

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 19
Volume 19**

**Одеса 2024
Odesa 2024**

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
Ч-755

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В. А. (почесний голова редколегії), д.і.н. Бачинська О. А. (головний редактор), д.і.н. Гончарук Т. Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О. І., д.і.н. Діанова Н. М., д.і.н. Кіосак Д. В., д.і.н. Ковалевська О. О., д.і.н. Котляр Ю. В., д.і.н. Кульчицький С. В., д.і.н. Мільчев В. І., д.і.н. Михайлуца М. І., д.і.н. Музичко О. Є., к.і.н. Новікова Л. В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторац В. М. (Чехія), к.і.н. Серета О. Г., д.і.н. Черкас Б. В., д.і.н. Чухліб Т. В. (заступник голови колегії), д.і.н. Емеджен Ферідун (Туреччина), д.і.н. Кирилли Хакан (Туреччина), д.і.н. Струква Грегор (Польща), д.і.н. Шакул Кахраман (Туреччина), к.і.н. Юнвер Метін (Туреччина), к.і.н. Яша Фират (Туреччина).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 10 від 26 грудня 2024 р.)

Чорноморська минувшина : зап. Від історії козацтва на півдні України :
Ч-755 зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024.
Вип. 19. 158 с.
ISSN 2519-2523

Згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 36 від 11.01.2024 р. збірник зареєстрований як друковане медіа
і внесений до Реєстру суб'єктів у сфері медіа з ідентифікатором R30-02249.

Наказом МОН України від 24 вересня 2020 р. збірник «Чорноморська минувшина»
включено до Переліку фахових видань України категорії «Б»
(історичні науки, 032 Історія та археологія)

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
<http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Збірник реферується та індексується у таких базах даних та архівах:
Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова;
Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України;
«Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова;
Index Copernicus Journals Master List; Google Академія; Base-search

*Висловлюємо щире подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М. Самокиша,
С. Васильківського).

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2024

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317298>

УДК 94(477)7.041.5"С.Дараган-Хованська"

TRADITIONS OF CREATION AND USE OF "AGE" PORTRAITS OF THE XVII-XIX CENTURIES: THE CASE OF SOPHIA DARAGAN-HOVANSKA

Olga Kovalevska

DSc (History), Professor,
Leading Researcher Institute
of History of Ukraine NAS of Ukraine
4 Hrushevskiy St, Kyiv, 01001, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>
E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

Citation:

Kovalevska, O. (2024) Traditions of creation and use of "age" portraits of the XVII-XIX centuries: the case of Sophia Daragan-Hovanska, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 3–8.

Submitted: 01.11.2024

Abstract

The article is devoted to the portraits of the heiress of the famous Cossack family of officers Sofia Daragan-Khovanska. The text describes the traditional types of images of women in the sixteenth and nineteenth centuries, reveals the meaning of the concept of "age portrait" and gives examples of its existence on the Right-Bank Ukrainian territories, which at that time were part of the Commonwealth, presents the history of the study of Sophia's portraits, shows that her portraits in adolescence and old age are still the only example of an "age portrait" originating from the Left Bank of Ukraine, and identifies possible prospects for further research.

Key words: Sofia Daragan-Khovanska, "age" portrait, Left-Bank Ukraine, Hetmanate.

ТРАДИЦІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ «ВІКОВИХ» ПОРТРЕТІВ XVI–XIX СТ.: КЕЙС СОФІЇ ДАРАГАН-ХОВАНСЬКОЇ

Ольга Ковалевська

Доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інститут історії України НАН
України
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>
E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

Анотація

Стаття присвячена портретам спадкоємиці відомого козацько-старшинського роду Софії Дараган-Хованської. У тексті описано традиційні типи зображень жінок у XVI–XIX ст., розкрито зміст поняття «віковий портрет» та наведено приклади його побутування на правобережних українських теренах, які у той час входили до складу Речі Посполитої, представлено історію

Цитування:

Ковалевська О. Традиції створення та побутування «вікових» портретів XVI–XIX ст.: кейс Софії Дараган-Хованської. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 3–8.

Отримано: 01.11.2024 р.
0,5 д.а.

дослідження портретів Софії, засвідчено, що її портрети у підлітковому та похилому віці поки що є єдиним прикладом «вікового портрету», що походить з Лівобережної України, визначено імовірні перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *Софія Дараган-Хованська, «віковий» портрет, Лівобережна Україна, Гетьманщина.*

Попри значну наукову мистецтвознавчу літературу, присвячену портретному жанру взагалі та жіночому портрету зокрема, проблема так званого *вікового портрету* не ставала предметом спеціального дослідження. І, якщо у європейській історіографії можна знайти численні згадки та самі зображення вікових портретів, то вітчизняне мистецтвознавство окремо не цікавилось цією тематикою. Частково це пов'язано з тим, що портретів цього типу зберіглося не так багато, та й розкидані вони по різноманітних музейних збірках. У випадку з портретами Софії Дараган-Хованської, для того, аби зрозуміти, що мова йде про портрет однієї людини, дослідниці Валентині Рубан [7] прийшлося проаналізувати фондіві збірки двох різних музеїв, а авторці цієї статті, на основі аналізу оприлюднених матеріалів, а також власних обстежень колекцій різних музейних установ, вдалося дійти висновку, що це єдині портрети у різному віці, що походили з теренів колишньої Гетьманщини.

Перед тим, як говорити про особливості «кейсу» Дараган-Хованської, слід усвідомити, що роль жінки в історії та соціумі того чи іншого історичного періоду постійно мінлася і, переважно, зростала. Відтак зросла кількість її «слідів» у численних джерелах, у тому числі, й у зображальних / іконографічних. Образи жінки можна було зустріти на іконах, на малюнках з альбомів учнів академії мистецтв / малярських майстерень, в профілях на монетах (на українському матеріалі не простежується), в антропоморфних барельєфах на кахлях, на малюнках з маргінесів (полів) актових документів, у шаржах, побутових картинках, і звісно на портретах. Останні були представлені кількома типами: *парадний/репрезентативний* (види: епітафійний, ктиторський, надтрунний); *родинний груповий портрет* (чоловік, жінка, діти), *подвійний портрет* (зображення подружжя на одному полотні); *індивідуальний портрет* (інтимний, тобто, такий, що побутував в родині, або був в індивідуальному вжитку портретованого; натрунний, що кріпився на торцевий бік труни; портретна мініатюра). Ще одним варіантом індивідуального типу портрету жінки був «*віковий портрет*».

Віковий портрет – це умовна назва двох, чи більшої кількості зображень, написаних одним, або різними виконавцями, які відображали людину в різному віці: у дитинстві, підлітковому віці, молодості, зрілому віці, у поважному / похилому віці. Повні «набори» вікових портретів у країнах тогочасної Європи були характерними лише для представників вищої аристократії (імператори, королі, магнати). Представники еліти нижчого рангу могли собі дозволити мати по 2-3 зображення в різному віці, які прикрашали родинні картинні галереї їхніх палаців. Відтак модель, у тому числі й жінка, могла бути зображена у дитячому та молодому віці; у молодому та зрілому віці; у молодому та похилому віці (допустимі були й інші варіації).

Прикладами *вікового портрету*, який був поширений на українських теренах у складі Речі Посполитої, можна назвати портрети Францишки Ксаверії Потоцької у дитячому та у зрілому віці [10, с. 206], Єви Потоцької у молодому та похилому віці [10, с. 203, 206], Констанції Потоцької у молодому та зрілому/похилому віці [1, с. 318, 319], які,

найімовірніше, були виконані одним майстром. До категорії *вікового портрету* можна віднести й ті зображення, які були написані різними художниками, але такі відображали одну постать. Наприклад, портрети Анни Ягелонки [9, с. 92, 98] у молодому віці у коронаційному одязі (бл. 1576) та у похилому віці незадовго до смерті (бл. 1595), портрети Софії Замойської у молодому та похилому віці [1, с. 111], Анелі Зенткевич в юні та молоді роки [1, с. 116, 117], що датовані XIX ст., портрети Ізабелли Сангушко у молодому, зрілому та похилому віці, написані у середині та наприкінці XIX ст., а також на початку XX ст. [12, с. 55, 56, 57], та інші.

Звісно, що портретів такого типу було значно більше, ніж зберіглося донині, але нам достатньо фіксації цього явища як такого. За ідеальних умов портрети мав писати один й той самий художник, який міг спостерігати за своєю моделлю протягом усього (або більшої частини) її життя. Така ситуація була можлива лише у тому випадку, коли магнатська чи шляхетська родина, могла собі дозволити утримання придворного художника.

Довгий час вважалося, що на теренах Лівобережної України, тобто на теренах так званої Гетьманщини, портретів подібного типу не існувало. Однією з причин такої ситуації було те, що представники козацької старшини, навіть у випадках значних статків, не мали можливості або потреби утримувати придворних малярів. Таке явище почало розвиватися лише з кінця XVIII ст., і мало місце протягом усього XIX ст., коли нащадки колишньої старшини перетворилися на великих землевласників і стали частиною правлячої еліти Російської імперії.

Натомість мистецтвознавчі дослідження окремих портретів жінок, які проводилися з метою визначення авторства цих творів, дали необхідний матеріал для іконографічних досліджень *вікових портретів*.

Йдеться про результати досліджень Валентини Рубан, яка досліджувала творчість придворних кріпосних художників, що працювали в маєтках колишніх представників козацько-старшинської верстви [7, с. 34–43]. Вивчаючи біографії та творчість художників Землюкових, які працювали на родину Галаганів, мистецтвознавиця виявила не лише твори, написані батьком та сином Землюковими, але й виявила портрети представників споріднених з Галаганами родів, написаних рукою інших майстрів.

Зокрема, йшлося про портрет Софії Дараган у підлітковому віці [10, с. 214], що після смерті жінки перейшов у власність її сестри Катерини Дараган – дружини Івана Григоровича Галагана [7, с. 43]. Цей портрет перебував у маєтку Покорщина – найдавнішому із збережених садибних комплексів Лівобережної України, що нині знаходиться в околицях м. Козелець Чернігівської області, разом із іншими портретами Розумовських–Дараганів. Протягом 1919–1927 рр. уся збірка портретів зберігалася в музеї «Поміщицька садиба XIX століття», розміщеному у маєтку Галаганів – Сокиринці. З 1927 по 1953 рр. колекція перебувала у фондах Прилуцького краєзнавчого музею, наступні 30 років – в Чернігівському історичному музеї, а з 1984 р. – зберігається в Чернігівському обласному художньому музеї, який нині носить ім'я Григорія Галагана [10, с. 212].

Портрет Софії Дараган довгий час не мав визначеного автора [4]. Дослідження В. Рубан довели, що портрет належав «пензлю майстра високого ранга». На її думку, це міг бути Кирило Головачевський (1735–1823), який походив з Чернігівщини та у 1760-х роках (тобто, саме у той час, коли найвірогідніше був написаний згаданий портрет), вже користувався славою авторитетного портретиста. На підтвердження свого переконання

дослідниця наводила слова відомого у минулому історика мистецтва, конференц-секретаря та професора Імператорської Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, видавця «Журнала изящных искусств», уродженця міста Пирятин – Василя Івановича Григоровича (1786/1787–1865), який доволі чітко зафіксував особливості живописної манери Головачевського. Він, зокрема, писав, що художник знався на написанні облич та детально й витончено писав одяг [2, с. 254].

Єдиним на той час підписаним твором Головачевського вважався лише портрет невідомої літньої жінки [7, с. 45]. Детальне обстеження та візуальне зіставлення облич з обох портретів переконали дослідницю, що на портреті зображена одна й та сама жінка, але у різних вікових іпостасях. Відтак В. Рубан дійшла висновку, що й автором твору є один й той самий художник – Кирило Головачевський. Оскільки мистецтвознавицю, перш за все, цікавило саме авторство картини, вона зібрала про художника чимало інформації. Між іншим з'ясувала, що він був учнем відомого мистця Івана Аргунова (1727–1802) – кріпосного художника родини Шереметєвих і залишив по собі чимало творів, хоч його творчий доробок і надалі залишається мало дослідженим [7, с. 45].

Що ж відомо про саму Софію Дараган (?–1819)? Вона походила з родини київського полковника Юхима Федоровича Дарагана та Віри Григорівни Розумовської. Була племінницею останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Дата її народження невідома. 4 грудня 1749 р., ще будучи дівчинкою, вона потратила до імператорського двору у Санкт-Петербурзі і виховувалась під наглядом пані Шмідт. Протягом 1758–1762 рр. Софія була фрейліною імператриці Єлизавети Петрівни [11, с. 175–179]. У 1764 році вийшла заміж за князя Петра Васильовича Хованського (1724–1808) і прожила у шлюбі з ним чотири роки. У 1788 р. Софія була внесена до родословної книги Чернігівського дворянства. Останні роки життя провела у власному маєтку у с. Семиполки, а похована була у Свято-Георгіївському монастирі в с. Данівка (нині — Козелецького району Чернігівської області) [7, с. 214; 4, с. 407]. На жаль, відомостей про те, де, коли і з якої нагоди Кирило Головачевський міг написати її портрети, поки залишається не з'ясованим.

Водночас, зіставлення двох творів: «Портрету Софії Дараган» (1760-х років) та «Портрету невідомої» (1818), дало можливість стверджувати, що їхнім автором був ймовірно один й той самий художник: Кирило Головачевський. Відтак, здійснені дослідження, першому портрету повернули його авторство, а на другому дозволили ідентифікувати портретовану постать – Софію Юхимівну Дараган-Хованську. Складність праці В. Рубан полягала у тому, що портрети, які вона досліджувала, зберігалися у різних музейних збірках. Перший перебував у Чернігові, а другий – у Музеї українського образотворчого мистецтва УРСР (тепер – Національний художній музей України) у Києві. Тому зіставити рис обличчя на обох портретах було доволі складною справою.

Нині, користуючись комп'ютерними технологіями, вдалося масштабувати обидва зображення так, аби стало можливим здійснити візуально-порівняльний аналіз рис обличчя портретованої постаті. Зі значною долею вірогідності можна стверджувати, що на обох полотнах зображена одна й та сама жінка, але у різному віці. Враховуючи той факт, що на першому портреті Софія зображена молодою дівчиною 16 – 18 років, а також те, що її сукня та головний убір прикрашені трояндами – квітами пристрасті та кохання, він міг бути написаний саме напередодні, або одразу після її одруження. Ці гіпотетичні припущення співпадають із попередньою атрибуцією, яка датувала твір 1760-ми роками, тобто часом,

коли Софія вийшла заміж. На другому портреті Софія Юхимівна вже була представлена у поважному віці. Враховуючи відомі нам факти її біографії, можна стверджувати, що померла вона у віці трохи більше 70 років. Дата на портреті дозволяє стверджувати, що він був створений за рік до її смерті. Визначити вік портретованої моделі більш точно заважає як відсутність точної дати її народження, так і мистецька особливість стилю рококо, який не допускав зображення будь-яких фізичних вад людини, глибоких зморшок на її обличчі чи візуальних відбитків її внутрішньо-емоційних переживань. Тобто, 70-літня жінка на портреті виглядає значно молодшою за свій реальний вік. Якби там не було, але портрет Софії Дараган був написаний одним й тим самим художником в різні періоди її життя, що є однією з головних ознак *вікового портрету*. На сьогодні ці обидва твори поки що залишаються єдиним прикладом такого виду портрету, що походить з теренів колишньої Гетьманщини, зображає представницю козацько-старшинського роду і написаний місцевим художником.

Перспективи подальших досліджень *вікового портрету*, метою яких має стати виявлення зображень такого виду (без спеціальної прив'язки до статі портретованих моделей), слід визнати обмеженими з кількох причин. З одного боку, за умови продовження воєнних дій доступ до фондів колекцій музеїв ще довго буде залишатися обмеженим. З другого, – слід визнати, що кількість родинних галерей портретів представників колишніх козацько-старшинських родів Лівобережної України була незначною, а відтак коло пошуків залишається вузьким. Частина цих колекцій була знищена або втрачена ще протягом ХІХ – ХХ ст. При цьому шанс віднайти *вікові портрети* представників суспільної еліти чоловічої статі є значно вищим, аніж жіночої. Водночас перспективними залишаються компаративістські дослідження, які могли би сприяти визначенню спільного та відмінного, а також особливого у *вікових портретах* представників вищих верст населення з правобережних та лівобережних українських земель, які входили до складу різних державних утворень протягом ХVІ – ХVІІІ та ХІХ ст.

Джерела та література:

1. Богданов С. Портрет: каталог / Львівський історичний музей. Львів; Дрогобич: Коло, 2021. 488 с., іл.
2. [Григорович В.И.]. О Кирилле Ивановиче Головачевском и его произведениях. *Журнал изящных искусств*. 1823. № 3. С. 254.
3. Ковалевська О. Інформативні можливості писемних та зображальних джерел ХVІІ–ХVІІІ ст. в контексті дослідження жіночих головних уборів. *Жінка в ранньомодерному соціумі на теренах Речі Посполитої* / Колективна монографія за ред. Т. Гошко, О. Малецької, Г. Теслюк. Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 259–272.
4. Курач С.М. Родинні портрети Розумовських–Дараганів у зібранні Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. *Сіверщина в історії України*. 2019. № 12. С. 404–408.
5. Лупій С. Образ жінки в живопису Польщі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: історично-мистецький контекст. *Rocznik Polsko-Ukraiński* (Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie). 2016. Т. ХVІІІ. S. 67–78.
6. Походяща О.Б. Український портретний живопис ХVІІ – ХVІІІ ст.: історико-іконографічне дослідження: дис... канд. іст. наук: 07.00.06; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2008. 222 арк.
7. Рубан В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках ХІХ – начала ХХ века. Киев, 1990. 285 с.: іл.
8. Суховарова-Жорнова О. Жіночі портрети Лівобережної України в колекції Національного музею історії України. Кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2007. Число 15. С. 206 – 220.
9. Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. М.: «Наука», 1979. 302 с.
10. Український портрет ХVІ – ХVІІІ ст. Каталог-альбом. Вид. 2-е. Київ, 2006. 352 с.: іл.
11. Фрейлины императрицы Елизаветы Петровны / Публ. [и вступ. ст.] К. А. Писаренко. *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах ХVІІІ – ХХ вв.: Альманах*. М., 2007. Т. ХV. С. 175 – 179.

12. Sanguszkowie. Katalog wystawy stałej. Tarnów, 2016. 86 s.: il.

References:

1. Bohdanov, S. (2021) Portret: kataloh / Lvivskiy istorychnyi muzei. Lviv; Drohobych: Kolo, 488 s., il. [in Ukrainian].
2. [Hryhorovych V.Y.] (1823) O Kyrylle Yvanovyche Holovachevskom y eho proyzvedenyakh. *Zhurnal yziashchnykh yskusstv*. № 3. s. 254 [in Russian].
3. Kovalevska, O. (2024) Informatyvni mozhlyvosti pysemnykh ta zobrazhalnykh dzherel XVII–XVIII st. v konteksti doslidzhennia zhinochykh holovnykh uboriv. *Zhinka v rannomodernomu sotsiumi na terenakh Rechi Pospolytoi / Kolektyvna monohrafiia* za red. T. Hoshko, O. Maletskoi, H. Tesliuk. Lviv: Vyd-vo UKU, s. 259–272 [in Ukrainian].
4. Kurach, S.M. (2019) Rodynni portrety Rozumovskykh–Darahaniv u zibranni Chernihivskoho oblasnoho khudozhnoho muzeiu imeni Hryhoriia Halahana. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 12, s. 404–408 [in Ukrainian].
5. Lupii, S. (2016) Obraz zhinky v zhyvopysu Polshchi kintsia XVIII – pochatku XX st.: istorychno-mystetskyi kontekst. *Rocznik Polsko-Ukraiński* (Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie), t. XVIII, s. 67 – 78. [in Ukrainian].
6. Pokhodiashcha, O.B. (2008) Ukrainyskiy portretniy zhyvopys XVII – XVIII st.: istoryko-ikonohrafichne doslidzhennia: dys... kand. ist. nauk: 07.00.06; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv, 222 ark. [in Ukrainian].
7. Ruban, V. (1990) Zabytyye imena. Rasskazy ob ukrainskikh khudozhnikakh XIX – nachala XX veka. Kiyev, 285 s.: il. [in Russian].
8. Sukhovarova-Zhornova, O. (2007) Zhinochi portrety Livoberezhnoi Ukrainy v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Kinets XVIII – pochatok XIX st. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, chyslo 15, s. 206 – 220 [in Ukrainian].
9. Tananayeva, L.I. (1979) Sarmatskiy portret. Iz istorii pol'skogo portreta epokhi barokko. M.: «Nauka», 302 s. [in Russian].
10. *Ukrainskiy portret XVI – XVIII stolit'*. (2006) Katalog-albom. Vyd. 2-e. Kyiv. 352 s.: il. [in Ukrainian].
11. Freyliny imperatritsy Yelizavety Petrovny (2007) / Publ. [i vstup. st.] K.A. Pisarenko. Rossiyskiy Arkhiv: *Istoriya Otechestva v svidetel'stvakh i dokumentakh XVIII – XX vv.*: Al'manakh. M., t. XV, s. 175 – 179 [in Russian].
12. Sanguszkowie. Katalog wystawy stałej (2016). Tarnów, 86 s.: il. [in Polish].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317299>

УДК 929.532-055.5/.7(477.53)“1764”

STRUCTURE AND TYPOLOGY OF FAMILY IN THE PALANKA'S TOWN NOVYI KODAK IN 1764 YEAR

Sviatoslav Chyruk

PhD (History)

Director for Research

Municipal Enterprise

“Museum of Dnipro City History”

of Dnipro City Council,

63B Milman St, Dnipro, 49049,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7008-4110>E-mail: sczyruk@gmail.com

Citation:

Chyruk, S. (2024) Structure and typology of family in the palanka's town Novyi Kodak in 1764 year, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 9–17.

Submitted: 22.09.2024

Abstract

Structure features of different social groups in the Zaporizhian town Novyi Kodak (New Kodak) in 1764 year are analyzed. Actuality is related with special life conditions on the South of Ukraine during the period of Nova Zaporizka Sich (New Zaporizhian Host). These conditions could make an influence on the creation of separate family model in this region. Analysis of historiography testified that argued questions did not explored apart before. Spovidnyi rozpys (Confessional list) of the town Novyi Kodak by 1764 year were used as the main source. As the main research methodology were used classification of family structures according to Peter Laslett's typology and analyzing of other criteria like: number of generations in the family; fertility index; number of children in the family; share of families with servants and servants. Obtained indicators were compared with the corresponding ones for Hetmanschyna (Left-Bank Ukraine) by the same period.

Author makes the conclusion that families on the territory of Volnosti Viiska Zaporizkogo [Liberties of the Zaporizhian Host] in the town Novyi Kodak were differed from families in Hetmanate. Family size was smaller than in Hetmanate (on average – 5 people, not 9.2) and percent of nuclear families were higher (64% versus 43.2%). In contrast to the Hetmanschyna, in Zaporizhzhia the Cossacks preferred simple families to complex ones (84.6% versus 31.9%). In addition, in Novyi Kodak there were much more so called “mansion people” and servants (3.7 versus 0.2), and they more often had their own families.

The above facts can be explained by: a) a large land fund on the colonized territory, b) the distribution of land by the Kish administration and not by the inheritance of land by children. Together these factors created an economic opportunities to make the new families and eliminated the need to live with parents. That's why these factors increased the share of nuclear families. The larger share of “mansion people” and servants could be related both to greater wealth compared to the Hetmanate, and to a greater need for additional labor due to smaller family sizes.

Key words: historical demography, Zaporizhian Cossacks, family history, Southern Ukraine, Modern period.

СТРУКТУРА ТА ТИПОЛОГІЧНИЙ ПОДІЛ РОДИН В ПАЛАНКОВОМУ МІСТІ НОВИЙ КОДАК НА 1764 Р.

Святослав Чурук

Кандидат історичних наук,
Заступник директора з наукової роботи
КП «Музей історії Дніпра» ДМР
вул. Мільмана 63Б, м. Дніпро, 49049,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-7008-4110>
E-mail: sczyruk@gmail.com

Цитування:

Чурук С. Структура та типологічний поділ родин в паланковому місті Новий Кодак на 1764 р. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 9–17.

Отримано: 22.09.2024
0,7 д.а.

Анотація

У статті аналізуються структурні особливості родин різних суспільних груп у запорізькому місті Новий Кодак станом на 1764 р. Актуальність пов'язана з існуванням специфічних умов життя на Півдні України за часів Нової Запорізької Січі, які потенційно могли вплинути на формування окремої моделі родини. Аналіз історіографії засвідчив, що дані аспекти раніше окремо не вивчалися. В якості основного джерела використано сповідний розпис Нового Кодаку за 1764 р. Методологія дослідження полягає в аналізі родинних структур згідно з типологією Пітера Леслетта, а також інших критеріїв, таких як: кількість поколінь у родині; індекс дітності; кількість дітей в родині; частка родин з дворовими та служителями. Отримані показники порівнюються із відповідними результатами Гетьманщини за той самий період.

Автор дійшов висновку, що родина на теренах Вольностей Війська Запорізького (в місті

Новий Кодак) відрізнялася від родини у Гетьманщині. Розмір родин був меншим (в середньому – 5 осіб, а не 9,2), а відсоток простих родин – вищим (64% проти 43,2%). На відміну від Гетьманщини, на Запоріжжі козацький стан віддавав перевагу простим родинам, а не складним (84,6% проти 31,9%). Окрім того, в Новому Кодаку спостерігалось набагато більше слуг та дворових (3,7 проти 0,2), і вони частіше обзаводились власною родиною.

Вищезазначені факти можна пояснити: а) значним земельним фондом на колонізований території, б) розподілом землі кошевою адміністрацією, а не успадкуванням землі дітьми, що разом створювало економічні можливості для утворення нових родин та усувало потребу жити з батьками, а отже збільшувало частку простих родин. Більша частка дворових та служителів могла бути пов'язана як з більшою заможністю у порівнянні з Гетьманщиною, так і з більшою потребою в додаткових робочих руках через менший розмір родин.

Ключові слова: історична демографія, запорозькі козаки, історія родини, Південна Україна, Новий час.

Структурні особливості, а також типи родин, які виокремлюють на їх основі, є важливими проявами соціально-економічних умов життя певного соціуму та культури, яка йому притаманна. З одного боку, ці відомості є самоцінними, оскільки повідомляють інформацію про сімейні стосунки, умови відтворення населення та побут в певному регіоні. З іншого боку, вони є лакмусом економічної, соціальної та культурної поведінки населення. Дослідниками було виявлено регіональні відмінності у співвідношенні різних типів родинних структур, їхній зв'язок з різними системами спадкування землі, особливостями оподаткування, культурно-релігійними нормами тощо [18, р. 269–318].

Набір перелічених факторів, які впливали на типи родинних структур робить потенційно цікавим дослідження структури родини на території Вольностей Війська Запорізького періоду Нової Січі (1734–1775 рр.), оскільки в регіоні в зазначений період існувала ціла низка особливостей, котрі потенційно могли сформувати свою, особливу

модель родини. Серед них можна зазначити: відсутність кріпацтва, тимчасове користування земельними наділами за ордерами з Січі, особливе становище жінки на фронтірі [17, с. 223–235], наявність особливого, «козацького» православ'я [7], повинності притаманні виключно Запорозьким Вольностям, специфічне ставлення до одруженого козацтва (т. зв. «гніздюків») [13] тощо.

Зручним об'єктом для такого дослідження може бути великий населений пункт, який водночас був торговельним та адміністративним центром. Одним із найбільших населених пунктів регіону в цей період було паланкове місто Новий Кодак. Розташоване у північній частині «Вольностей», місто стало прихистком для багатьох втікачів з Гетьманщини [9, с. 120-136], а значить було багатостановим. Наявність потужної паланкової адміністрації робило його безпосереднім об'єктом демографічної політики Коша, а отже – яскравим зразком притаманної Січі демографічної поведінки та родинних структур. Найбільш повні та точні відомості стосовно родинних структур в даному населеному пункті маються за період 1760-х років [3; 15].

Дослідження типів родив в залежності від їх структури в Україні проводились Миколою Крикуном [5], Іриною Ворончук [2], Юрієм Волошином [1], Олександром Сакало [10; 11] та іншими – для різних регіонів України (Житомирщина, Волинь, Гетьманщина). Окремі розвідки для іноземних колоністів на Півдні України здійснювались Дмитром Мешковим [8, с. 163–179] та Святославом Чируком [16]. Спеціальних досліджень, присвячених структурі та типології родин на території Вольностей Війська Запорозького раніше не проводилось. Тим не менш, деякі аспекти, які могли впливати на сімейну поведінку та структуру родин у Вольностях Запорізької Січі можна знайти в дослідників, які приділяли увагу звичаям та побуту на Січі та колонізації краю, зокрема: Михайла Слабченка [13], Володимира Голобуцького [4] та Олега Репана [9] та ін.

Метою статті є аналіз структурних особливостей родин Вольностей Війська Запорозького на прикладі міста Новий Кодак у 1760-х роках.

Основними джерелами дослідження є сповідні розписи Старокодацької наміснії, які містять матеріали по Новому Кодаку [3]. Перш за все – сповідний розпис за 1764 рік, який відображає найбільш повні відомості стосовно кількості населення [15]. Внутрішня структура джерела та наявна в ньому інформація стосовно членів господарства (можливість визначити голову господарства, тип спорідненості інших членів родини з головою господарства, вік, соціальний статус членів домогосподарства) дозволяє розцінювати його як джерело придатне для аналізу типів родин та родинних структур.

В основу аналізу покладено типологію родини Пітера Леслетта та Кембриджської групи [6]. Відповідно до цієї класифікації виділяють п'ять основних типів родинних домогосподарств: 1) самотні (solitaries); 2) без сімейного ядра (no family); 3) прості або нуклеарні домогосподарства, що складаються з подружжя та дітей (nuclear family); 4) розширені домогосподарства, які включають також інших родичів (extended family); 5) складні або мультифокальні господарства, які складаються з кількох простих родин (multiple family) [1, с. 204–205; 12, с. 7–15; 6]. Слід зазначити, що аналіз типології родин нами застосовується не для господарств (господарство або двір могло включати також слуг та інших мешканців), а саме для родин, споріднених кровним рідством. Окрім того, використовуючи дану типологію родин, ми не ставимо за мету перевірку гіпотези про східний та західний типи родин в Європі, для чого, зазвичай, використовувалась дана типологія, оскільки виходимо із припущення, що структура родин, перш за все обумовлена соціально-економічними, а не культурними чинниками.

Аналіз моделі родин також доповнено соціально-демографічними аспектами, як це зроблено у працях Юрія Волошина: 1) аналізом поколінь родин; 2) індексом дітності; 3) кількістю дітей в родині; 4) аналізом частки родин з дворовими та служителями; 5) компаративним аналізом наведених показників між представниками різних соціальних станів.

Висновок про особливості запорозьких родин робиться на основі порівнянь із відповідними показниками Гетьманщини (на прикладі Пирятинської протопопії).

Згідно зі сповідними розписами, населення Вольностей Війська Запорізького, у тому числі – Нового Кодаку, як і Гетьманщини, складалося з трьох станів: духовенства, козацтва та посполства. Окрім того, також існували соціальні групи – дворові (підсусідки) та служителі. Останні могли бути наявні в родинах представників будь-якого стану, але, зазвичай, в різному співвідношенні.

В Новому Кодаку в цілому, ми бачимо, що господарств зі служителями було досить мало – 7%. Переважали господарства з дворовими людьми (73%). Ще 20% господарств не мали у своєму складі ані дворових, ані служителів [14].

Найбільший відсоток господарств зі служителями (26%) спостерігався серед козацтва. Серед посполитих служителів було дуже мало (4,8%), а серед духовенства вони не фіксувалися зовсім. Домінували господарства з дворовими людьми (підсусідками). Найбільша їх частка мала місце серед посполства (79%). Серед духовенства частка господарств з дворовими була меншою, і становила 50%, а серед козацтва – 40% [14].

Найбільша частка господарств, в яких не було ані служителів, ані дворових спостерігалася серед духовенства (50%). Достатньо багато їх спостерігалася і серед козацтва (33%), а найменше – у посполитих (16%) [14].

Якщо порівнювати між собою середню кількість дворових у господарстві, то найбільше дворових (6,5 осіб) спостерігалася в домогосподарствах посполитих. Дещо менше дворових (5,2 особи) перепадало на домогосподарство козаків, а найменше (4 особи) – на господарство в духовенства. Що ж до служителів, то тут картина була протилежною. Найчисельнішими (3,8 осіб на домогосподарство) були служителі в козацтва. Трохи менше (3,6 особи на домогосподарство) їх було у посполитих, а у духовенства, як вже зазначалося, цей соціальний прошарок взагалі не зустрічався [14] (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл дворових та служителів у господарствах різних соціальних станів.
Новий Кодак, 1764 р., %.**

	господарства з дворовими, %	господарства зі служителями, %	господарства без дворових і служителів, %	Середня кількість дворових у господарстві	Середня кількість служителів у господарстві
Духовенство	50	0	50	4	0
Козацтво	40	26,7	33,3	5,2	3,8
Посполство	79	4,8	16,2	6,5	3,6
Загалом	73	7,1	19,8	6,3	3,7

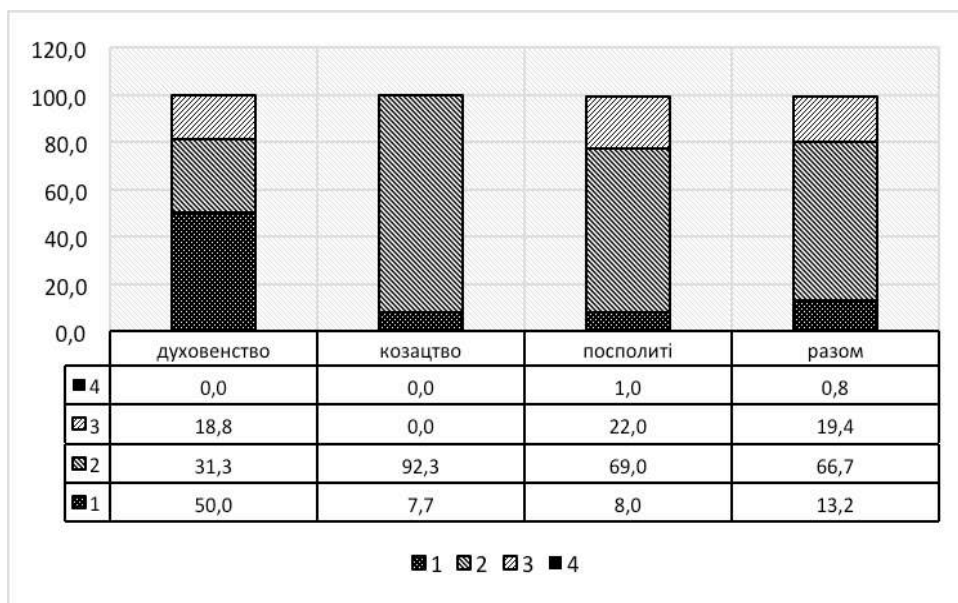
Людність родин (тобто – кількість людей у родині) або «середнє залюднення господарств» в Новому Кодаку серед власників господарств в середньому становила 5 осіб (серед духовенства – 3, козаків – 5 та посполитих – 5). У середовищі дворових вона була дещо меншою, і становила 4 особи (серед дворових, які жили в господарствах духовенства були виключно самотні люди). Такий же показник (4 особи) спостерігався і серед дворових в господарствах козаків, а серед дворових в господарствах посполитих він дорівнював 5-ти [14].

У розрізі поколінного складу родин, домінували двопоколінні родини (67%) [14], що збігається з висновками Ю. Волошина по Гетьманщині [1, с. 202]. Найменше було чотирьох поколінних родин (1%). Цікавим є розподіл родин з різним складом поколінь між станами. Чотирьох покоління родини були представлено виключно серед посполитих. Двопоколінні родини становили абсолютну більшість (92%) серед козацької верстви. Найбільше однаків (50%) зустрічаємо в середовищі духовенства, тоді як серед козаків і посполитих вона була невеликою і сталою (близько 8%). Частка трьох поколінних родин була майже однаковою

серед духовенства і посполитих, але була повністю відсутня серед козацтва [14] (див. Діаграму 1).

Діаграма 1

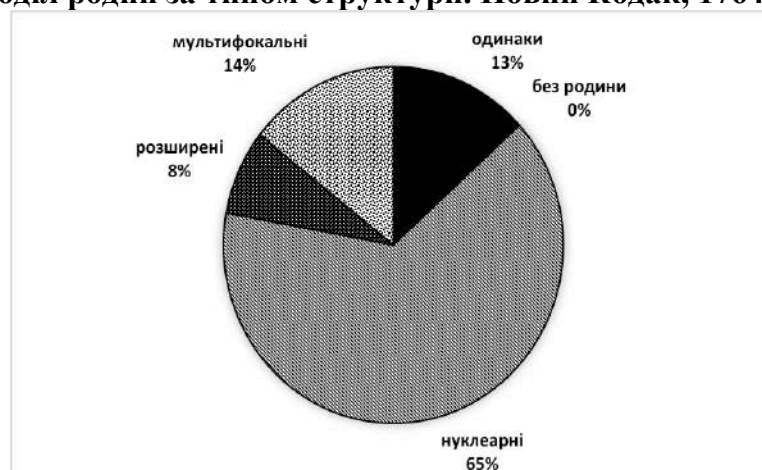
Частка родин з різною кількістю поколінь у станових групах

За типом структури переважали нуклеарні родини (65%). Складних мультифокальних родин та однаків було практично порівну (14% та 13% відповідно). Децю меншою була частка розширених сімей (8%), а родини, які не мали в якості ядра шлюбної пари, і склалися б з різних родичів (категорія «без родини») були взагалі відсутні [14] (див. Діаграму 2).

Діаграма 2

Розподіл родин за типом структури. Новий Кодак, 1764 р., %.

Існували відмінності в розподілі типів родин серед різних верств населення. Серед духовенства частка мультифокальних та розширених сімей була рівною (18,8%). Мультифокальних родин було менше (12,5%), а домінували одинаки (50%), головним чином – псаломщики та дячки. Серед козацтва переважали нуклеарні родини (84,6%). Розширених та мультифокальних родин було небагато (по 7,7%), а однаків не спостерігалось зовсім. Посполиті також демонстрували превалювання нуклеарних родин (64%), утім відсоток мультифокальних родин серед цієї верстви був найбільшим (27%), розширених сімей було небагато (9%), а однаків не спостерігалось [14] через тотальну шлюбність (див. Табл. 2).

Таблиця 2

Типи родин серед різних верств населення. Новий Кодак, 1764 р., %

	нуклеарні	розширені	мультифокальні	одиначки
козацтво	84,6	7,7	7,7	0,0
посполств	64,0	9,0	27,0	0,0
духовенств	18,8	18,8	12,5	50,0
дворові	77,6	6,7	8,2	7,5
служителі	13,0	0,0	0,0	87,0
разом	64,7	7,7	14,3	13,3

Серед дворових та служителів переважали одинаки (7% та 87% відповідно) та прості, нуклеарні родини (78% та 13% відповідно). Ймовірно, саме високий відсоток нуклеарних родин серед дворових та служителів позначився на домінуванні цього типу родини серед населення в цілому, хоча загалом серед представників різних станів більшість становили мультифокальні родини. Серед дворових в цілому спостерігалось більше розмаїття типів родин, тоді як у служителів існували тільки нуклеарні родини або самотнє життя [14].

Обрахунок індексу дітності (відношення кількості дітей у віці 0-14 років до кількості шлюбоздатних жінок у віці 15-49 років) та кількість дітей в родині (відношення кількості дітей у віці 0-14 років до кількості родин певного стану), продемонстрував, що другий показник у Випадку Запорозьких Вольностей в середині XVIII ст. є більш об'єктивним, особливо для таких категорій як дворові (підсусідки) та служителі. Це пов'язано із тим, що чимало дітей виступало в ролі самостійних працівників [14]. Можна припустити, що дані стани частково виконували роль опіки за сиротами. Саме цією обставиною, а не бажанням обзаводитися дітьми, пояснюються високі коефіцієнти дітності для цих станів (див. Табл. 3).

Таблиця 3

Дітність за станами та соціальним статусом. Новий Кодак, 1764 р.

	Середня кількість дітей в родині	Індекс дітності
Духовенство	1,67	0,92
Козацтво	2,4	1,37
Посполство	2,9	1,04
Дворові	2,6	1,9
Служителі	1,2	3,5
Разом	2,05	1,36

Результати дослідження демонструють, що людність родин в Новому Кодаку була меншою аніж в Пирятинській протопопії Гетьманщини (5 проти 9,2) [1, с. 191] та меншою ніж на Правобережній Україні в цей час (5 проти 9,6-9,9) [1, с. 193]. При цьому, вона була меншою для всіх прошарків суспільства [1, с. 194].

За спостереженнями Ю. Волошина, дворові найчастіше зустрічалися в козацьких домогосподарствах, але показник їхньої середньої залюдненості для цього стану був доволі незначним – 0,6 [1, с. 197], хоча окремі парафії були винятком, і там він досягав значення 4,6 [1, с. 198]. У випадку Нового Кодаку кількість дворових у господарствах козаків становила 5,2, і вона була меншою за кількість дворових у господарствах посполитих (6,5) [14]. Суттєві відмінності спостерігалися також у кількості слуг у господарстві. В Новому Кодаку їх було

значно більше (середній показник залюдненості господарства – 3,7) [14], аніж в Гетьманщині (середній показник залюдненості – 0,2) [1, с. 200]. Цікаво, що якщо в Гетьманщині найбільше слуг було в родинх духовенства (0,6), менше – у козацтва (0,2), і ще менше – у посполитих (0,1) [1, с. 200], то в Новому Кодаку слуги домінували в родинх козаків (3,8), трохи менше їх було в родинх посполитих (3,6), а в родинх духовенства вони взагалі не зустрічалися [14].

Як і в Гетьманщині, в Новому Кодаку також домінували двопоколінні родини, частка яких (66%) [14] була приблизно такою ж як і в Пирятинській протопопії (62%) [1, с. 201–202]. Утім, існували розбіжності в розподілі поколінь між станами. Якщо для посполитих у Гетьманщині та Новому Кодаку показники майже збігалися із варіацією в кілька відсотків, то родини козацтва і духовенства мали зовсім інший поколінний склад. На відміну від Гетьманщини, де серед козацтва в значній мірі були представлені трипоколінні родини (38,4%), і навіть незначна частка чотирьох поколінних родин [1, с. 202], в Новому Кодаку їх не було зовсім [14]. При цьому частка двопоколінних родин (батьки із дітьми) серед цієї верстви була набагато вищою (92,3%) [14] ніж у Гетьманщині (56,3%) [1, с. 202]. Дещо вищою була і частка однопоколінних родин (шлюбна пара без дітей) (7,7% проти 2,1%). Серед родин духовенства в Новому Кодаку домінували однопоколінні сім'ї (більше ніж у Гетьманщині на 21,6%), тоді як двопоколінних родин навпаки було значно менше (на 28,2%) [14; 1, с. 202].

Між Пирятинською протопопією і Новим Кодаком також існувала суттєва відмінність між часткою простих та складних родин. Нуклеарних сімей в Новому Кодаку було набагато більше (65% проти 43%) [14; 1, с. 214], а мультифокальних, навпаки, суттєво менше (14% проти 40%) ніж в Гетьманщині [14; 1, с. 214], хоча по інших категоріях родин показники практично збігалися. Величезні відмінності в структурі родин спостерігалися серед козацтва, оскільки в Новому Кодаку прості або нуклеарні родини становили абсолютну більшість на відміну від Пирятинської протопопії (84,6% проти 31,9%) [14; 1, с. 214]. Їх також було більше і серед посполитих (64% проти 54,3%) [14; 1, с. 214]. У той же час їхня частка серед духовенства в Новому Кодаку була меншою за Гетьманщину (18,8% проти 54,2%) [14; 1, с. 214], а частка одинаків – більшою (50% проти 26,3%) [14; 1, с. 214]. Значний відсоток (68,2%) нуклеарних родин в Новому Кодаку також був представлений серед дворових і слуг на відміну від Пирятинської протопопії (35,3%) Гетьманщини, де їх до того ж було значно менше ніж в Новому Кодаку [14; 1, с. 178-182]. Утім, слід враховувати, що нуклеарні родини в Новому Кодаку превалювали серед дворових (77,6%), тоді як серед слуг більшість становили одинаки (86,9%) [14].

Дане пілотне дослідження продемонструвало, що родина на теренах Вольностей Війська Запорізького (на прикладі міста Новий Кодак) відрізнялася від родини на території Гетьманщини. У Вольностях родини були меншими ніж у Гетьманщині (5 проти 9,2) хоча, як і в Гетьманщині, переважно – простими (нуклеарною) та двопоколінними. Розмір частки нуклеарних родин у Вольностях та Гетьманщині також відрізнявся. Відсоток простих родин на Запоріжжі (64,7%) був значно вищим ніж в Гетьманщині (43,2%), а особливо – серед козацтва (84,6% проти 31,9%). Це збігається із припущенням, про прямий зв'язок між кількістю землі і кількістю простих господарств. Зокрема, про те, що на прикордонних територіях, де землі було більше, нуклеарні родини домінували [18, р. 221].

Цікаво, що за спостереженнями Ю. Волошина, козаки були єдиною верствою суспільства в Пирятинській протопопії Гетьманщини, в якій домінували мультифокальні родини (61,7%) [1, с. 214], тоді як в Новому Кодаку козаки явно віддавали перевагу простим сім'ям (84,6%), а частка мультифокальних була незначною (7,7%). Одна з найбільших відмінностей в структурі родин Нового Кодаку та Пирятинській протопопії Гетьманщини полягала у частці дворових та служителів, яких в Новому Кодаку було значно більше – показник середньої залюдненості господарства представниками цієї соціальної верстви становив 3,7 проти 0,2 у Гетьманщині. При цьому слуги в Новому Кодаку, на відміну від Гетьманщини, зустрічались, головним чином, в козацьких родинх. Відсоток нуклеарних

родин серед дворових та слуг також був значно вищим ніж у Гетьманщині (68,2% проти 35,3%). Це може свідчити про те, що на Запоріжжі цій категорії людей було легше обзавестись родиною з економічних міркувань аніж у Гетьманщині. При цьому, власні родини, переважно, мали дворові, тоді як стан служителів в Новому Кодаку нерідко використовувався в якості своєрідної форми опіки над сиротами, оскільки значну частку представників цієї верстви становили діти обох статей до 14 років включно.

Можна прийти до висновку, що родина на Запоріжжі значною мірою відрізнялася від родини у Гетьманщині через різні умови життя козацького стану, а також наявність на Запоріжжі значного прошарку прийшлих людей, які адаптувалися через службу та (головним чином) як дворові. Домінування простих двопоколінних сімей серед козацтва свідчить про те, що діти не залишалися жити з батьками, зокрема й через те, що не наслідували землю, а отримували її за службу. У той же час наявність серед них значної частки служителів говорить про більшу заможність цього стану, потребу в робочих руках через нестачу власних ресурсів.

Джерела та література:

1. Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Укр. катол. ун-т, 2023. 420 с.
2. Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: монографія. Київ: ПП «вид-во «Фенікс», 2012. 712 с.
3. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької Запорозької хрестової намістії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових. Січеславський альманах. 2006. № 2. С. 20–27.
4. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961, 416 с.
5. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна модерна*. 2001. № 6. С. 25–46.
6. Леслетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века*: Сборник ст. / ред.: А. Вишневого, И. Кон. Москва, 1979. С. 132–157.
7. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 - 1775): монографія. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. 180 с.
8. Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781-1871): монографія. Київ: ТОВ “Вид-во “Кліо””, 2017. 464 с.
9. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ: Укр. пропілеї, 2008, 269 с.
10. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2008. Т. 16. С. 17–40.
11. Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 22 с.
12. Семья, дом и узы родства в истории / ред.: Д. Александров та ін. Санкт-Петербург: Алетей, 2004. 285 с.
13. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни). *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН*. 1929. Т. 5, № 2. С. 159–252.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.
15. Чирук С. В. Сповідні розписи Старокодацької намістії 1760-х років як джерела з історичної демографії Нового Кодаку. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2023. Vol. 6 (31) (рукопис)
16. Чирук С. Модель шлюбності та родинної структури у середовищі лютеранських селян на Півдні України XIX ст. www.historians.in.ua. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2526-svyatoslav-chiruk-model-shlyubnosti-ta-rodinnoji-strukturi-u-seredovishchi-lyuteranskikh-selyan-na-pivdni-ukrajini-khikh-st> (дата звернення: 21.07.2024).

17. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір: монографія. Київ: Критика, 2011. 374 с.
18. Szoltysek M. Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses. Bern: Peter lang, 2015. 1061 p.

References:

1. Voloshyn, Yu. (2023) *Parafialna spilnota. Pyriatynska protopopiia druhoi polovyny XVIII st. (sotsialno-istorychnyi ta istoryko-demohrafichnyi vymiry)*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Voronchuk, I. (2012) *Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky: monohrafiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Histsova, L. (2006). Spovidna knyha Starokodatskoi Zaporozkoi khrestovoi namistii 1766 roku yak dzherelo do vyvchennia istorii poselen volnostei viiskovykh. *Sicheslavskiy almanakh*, 2, s. 20–27. [in Ukrainian].
4. Holobutskiy, V. (1961) *Zaporizka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia 1734-1775*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Krykun, M. (2001) Naseleння domohospodarstv u Zhytomyrskomu poviti Kyivskoho voievodstva 1791 roku. *Ukraina moderna*, 6, s. 25–46. [in Ukrainian].
6. Leslett, P. (1979). Semia y domokhoziaistvo: ystorycheskyi podkhod. V: A. Vyshnevskoho, Y. Kon red. *Brachnost, rozhdaemost, semia za try veka: Sbornyk st.*, s. 132-157. [in Russian].
7. Lyman, I. (1998) *Tserkovnyi ustrii Zaporozkykh Volnostei (1734 – 1775)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Meshkov, D. (2017) *Zhyttievyi svit pry chornomorskykh nimtsiv (1781-1871)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Repan, O., Starostin, V., Kharlan, O. (2008) *Palimpsest. Korinnia mista: poseleння XVII-XVIII stolit v istorii Dnipropetrovska*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Sakalo, O. (2008) Domohospodarstva silskoho naseleння Hetmanschyny v druhi polovyni XVIII stolittia: typolohiia i struktura (na prykladi sil Yablunivskoi sotni Lubenskoho polku). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 16, s. 17–40. [in Ukrainian].
11. Sakalo, O. Ye. (2011) *Typolohiia i struktura domohospodarstv silskoho naseleння hetmanschyny druhoi polovyny XVIII st.: na prykladi Lubenskoho polku* [Typology and structure of Hetmanat rural population households in the second part of XVIII cen.: on the Lunenskyi polk example]. *Abstract of Candidate thesis*. Abstract of PhD thesis, Kyiv. [in Ukrainian].
12. Aleksandrov, D. & others. (2004) *Semia, dom y uzy rodstva v istorii*. St-Peterburh. [in Russian].
13. Slabchenko, M. (1929). Palankova orhanizatsiia Zaporozkykh Volnostei (Orhanizatsiia gospodarstva Ukrainy vid Khmelnychchyny do svitovoi viiny. V: *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta ukrainskoho prava VUAN*, vol. 5, № 2, s. 159–252. [in Ukrainian].
14. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy*, m. Kyiv. (Ukrayina). [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv City. (Ukraine)]. F.127 (Kyivska dukhovna konsystoriia, m. Kyiv) [Kyiv Spiritual Consistory, Kyiv City], op.1016, spr. 638 (Spravy zminu virospovidan; pro ukladannia shliubiv mizh osobamy riznoho virovyznannia; pro pryznachennia epitymii; pro vidkryttia parafialnoi shkoly dlia khlopchykiv u s. Cherniakhiv Kyivskoho povitu ta in.) [Change of religion; on concluding marriages between persons of different faiths; on the appointment of penances; about the opening of a parish school for boys in the village Chernyakhiv of Kyiv County and others.], ark. 81-110 zv. [in Russian].
15. Chyruk, S. V. (2023). Spovidni rozpysy Starokodatskoi namisnii 1760-kh rokiv yak dzherela z istorychnoi demohrafii Novoho Kodaku. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2023, vol. 6 (31) (rukopys). [in Ukrainian].
16. Chyruk, S. V. (2018). Model shliubnosti ta rodynnoi struktury u seredovyschchi liuteranskykh selian na Pivdni Ukrainy XIX st. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2526-svyatoslav-chiruk-model-shlyubnosti-ta-rodinnoji-strukturi-u-seredovishchi-lyuteranskikh-selyan-na-pivdni-ukrajini-khikh-st> (Accessed 21 July 2024) [in Ukrainian].
17. Chornovol, I. (2011). *Komparatyvni frontyry: svitovyi ta vitchyzniani vymir*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Szoltysek, M. (2015). *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses*. Bern. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317300>

УДК 94:32:911.2(477.7)«17»

POLITICAL AMBITIONS OF THE "GREEK PROJECT" AND ITS PRACTICAL IMPLEMENTATION ON EXAMPLE OF IMPERIAL INTERVENTION INTO THE TOPONYMY OF SOUTHERN UKRAINE

Oleg Komarnytskyi

Master

Department of History of Ukraine

South Ukrainian National Pedagogical

University named after K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0003-8138-7541>

Oleksandr Sereda

PhD (History), Associate Professor

Department of History of Ukraine

South Ukrainian National Pedagogical

University named after K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>E-mail: olexer@ukr.net

Citation:

Komarnytskyi, O., Sereda, O. (2024) Political ambitions of the "Greek Project" and its practical implementation on example of imperial intervention into the toponymy of Southern Ukraine, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 18–29.

Submitted: 22.11.2024

Abstract

The historical conditions for the formation of the "Greek project" date back to the end of the 17th - the first half of the 18th century, due to the aggressive plans to expand the territory of the Russian Empire. The main vector of imperial aggression aimed at the Black Sea and Mediterranean regions is associated with the weakening of the geopolitical capabilities of the Ottoman state. In 1782, the imperial so-called "Greek project" was formulated in Russian politics, where the global idea was the formation of a Greek state with a center in Constantinople, headed by a representative of the Romanov dynasty. The implementation of the project also concerned the formation of the state of Dacia from Moldavia, Wallachia and Bessarabia - this is not a complete list of features that were envisaged within the framework of the "Greek project". The Ottoman Empire was to be dismembered or rejected only within the limits of its Asian possessions. To implement these plans, the Russian Empire launched active international diplomatic activities in European countries, in the Greek, Balkan and Asian provinces of the Ottoman Empire.

The implementation of the "Greek project" involved demonstrating pro-Greek sentiments in Russian not only foreign, but also domestic policy. As a result, many Greek immigrants settled in the occupied southern Ukrainian territories and the Crimean Khanate, who contributed a lot to the development of these territories. At the same time, Russia is launching a large-scale campaign to rename settlements in the Greek manner, which leads to the emergence of the concept of founding settlements from the very beginning of the appearance of the Russian Empire on these lands. This is a distortion of collective memory and a distortion of the age of cities and towns in Southern Ukraine.

As a result of the modern policy of decolonization in Ukraine, a significant number of settlements have received their historical names, associated with the history of the indigenous inhabitants of the conquered and annexed territories. To date, this law on decolonization in Southern Ukraine and the Autonomous Republic of Crimea has renamed more than 200 settlements, and this process is ongoing.

Key words: "Greek project", Russian-Turkish wars, Southern Ukraine, 18th century.

ПОЛІТИЧНІ АМБІЦІЇ «ГРЕЦЬКОГО ПРОЄКТУ» І ЙОГО ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПРИКЛАДІ ІМПЕРСЬКОГО ВТРУЧАННЯ У ТОПОНІМІЮ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Олег Комарницький

Магістр
Кафедра історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0003-8138-7541>

Олександр Серета

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>
E-mail: olexer@ukr.net

Цитування:

Комарницький О., Серета О. Політичні амбіції «грецького проєкту» і його практична реалізація на прикладі імперського втручання у топонімію Південної України. *Чорноморська минушина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 18–29.

Отримано: 22.11.2024
0,85 д.а.

Анотація

Історичні умови формування “грецького проєкту” сягають кінця XVII – першої половині XVIII ст., обумовлені загарбницькими планами розширення території Російської імперії. Головний вектор імперської агресії спрямований на чорноморський та середземноморський регіони пов’язаний з послабленням геополітичних можливостей Османської держави. У 1782 р. в російській політиці був сформульований імперський так званий “грецький проєкт”, де глобальною ідеєю було формування створення Грецької держави з центром в Константинополі, на чолі з представником династії Романових. Реалізація проєкту також стосувалась створення держави Дакії з Молдавії, Волощини та Бессарабії – це не повний перелік рис, що передбачалося в рамках “грецького проєкту”. Османська імперія мала бути розчленована або відкинута лише у межі її азійських володінь. Для здійснення цих планів Російською імперією була розгорнута активна міжнародна дипломатична діяльність в країнах Європи, в грецьких, балканських та азійських провінціях Османській імперії.

Реалізація “грецького проєкту” передбачала демонстрацію прогрецьких настроїв в російській не лише зовнішній, але й внутрішній політиці. Як наслідок на окупованих південноукраїнських територіях та Кримському ханстві осіло чимало грецьких вихідців, які внесли чимало в розвиток цих територій. В той самий час Росія розпочинає масштабну кампанію з перейменування населених пунктів на грецький манер, що призводить до появи концепції заснування населених пунктів саме з початку появи на цих землях Російської імперії. Це спотворення колективної пам’яті та викривлення відліку віку міст та містечок на півдні України.

Внаслідок сучасної політики деколонізації в Україні значна кількість населених пунктів отримала свої історичні назви, пов’язані з історією корінних жителів завойованих та анексованих територій. На сьогодні цим законом про деколонізації в Південній Україні та Автономній Республіці Крим перейменовано понад 200 населених пунктів і цей процес триває.

Ключові слова: “грецький проєкт”, російсько-турецькі війни, Південна Україна, XVIII ст.

Комплекс різних протиріч супроводжував занепад Османської імперії протягом кінця XVIII – XIX ст. Він спровокував цілу низку конфліктів між європейськими країнами. Найбільшим з таких ідеологічних засад протистояння був «грецький проєкт», який у 1780 р. отримав свій зміст і конкретні кроки реалізації. Вони були пов’язані з формуванням ідеї

створення Грецької держави з центром в Константинополі, витиснення Османської імперії в Азію тощо. Для його реалізації і для прояву прогресивної позиції у південноукраїнських землях засновувались грецькі колонії, найвищі посади церковних діячів та близьких до владних імперських кіл запрошувались представники грецької діаспори, створювались військові підрозділи; населені пункти Криму, Приазов'я та Причорномор'я отримували назви на зразок античних грецьких полісів та грецької історії. Всі ці заходи вміло використовували під час нової російсько-турецької війни 1787–1791 рр., під час якої планувалось надіслати в Середземне море Балтійський флот, щоб спровокувати активний спротив на Балканах, Греції і навіть, в азіатських провінціях Османської імперії..

«Грецький проєкт» передбачав захоплення Константинополя і витиснення Османської імперії з Європи, а саме з Північного Причорномор'я, Балкан, Греції і далі на Кавказі. Оптимальними кордонами Османів мали стати Анатолія, Сирія, Ірак та Аравійський півострів. Напочатку формування «грецького проєкту» Австрія та Росія розподіляли європейські провінції Порту, доля азійських провінцій не визначалась. Одночасно в Кримському ханстві під час його анексії, а також під час подій в Середній Азії та на Кавказі, Російська імперія часів Катерини II демонструвала релігійну толерантність – це було важливим чинником боротьби і пропаганди в протистоянні з Османською імперією.

Одним з кроків підготовки витиснення османів в Азію стало відкриття російських консульств в володінням Османської імперії. в 1783 – 1785 рр. в Греції, на півдні Балкан та портах Східного Середземномор'я було відкрито 15 російських консульств. Дипломати не лише виконували свої прямі функції але й збирали інформацію військово-політичного характеру на випадок майбутньої війни та реалізації «Грецького проєкту».

Вперше були відкриті консульства Росії також в Сирії та Єгипті. В Сирії консульство відкривалось в Сайді, а віце-консульства в Дамаску та Бейруті. Ці міста були обрані не випадково. Дамаск давав можливість встановити стосунки з елітами Сирії, а Бейрут – еміром Гірського Лівану. В той самий час місто Халеб, де було багато європейських дипломатів – не мав російського консульства, так само не відкривалися консульства в Єрусалимі та Яффі, куди прибувала значна кількість християнських паломників. Відсутність в цих містах російських представників визначало, що «грецький проєкт» не вирішував релігійне питання, а був суто політичним проєктом.

Під час запланованої нової експедиції в Грецький Архіпелаг російська влада прогнозувала (особливо там відчувалась діяльність російського консульства), що місцеві еліти, як-то скутарський намісник Мехмету паша, могли би підняти повстання проти султанського уряду. Російська експедиція в Архіпелаг так і не відбулась, а паша взяв участь у погромі кораблів грецьких повстанців (корсарів) на чолі з відомим грецьким активістом Ламброса Кацоніса (корсар). Слід зауважити, що Кацоніс або Ламбро Качіоні активно діяв під Ходжабеєм, де захопив османський корабель, в іонійському морі захопив два османських корабля і в Егейському морі п'ять османських кораблів та окупував острів Кастелорізо, більше того погромив османські кораблі під Діррахіоном. Цими діями він знов давав надію на успішність грецького повстання та створення незалежної держави, в той самий час він підтримував і російську мрію про реалізацію «грецького проєкту», навіть без активності російського флоту в Середземному морі. Слід зазначити, що в усіх цих подіях брав участь також і Дмитрійс Інглезі. Він після війни оселився в Одесі і у 1818–1820 рр., отримав посаду міського голови [9, с. 37].

Російська влада сподівалась також на прихильність до неї керівників в османських провінціях, зокрема на беїв мамлюки у Єгипту, на очільника прибережної Сирії – Ахмет паша аль-Джаззара, на емір Гірського Лівану – Юсуфа. Важливу роль в усіх подіях цих провінцій відігравав саме Ахмед паша аль-Джаззар – напівзалежний паша Сідону, Південної Палестини та Лівану [22]. В той самий час Ахмед паша міг розпочати завоювання Дамаска. Керівник Гірського Лівану Юсуф Шихаб сподівався на вторгнення Росії, як це відбулось в Криму і навіть, пропонував після 1790 р. наступний крок після завоювання Константинополя

зі Святою Софією, здійснити встановити протекторат над Святими місцями Палестини [21, р. 268–269]. Його підштовхували на це не лише події пов'язані з анексією Криму, але й те, що російські війська заволоділи територіями на Кавказі та Середній Азії. Однак російсько-турецька війна продовжувалась, а її події не складались на користь провінційних керівників, частина з яких втратила свої посади або були вбиті, сподівання інших перетворились в ніщо після смерті Г. Потьомкіна у 1791 р. та підписанням Яського миру.

Після укладання Кючук-Кайнарджійського миру Росія заявила свої претензії не лише на Чорне море, але й Середземномор'я. Якщо Англія та Франція позитивно ставилися до того, що Росія боролась з Османською імперією, то активність Росії у ліквідації Порти та її претензії могли зруйнувати світовий порядок. Особливе занепокоєння було у Франції через успіхи Росії і вона хотіла, щоб Османська імперія взяла реванш. Однак у новій війні знов перемогла Росія, а в самій Франції розпочалась революція. Ослабленням Франції скористалась Англія для посилення свого впливу в Європі та Близькому Сході, яка переглянула своє ставлення до Росії. Вже в цей період англійський прем'єр-міністр засвідчив існування «східного питання» в якому головним супротивником була Росія.

Прем'єр-міністр прогнозував, що наступним кроком Російської імперії буде забезпечення проходу військовим кораблям через Босфор та Дарданелли до Іонічних островів. За змістом, це було короткий опис «Грецького проекту», що існував тоді лише у загальних рисах. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. російському посланцю в Лондоні було заявлено про нейтралітет з боку Англії через те, що планувалось запросити Росію в антифранцузьку коаліцію. Влітку 1788 р. Англія уклала з Пруссією, а потім з Голландією Троїстий союз. Згідно таємній частині договору країни зобов'язувались діяти разом під час російсько-турецької війни та обмежити дії Росії на Близькому Сході. Росія, в свою чергу вела переговори з Францією, в якій її справи в середині сильно заважали діяти. Однак революція завадила оформленню цього союзу, а Англія перейшла у наступ на Росію. Приводом до зіткнення були вимоги Троїстого союзу про передчасний мир з Османською імперією, повернення межиріччя Південного Бугу та Дністра, а також фортеці Очаків. Питання фортеці стало ключовим і ось-ось міг розпочатися військовий конфлікт між Росією та Англією [14; 19].

Навесні 1790 р. Англія офіційно вимагала від Росії укласти мир з Османською імперією і Швецією, та відмовитися від вищезазначених територій. В неофіційних переговорах з великим візиром Гасан пашею князь Г. Потьомкін відмовився від ідеї скликання міжнародного миротворчого конгресу, адже на його думку, османи могли залучити до конгресу інші держави, які діяли б на користь Порти. В тому самому 1790 р. Пруссія підписала союз з Османською імперією, згідно з яким мала весною 1791 р. розпочати війну з Росією. Англія обіцяла Османській імперії створити антиросійську коаліцію, але не ввела свій флот в Чорне море.

Після втрати фортеці Ізмаїл та зміни на престолі султана Абдул-Хаміда на султана Селіма III в Османській імперії стали переважати настрої укладання миру. В такій ситуації, Англія відкрито стала підтримувати Османську імперію, обіцяючи забезпечити підтримку на суші та на морі. Постійні представники Англії в Стамбулі мали доводити, що «Росія має повернути Порті все, що завоювала, і не лише тому, що Очаків та його околиці важливі для османів. Це справа другорядна, якщо порівнювати його з тим вирішальним впливом, який буде мати сучасний результат на силу політики нашої країни. Або ми змусимо Росії поступитися, або наш вплив в Берліні, на півночі та в цілому не буде дуже довгим» [14]. Спроби англійської дипломатії напочатку 1791 р. домогтися міжнародної ізоляції Росії не мали успіхів через позицію Пруссії. Голландія зайняла вичікувальну позицію.

Внаслідок «Очаківської кризи» Троїстий союз не витримав. Він, як показали події, не був готовий вступити у реальний військовий конфлікт з Росією і реальну допомогу Порті, а Швеція, Данія та Священна Римська імперія, як противники Росії лише спостерігали за подіями. Укладання Яського миру не реалізували плани Англії, а подальші події зробили

Англию та Росію союзниками проти Франції. Незважаючи на це, так звана «Очаківська криза» стала першим конфліктом у вирішенні «Східного питання», і його складової «грецького питання» у міжнародних відносинах.

У жовтня 1791 р. помер головний ідеолог «грецького проєкта» князь Г. Потьомкін, через декілька місяців був підписаний Ясський мир, який приніс незначні територіальні надбання для Росії між південним Бугом та Дністром, а Османська імперія повернула собі зайняті російськими та австрійськими військами Балкани. Про Близький Схід в договорі навіть не згадувалось, та й прихильників Росії в Сирії та інших азіатських територія не залишилось [22].

Протягом наступних декількох років Російська імперія була зайнята так званим «польським проєктом», який на відміну від «Грецького проєкту» був реалізований. Лише в 1794 р., Катерина II згадує про захоплення Константинополя. Зокрема, на це вказує план складений інженером Деволаном, розробником плану міста Ходжабея-Одеси, і описаний в листі Ф. Ростопчина графу С. Воронцову у 1795 р.: «Дехто Волян, інженерний офіцер, який їздив з Кутузовим до Константинополя та якому доручено було зробити карту тої місцевості, повернувся з відповідним результатом. Він привіз чудовий план та проєкт, за яким три колони, які відправлялись одна з Бендер, друга з Ясс, третя з Очакова, за підтримки багаточисельної флотилії, мали підійти у серпня до Константинополя, здійснив увесь цей похід в три місяця. Цей проєкт чудовий та можливий до виконання, і пропонують його здійснити за першої можливості» [8]. Після смерті імператриці Катерини II, її син Павло I взяв курс не на розчленування Османської імперії, а на залучення Порти до орбіти російського впливу.

Імперська політика в реалізації «грецького проєкту» проявлялась не лише військових діях. Його обґрунтування та вплив на колективну пам'ять проявилась у перейменуванні населених пунктів чи корекції назв та імперській доктрині заснування населених пунктів, які вже існували і мали власні назви місцевого населення. Значна проблема датування виникнення населених пунктів полягає в тому, що дискусія про заснування відбувається навколо методик – європейської та москвоцентричної або російсько-імперської.

Перша методика полягає в тому, що заснування населеного пункту датується відповідно до появи документально підтвердженого першого жителя, чи існування на цьому місці споруди або фортифікації і не важливо як і скільки змінювалась назва цього населеного пункту. Друга методика, виходить з так званої «месіансько-цивілізаційної» ролі російської держави, особливо через надання відповідних імперських указів щодо заснування чи перейменування населених пунктів в Криму і на півдні Україні.

На основі розорених і спустошених під час російсько-турецьких війн у XVIII–XIX ст. старих османських поселеннях, російська влада, так би мовити, «засновує» свої міста, що призводить до початку датування цих населених пунктів з часу включення тої чи іншої території до Російської імперії. Таким чином «затверджується доктрина першочерговості російського фактору в колонізаційному і господарському освоєння новопридбаних теренів» [17, с. 182]. Все це було використано для обґрунтування лише власного домінування в регіоні, але й реалізації «грецького проєкта».

Розглянемо деякі найбільш яскраві приклади історії заснування міст, в контексті історії імперської політики та існування «грецького проєкту»:

Місто Маріуполь має два значних блоки в історії заснування, які обговорюються дослідниками. За першим блоком історія міста пов'язана з козацьким поселенням Домаха, яке потім стало центром запорозької Кальміуської паланки – фортецею Кальміус. Заснування цих населених пунктів дослідники визначають першою половиною XVI ст. Зокрема відомий історик А. Скальковський писав у, що у 1734 р. «для захисту кордону і заступництва рибальства біля річки Кальміус з боку Азовського моря був поставлений сторожовий пост», а в подальшому, у 1756 р. фортеця Кальміус налічувала 674 козака [15, с. 5–8]. Другий блок, як імперський наратив, включає до себе факт заснування губернатором Чортковим у 1778 р. міста під назвою

Павловськ, на честь майбутнього імператора. Ця дата фігурує на гербі Маріуполя.

Ще один варіант заснування пов'язаний з тим, що місто заснували греки, які після анексії Криму Російською імперією переселились на землі Павлівська або поблизу нього і заснували місто у 1780 р. [15, с. 5–15]. Сталося це у вересні 1779 р., коли за розпорядженням князя Г. Потьомкіна у місті поселили греків з Кафи, Гезлева, Карасу-Базара, Бельбека, Бахчисарая та його навколишніх земель. При цьому, повіт, де розмістили переселенців, отримав назву «Маріупольський». Мешканцям Павловська наказувалося виїхати з міста. У старожилів було викуплено 55 будинків та різних споруд. Грецькі новопоселенці Маріуполя становили понад 3 тисяч осіб. Перша з частин греків переселилась до міста ще у липні 1780 р., але більша частина оселилась по навколишнім землям Маріуполя. Нові грецькі поселення отримали свої назви відповідно до тих населених пунктів у Криму, з яких їх було примусово виселено, таким чином зберігаючи історичну пам'ять з кримською минувшиною. Дослідниця Р. Саєнко вважає що: «Роль греків не в заснуванні міста, а в іншому. Маріупольські греки зробили величезний внесок у заселення і господарське освоєння Приазов'я, у подальшу забудову міста Маріуполя, перетворення його на великий торговий, а пізніше – на великий промисловий центр» [3]. За москвоцентричною методикою назва міста пов'язана датою з 21 травня 1779 р., коли імператриця Катерина II дарувала грамоту грекам-переселенцям, відповідно до неї «переселенцям з Криму дарувались привілеї й свободи» і місто називалось «Маріанополь», тобто місто Марії, на честь містечка Маріамполь в долині поблизу Бахчисарая – Мар'ям-Дере [2, с. 307]. Пізніше назву почали інтерпретувати і пов'язувати з ім'ям Марії Федорівни – дружини імператора Павла I [4, с. 3–15].

Приєднавши території Кримського ханства, імперія продовжувала спотворювати колективну пам'ять місцевого населення. В цьому плані характерним явищем було спочатку виселення корінних народів, заселення території новим етнічним складом і врешті перейменування населених пунктів. Це давала територіям зі значною багаторічною історією, нову легенду про «месіанську» колонізаційну роль імперії в заселенні та економічному освоєнні анексованих і окупованих територій. Так, відповідно до кількісних показників виселених і переселених корінних народів з Кримського ханства були досить значними. Кримських греків – урумів та ромеїв, вірмен, грузин та інших християнських народів було переселено понад 30 тисяч, мусульманського населення вразі більше. За підрахунками дослідників «Мусульманське тюркське населення Кримського ханства напередодні російського завоювання становило як мінімум два мільйони осіб. Мінімальна чисельність кримських татар в цей час приблизно досягала 1,2–1,63 мільйона, число ногайців становило щонайменше 0,73–1,53 мільйона осіб. Не можна заперечувати ймовірності більшої чисельності кримських татар і ногайців у Кримському ханстві» [16, с. 68]. Очевидно перша вимушена хвиля еміграції кримськотатарського народу, як і інших мусульманських народів, розпочалась після придушення повстання Шагін Гірея у 1777 р., а в результаті анексії Кримське ханство залишило 2/3 населення, що становить близько одного мільйона колишніх підданих хана. Кількісні показники кримськотатарського етносу, що залишився під російським пануванням зменшились до 470–500 тисяч осіб на початок XIX ст. [16, с. 68].

Після анексії та складних процесів переселення розпочалось перейменування населених пунктів та й самого Кримського ханства. Як відомо, більшість його території була перетворена на Таврійську губернію. Губернія охоплювала весь півострів та частину Степової України з українською більшістю. Назва «Таврійська губернія» напряму була пов'язана з «Грецьким проєктом», адже вона походить від античної назви Таврида, від племен таврів, які проживали на півострові. Вона підкреслювала «ідеологічної спадкоємності Російської імперії з візантійським еллінізмом» [20]. В Криму були перейменовані також маленькі та великі населені пункти. Центральним містом губернії стало місто Сімферополь. Воно знаходилося на стародавньому татарському місті – резиденції кримського хана – Акмесджит або Ак-Мечеть, що тюркською мовою означало «біла мечеть», на честь мечеті Кебір-Джамі, що була найстарішою будівлею у місті. В рамках «грецького

проекту» у 1784 р. місто було найменовано на Сімферополь, що в перекладі з грецької означає «Місто загального блага». Імператриця, навіть, пов'язала цю назву з відповідним девізом в місті, яке є таким «благом», як роблять «бджоли» і відобразила це у гербі міста. Така ж доля спіткали місто Ак'яр або Ахтіар, що з кримськотатарської мови означало «білий, крутий берег (яр)». У 1784 р. місто було перейменовано на Севастополь, що в перекладі з грецької мови «себастос» означає «величний». Але ж слід зазначити, що Севастополісом в період античності називали сучасне місто Сухумі [20].

Старій столиці Криму – Старий Крим або Солхат, яке тюркською означало «стіна, фортеця» теж надали грецьку назву – Левкополь, що грецькою мовою означало «Біле місто». Не засмутило російське керівництво і те, що в цей період існує Аккерман або Білгород на Дністрі, а у античний період Левкополем або островом Левкос називали сучасний острів Зміїний, який мав переклад з грецької як «Білий острів» [13, с. 26–59].

Місто Кафа або Кефе, генуезька фортеця була перейменована на античну назву Феодосія (Теодосія), що означає з грецької мови «Богом дана». Феодосія була заснована грецькими переселенцями з міста Мілет в Малій Азії близько II чверті – середини VI ст. до н.е. У останній чверті XIII ст. на цьому місті була заснована генуезька фортеця Кафа, що була завойована османами в 1775 р. та стала центром Кефинського ейялету [7]. Після анексії Кримського ханства у 1787 р. імператриця найменувала місто Феодосією, врахувавши попередню античну грецьку назву [10, с. 286]. Інше місто Гезлев, яке в античний період мало грецьку назву Керкінітида, в рамках «грецького проекту» 1778 р. було перейменоване на Євпаторія, що грецькою означало «благородний», як припускають на честь боспорського царя Мітрідата Євпатора.

На території півдня материкової України, окупованої, після російсько-турецьких війн теж було перейменовано населені пункти на грецький манер з коренем «поль», що означає грецькою мовою «місто». Крім Маріуполя, з'явилися міста Нікополь, Ольвіополь, Овідіополь, Тирасполь та інші.

Давня козацька назва Микитин Перевіз чи Микитин Ріг, де в XVI – XVII ст. знаходилась Запорозька Січ, на якій гетьманом став Богдан Хмельницький, змінили на Нікополь. Грецькою мовою «Нікополь» перекладається, як «місто перемоги». Подібних міст з основою на честь давньогрецькою богинею Нікою – богинею перемоги на півдні сучасної України було декілька, зокрема місто Ніконій на Дністрі. Однак імперії треба було зафіксувати свою перемогу як над османами, так і над запорожцями. Власне тому у 1775 р. місто перейменовували на Слов'янськ, а потім в рамках «грецького проекту» у 1782 р. – Нікополь. Дублювання та копіювання стародавніх назв продовжувалось постійно. Так, на місцевості, де російська армія побудувала так званий Олександрівський шанець з'явилося місто Херсон, що грецькою означає «півострів», але до того тут існував населений пункт Більховичі. Нова назва була модифікацією з топоніму «Херсонес Таврійський», одного з найбільших давньогрецьких міст в Криму.

Так само у 1792 р. отримало назву місто Тирасполь, від назви річки Дністер, яку греки іменували Тирас. На місці Тирасполя знаходилось ногайсько-молдавське поселення Сукля, що являло собою змінене молдавською мовою тюркської назви «Соуклі» (Холодне місце). На місці цього поселення у 1789 р. оселилось до 100 козаків. Слід зауважити, що недалеко від Тирасполя, існувало давньогрецьке поселення Тира, на березі Дністровського лиману, де в цей час вже знаходилась фортеця Аккерман (тепер Білгород-Дністровський). Ще одна копіювана назва пов'язана з містом Ольвіополем на Південному Бузі. На місці Ольвіополя знаходилась козацька фортеця Орлик і неподалік слобода. Фортеця була у формі восьмикутника і мало назву Орел чи Орлик від місцевої річки Орелі. За приходу російської армії 1770 р. укріплення зруйнували і відновили під назвою Катерининський шанець, а вже у 1781 р. в рамках «грецького проекту» назву Ольвіополь, на честь грецької античної колонії Ольвії, грецькою мовою «щаслива», яка знаходилась на березі Бузького лиману [23, с.519].

В рамках перейменування за «грецьким проектом», у лютому 1794 р. отримала свою назву територія сучасної Запорозької області, а тоді Таврійської губернії – Мелітопольський повіт. Повіт названий на честь грецької колонії, яка існувала в античний період і згадується в творах античних авторів – Мілетополіс на Дніпрі. Центр повіту Мелітополь отримав таку назву набагато пізніше, лише у 1842 р. Грецькою мовою назва означала «медове місто», для російської влади це означало що землі мають давати імперії і «молоко», і «мед». [1, с. 595]. Слід зауважити, що під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. на місці майбутнього міста запорожці спорудили редут у 1769 р. і почали селитися з родинами. Це селища, що з'явились поблизу Овечого броду, де згодом ногайці також заснували поселення Кизил-Яр, що означало «червоний берег».

Особливо дискусійно довгим і проблемним є питання щодо заснування, віку сучасного міста Одеса. Свою назву місто отримало теж в рамках «грецького проекту» після російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. і приєднання до Росії. До початку так званого «імперського» заснування Одеси у 1794 р. місто мало османсько-тюркську назву Ходжабей. Ця назва існувала до цього в різних варіантах Кочубіїв, Кучубей, Гаджибей, Аджибей. В імперській історіографії, дослідники XIX ст. у своїй більшості, попередній до «імперського» заснування період називали як «передісторія Одеси». Однак частина тогочасних істориків – О. Маркевич, В. Яковлев, В. Надлер, фактологічно обґрунтували ненауковість дати «імперського» заснування Одеси у 1794 р. Зокрема і у самому імперському указі від 27 січня 1795 р., щодо утворення Вознесенського намісництва, зазначалось, що «місто Одеса, яке татари Гаджибеем називали». В часі становлення незалежної історичної думки, одіозному святкуванню безпідставної дати «двохсотріччя» міста протиставив аргументовані доводи історик та політолог О. Болдирев, зазначаючи у низки публікацій: «Щоб там не святкували в Одесі у 1994 р. місто все одно на 400 років молодшим не стане. Як би там не було, а Одесі – 600» [12].

Імперська історіографія визнавала «передісторію» міста від першої письмової згадки Кочубієва (Коджабея) у 1415 р., період якої визначала до 1795 р., тобто до імперського перейменування Ходжабея на Одесу. У 1415 р. в «Історії Польщі» Яном Длугошом місто згадано під назвою Качубієв (в оригіналі – Kaczubyeiow), зокрема зазначаючи: «у той час прибули до польського короля Владислава послы патріарха і грецького імператора з листом та олов'яними буллами, які їх удостоювали, а турки їх усіляко мучили і гнобили; їм потрібна щедра допомога зерном. Владислав же, польський король у святому спочутті, документально засвідчує допомагати. Він дає і щедро дарує прохану кількість зерна, яке їм потрібно отримати в його королівському порту Кочубієв» [6, с. 7–8].

Перше письмове зазначення існування Кочубея відбилося у повідомленні щодо братерської допомоги польського короля обложеному Константинополю перед османською загрозою заволодіння. Визначення вірогідної дати надання допомоги через Кочубієв пов'язано з прибуттям послів Візантії до Владислава Ягайло, «це відбулося на Зелені Свята у галицькому місті Снятині» – тобто 19 травня 1415 р. [12, с. 72–75]. Згадка Кочубієва безпосередньо пов'язана з територіальним розширенням Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського наприкінці XIV ст. до берегів Чорного моря. Саме у цей період, за часів правління литовського князя Вітовта, у межиріччі Південного Бугу і Дністра згадуються міста-порти Кочубей (Одеса), Дашків (Очаків), Чорнігород (поблизу сучасного Овідіюполя), Караул (у нижній течії Дністра). Матвій Стрийковський – історик XVI ст., вважав князя Вітовта (Вітольда) причетним і до вищезазначеного відправлення зернової допомоги до Константинополя 1415 р., зазначаючи: «В той час послы від цезаря і патріарха Константинопольського приїхали, прохаючи про допомогу харчами, бо на них турки, що зміцнилися в Адріанополі, насакавали і Константинополь облогою дражнили. Тому король з Русі і Вітольд з Литви Дніпром (милостю християнською спонукані) послали до Качібея порту моря Понтійського (який був у той час у державі Литовській) збіжжя та живності достатньо» [5, с. 74–75].

Південноукраїнські землі для Османської держави мали особливе місце в економічному значенні, як основний чинник у постачанні зерна і продукції скотарства. Османські джерела у цьому контексті свідчать, що «неможливо облікувати і підрахувати кількість різноманітного зерна і різних припасів, які зберігаються тут в амбарах», міста і селища регіону «славляться своїм білим хлібом, оливою для маяків, добірною пшеницею, ячменем, а навколишнє татарське населення постачає до Стамбулу масло і мед» [18, с. 17–19].

Питання про перейменування Ходжабея в Одесу має декілька версій походження. Історики XIX ст. вважали за легендою, що це було зроблено рішенням імператриці, коли їй розповіли про існування грецького міста Одесос. Бажаючи, що місто мала жіночу складову в назві, імператриця дала їй ім'я Одеса. Окремі дослідники припускали, що це було зроблено за рішенням Російської академії наук. Зокрема одеський історик Т. Гончарук вперше запропонував іншу версію походження назви міста. Вона ґрунтується на твердженні одного з статс-секретарів Катерини II Андріана Грибовського, зазначаючи у своєму щоденнику у 1828 р.: «В газетах пишуть, що імператор із задоволенням бачив Одесу засновану за розпорядженням князя Зубова, в якому випадку я брав важливу участь, писав про створення цього міста іменний указ і замість Хаджибея назвав це місце Одесою, яку назву й імператриця затвердила» [12, с. 78]. Т. Гончарук зазначає: «Кому як не статс-секретарю було складати укази, подавати їх на підпис і вирішувати питання про перейменування міст» [5, с. 78].

Поруч з Ходжабесом в межиріччі Південного Бугу та Дністра знаходилося ще одне османське місто-порт Аджидере / Хаджидере / Гаджидере, яке також мало імперське «заснування» російською владою у 1793 р. та перейменовано на Овідіополь у 1795 р., як й інші у рамках «грецького проекту». Нову назву місто отримало на честь римського поета Публія Овідія. Вважалось, що в цій місцевості він перебував у засланні, через те, що не підтримував політики римського імператора Августа. Звісно, що історія Овідіополя не починається з приходом Російської імперії, а має одне з найважливіших стратегічних напрямків османської економіки: «Розв'язуючи питання логістичного забезпечення, османська влада будує нову хлібну гавань Аджидере навпроти Аккерману і відбудовує давній порт Ходжабей... Подальше функціонування пристані в Аджидере, з 1756 р., набуває ключового значення в регіональній транспортно-торговельній мережі Очаківської землі. Уже в грудні 1758 р. за наказом кримського хана щодо постачання зернового збіжжя до Стамбулу, Аджидере фігурує як основний пункт збору зернових з Єдисану і Ханської України» [17, с. 185–185].

Російська розвідка в ці ж роки теж повідомляла, що турки, кримські татари, ногайці та греки і молдовани закупають пшеницю і жито, та привозять його до Аккерману та Аджидере для подальшого відправлення до Стамбулу [11, с. 64–65]. Після приєднання нових територій французький інженер на російській службі, згаданий вище Деволан у 1791 р. описав порт Аджидер у загальній праці опису Очаківської землі. Він характеризував наступним чином побачене: «становище Аджидері, вочевидь, було дуже привабливе під час його розквіту. ... Руїни, які засвідчують існування цього міста, мають близько трьох з половиною верст у периметрі. ... Молдовани, які мешкають у Калаглеї за 5 верст звідси, говорять про Аджидері як про земний рай і особливо хвалять вино, яке тут робили, вважаючи його найкращим у всій Молдові та Бессарабії» [17, с. 191]. Факти доводять існування селища Аджидере в середині XVIII ст. та його історичний розвиток, де мешкали українці і молдовани, як це свідчать османсько-турецькі джерела від першої згадки населеного пункту з вересня 1756 р. [17, с. 191–192].

Це далеко не повний список населених пунктів, які імперська влада нав'язала після анексії та окупації південноукраїнських територій, і які отримали назви через впровадження і реалізацію «грецького проекту».

Внаслідок сучасної політики деколонізації в Україні значна кількість населених пунктів отримала свої історичні назви, пов'язані з історією корінних жителів завойованих та

анексованих територій. На сьогодні цим законом про деколонізацію в Південній Україні та Автономній Республіці Крим перейменовано понад 200 населених пунктів і цей процес триває.

Отже, у 1780 р. «грецький проєкт» отримав свій зміст і конкретні кроки реалізації. Вони були пов'язані з формуванням ідеї створення Грецької держави з центром в Константинополі, витисненням Османської імперії в Азію тощо. Для його реалізації і для прояву прогресивної позиції у південноукраїнських землях засновувались грецькі колонії, найвищі посади церковних діячів та близьких до владних імперських кіл запрошувались представники грецької діаспори, створювались військові підрозділи; населені пункти Криму, Приазов'я та Причорномор'я отримували назви на зразок античних грецьких полісів та грецької історії.

Джерела та література:

1. Бажан О. Г. Мелітополь. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. Т. 6. С. 595.
2. Бацак Н. І. *Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (XVIII - початок XX століття)*. Київ, 2010. 231 с.
3. Буров С. Коли був заснований Маріуполь [Електронний ресурс]. URL: <https://mrpl.city/news/view/koli-buv-zasnovanij-mariupol-rozyasnennya-sergiya-burova> (дата звернення: 20.10.2024).
4. Гедьо А. В., Араджионі М. А. Політичні причини переселення греків із Криму до Північного Приазов'я у 1778 р. (за архівними джерелами). *Сходознавство*. 2019. № 84. С. 3-54.
5. Гончарук Т. Нашадки українських козаків та «народження Одеси». *Одеса – козацька. Наукові нариси*. 2007. С. 75-84.
6. Історія Хаджибея (Одеси) 1415 – 1795 рр. в документах. Одеса: Астропринт, 2000. 372 с.
7. Кресін О. В. Кафинський ейялет [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2007. 528 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kafynsky_Eujalet (дата звернення: 20.10.2024).
8. Культура народів Причорномор'я. 2004. С. 126-129.
9. Маркевич А. Дмитрій Спиридонович Инглези. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. Т. XXII. Вип. № 3. С. 35-26.
10. Немировський О. О. Феодосія. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 286-290.
11. *Овидиополь-Аджидер: Очерки по археологии и истории города и крепости* / Аргатюк С. С., Левчук В. В., Сапожников И. В. Одеса; Овидиополь, 2015. С. 64-65.
12. *Одеса-козацька. Наукові нариси*. Одеса, 2007. 236 с.
13. Островерхов А. С., Охотніков С. Б. Острів Ахілла у гостинному морі. *Надчорномор'я у ІХ ст. до н. е. - на початку ХІХ ст.: студії з історії та археології*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 26-49.
14. Петров А. Н. *Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II (1787-1791)*. Т. 1. СПб., 1880. С. 162 с.
15. Пірко В. О. *Заселення Донеччини у ХVІ-ХVІІІ ст.* (короткий історичний нарис і уривки джерел). Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 180 с.
16. Сейтяг'яев Н. С. До питання про чисельність мусульманського тюркського населення у Кримському ханстві наприкінці ХVІІІ ст. *Східний світ*. 2019. №1. С. 53-72.
17. Серета О. Аджидере – Овідіополь: економічний фактор заснування і розвитку населеного пункту. *Нариси з історії освоєння Південної України ХV-ХVІІІ ст.* : колективна монографія / за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 2020. С. 181-191.
18. Серета О. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах ХVІІІ ст.* Одеса, 2015. 225 с.

19. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. Вип. 7. С. 340–357.

20. Ясь О. В. Таврида [Електронний ресурс]. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tavryda> (дата звернення: 11.08.2024).

21. An Historical Atlas of Islam [cartographic Material] URL: https://books.google.com.ua/books?id=6DYVAAAAIAAJ&q=Yusuf+Shihab&pg=PA268&redir_esc=y#v=onepage&q=Yusuf%20Shihab&f=false (дата звернення: 20.10.2024).

22. Douwes D. *The Ottomans in Syria. A History of Justice and Oppression*. London, New York: I. B. Tauris 2000. 244 p. URL: https://www.academia.edu/43087822/The_Ottomans_in_Syria_A_History_of_Justice_and_Oppression_Dick_Douwes_and_Frontiers_of_the_State_in_the_Late_Ottoman_Empire_Eugene_L_Rogan (дата звернення: 20.10.2024).

23. Olwiopol. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Druk «Wieku», 1886. T. VII. S. 519. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/519 (дата звернення: 20.10.2024).

References:

1. Bazhan, O. H. (2009) Melitopol. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. T. 6. S. 595. [in Ukrainian].

2. Batsak, N. I. (2010) Hretska spilnota Nadazovia: etnokulturni protsesy (XVIII – pochatok XX stolittia). Kyiv. 231 s. [in Ukrainian].

3. Burov, S. Koly buv zasnovanyi Mariupol [Elektronnyi resurs]. URL: <https://mrpl.city/news/view/koli-buv-zasnovanij-mariupol-rozjasnennya-sergiya-burova> (Accessed 20 October 2024). [in Ukrainian].

4. Hedo, A. V., Aradzhyni, M. A. (2019) Politychni prychny pereseleння hrekiv iz Krymu do Pivnichnoho Pryazovia u 1778 r. (za arkhivnymy dzherelamy). *Skhodoznavstvo*. № 84. S. 3–54. [in Ukrainian].

5. Honcharuk, T. (2007) Nashchadky ukrainskykh kozakiv ta «narodzhennia Odesy». *Odesa – kozatska. Naukovi narysy*. S. 75-84. [in Ukrainian].

6. Istoriiia Khadzhybeia (Odesy) 1415 – 1795 rr. v dokumentakh. Odesa: Astroprynt, 2000. 372 s. [in Ukrainian].

7. Kresin, O. V. (2007) Kafynskyi eialet [Elektronnyi resurs]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 4: Ka-Kom / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv. 528 s.: il. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kafynsky_Eyjalet (Accessed 20 October 2024). [in Ukrainian].

8. Kultura narodov Prychornomia. 2004. S. 126-129. [in Ukrainian].

9. Markevych, A. (1900) Dmytrii Spyrydonovych Ynhlezy. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei. T. XXII. Vyp. № 3. S. 35-26. [in Russian].

10. Nemyrovskiy, O.O. (2013) Feodosiia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. T. 10. S. 286-290. [in Ukrainian].

11. Ovydyopol-Adzhyder: Ocherky po arkheolohyy y ystoryy horoda y kreposty / Arhatiuk, S. S., Levchuk, V. V., Sapozhnykov, Y. V. (2007) Odesa; Ovydyopol, 2015. S. 64–65. [in Ukrainian].

12. *Odesa-kozatska. Naukovi narysy*. Odesa, 2007. 236 c. [in Ukrainian].

13. Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. (2007) Ostriv Akhilla u hostynnomu mori. Nadchornomia u IX st. do n. e. – na pochatku XIX st.: studii z istorii ta arkheolohii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 1. S. 26-49. [in Ukrainian].

14. Petrov, A.N. (1880) Vtoraia turetskaia voina v tsarstvovanye ymperatrytsy Ekateryny II (1787–1791). T. 1. SPb. 162 s. [in Russian].

15. Pirko, V.O. (2003) Zaseleńnia Donechchyny u XVI-XVIII st. (korotkyi ystorychnyi narys i uryvky dzherel). Donetsk. 180 s. [in Ukrainian].

16. Seitiahiaiev, N.S. (2019) O pyttannya pro chyselnist musulmanskoho tiurkskoho naselennia u Krymskomu khanstvi naprykintsi XVIII st. *Skhidnyi svit*. №1. S. 53–72. [in Ukrainian].

17. Sereda, O. (2020) Adzhydere – Ovidiopol: ekonomichnyi faktor zasnovannia i rozvytku naselenoho punktu. *Narysy z istorii osvoiennia Pivdennoi Ukrainy XV–XVIII st. : kolektyvna monohrafiia /za red. O. Repana ; Ukr. in-t nats. pamiaty*. Kyiv, s. 181-191. [in Ukrainian].

18. Sereda, O. (2015) Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. Odesa. 225 s. [in Ukrainian].
19. Stanislavskiy, V. (2000) Malovidomi dokumenty shchodo planiv pivdennoi polityky Rosiiskoi derzhavy u druhii polovyni 80-kh rr. XVII st. Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku. Kyiv. Vyp. 7. S. 340–357. [in Ukrainian].
20. Ias, O. V. Tavryda [Elektronnyi resurs]. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tavryda> (Accessed 11 August 2024). [in Ukrainian].
21. An Historical Atlas of Islam [cartographic Material] URL: https://books.google.com.ua/books?id=6DYVAAAAIAAJ&q=Yusuf+Shihab&pg=PA268&redir_esc=y#v=onepage&q=Yusuf%20Shihab&f=false (Accessed 20 October 2024). [in English].
22. Douwes, D. (2000) *The Ottomans in Syria. A History of Justice and Oppression*. London, New York: I. B. Tauris 244 p. URL: https://www.academia.edu/43087822/The_Ottomans_in_Syria_A_History_of_Justice_and_Oppression_Dick_Douwes_and_Frontiers_of_the_State_in_the_Late_Ottoman_Empire_Eugene_L_Rogan (Accessed 20 October 2024). [in English].
23. Olwiopol. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : Druk «Wiek», 1886. T. VII. S. 519. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/519 (Accessed 20 October 2024). [in Polish].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317301>

УДК 94(477.74)''18''

POPULATION DYNAMICS OF ODESA IN THE XIX CENTURY

Nataliia Dianova

DSc (History), Professor
Department of History
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65000,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation:

Dianova, N. (2024) Population dynamics of Odesa in the XIX century, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 30–36.

Submitted: 23.11.2024

Abstract

The article examines the population dynamics in Odesa during the XIX century. The source base was the archival material of State archive of Odesa region which allowed us to consider the specifics of this process.

It is noted that in the first half of the XIX century the number of urban residents increased dramatically due to their mechanical growth. This is caused by a significant number of immigrants from various regions of the Russia Empire and some European countries who were attracted by the city's economic development opportunities. It has been proven that the natural increase of the population began to grow only in the second half of the XIX century. However, even in this period, the process took place quite slowly. The reasons were, for the most part, high infant mortality, caused by unsatisfactory living conditions of a certain part of the population and frequent epidemics. Only at the end of the century there was a certain improvement in the living conditions and medical care of the population, which had a positive effect on the solution of the mentioned problem. At that time, the dominant factor in the growth of the number of city residents was natural growth, which testifies to the significant socio-economic and cultural development of Odesa.

Key words: *Odesa, population, mechanical growth, natural growth, development.*

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ В ХІХ СТ.

Наталія Діанова

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65000, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>E-mail: ndianova777@ukr.net**Анотація**

У статті досліджено динаміку чисельності населення Одеси упродовж ХІХ ст. Джерельною базою стали архівні матеріали Державного архіву Одеської області, які дозволили розглянути особливості цього процесу. Зазначено, що в першій половині ХІХ ст. різко зростає чисельність міських жителів завдяки їх механічному приросту. Це зумовлено значною кількістю переселенців з різних регіонів Російської імперії та деяких європейських країн, яких приваблювали можливості економічного розвитку міста.

Цитування:

Діанова Н. Динаміка чисельності населення Одеси в XIX ст. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОРМ Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 30–36.

Отримано: 22.11.2024

0,6 д.а.

Доведено, що природний приріст населення отримав тенденцію до свого зростання лише в другій половині XIX ст. Проте і в цей період процес відбувався досить повільно. Причини полягали, здебільшого, у високій дитячій смертності, спричиненій незадовільними умовами життя певної частини жителів та частими епідеміями.

Лише наприкінці століття відбулося певне покращення життєвих умов та медичного обслуговування населення, що позитивно позначилось на вирішенні зазначеної проблеми. У цей час домінуючим фактором у зростанні чисельності міських жителів став природний приріст, що свідчить про значний соціально-економічний та культурний розвиток Одеси.

Ключові слова: *Одеса, чисельність населення, механічний приріст, природний приріст, розвиток.*

На сучасному етапі в Одесі відбуваються активні міграційні процеси. Проте їх витоки кардинально відрізняються від тих, які були в XIX ст. Якщо в XIX ст. чисельність населення в місті, яке приваблювало своїм демократичним устроєм та перспективами розвитку порту, стрімко зростала, то в умовах сьогодення російської агресії кількість одеситів значно зменшилась за рахунок еміграції до різних країн світу. Разом із цим відбувається досить потужна внутрішня міграція. У місті з'явилась значна кількість переселенців із південно-східного регіону України, де ведуться активні бойові дії або відбулася тимчасова окупація українських земель. Тож проблема динаміки чисельності населення в Одесі залишається досить актуальною.

Питань, пов'язаних з дослідженням чисельності населення Одеси в XIX ст., певною мірою торкалися В. Петровський [10], К. Смольянинов [13], М. Фінкель [14], П. Герліхі [1] та інші. Однак, вказані автори лише епізодично розглядали зазначені процеси. У сучасній історіографії бракує праць, що стосуються повного дослідження вказаної проблеми упродовж XIX ст., що додає актуальності поданій статті.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Державного архіву Одеської області, де знаходяться статистичні дані та рукописні документи стосовно чисельності населення Одеси в XIX ст.

Метою публікації є дослідження динаміки чисельності населення Одеси та визначення факторів, які впливали на цей процес.

З кінця XVIII ст. у Південній Україні відбувалися активні міграційні процеси, які позначилися на чисельності міського населення. Проте справжній демографічний бум відбувся в Одесі, де активно розвивалась торгівля та ремесла, що приваблювало переселенців з різних регіонів Російської імперії та з європейських країн. Навіть упродовж перших двох років розвитку міста під назвою Одеса: з 1795 по 1797 рр., населення зросло з 2 349 до 3 153 осіб [13, с. 53, 78].

Варто підкреслити, що серед перших жителів міста більшість становили українці, в тому числі й козаки, які проживали в передмісті та на його околицях. Вони відігравали вагомий роль у будівництві міста протягом 1794–1797 рр. О. Маркевич стверджував, що околиці Хаджибея ще в 1770–1780-ті рр. були густо заселені українцями, які успішно займалися сільським господарством, різного роду промислами та торгівлею. Перспективи розвитку молодого причорноморського порту спонукали їх переселитися до Одеси [8, с. 126]. Місто приваблювало й збіглих кріпаків, насамперед з українських губерній. Згідно з царським указом їм дозволяли поселитися в Одесі й приписували до відповідних станів [11]. П. Герліхі зазначає, що близько трьох тисяч колишніх кріпаків стали вільними жителями міста наприкінці XVIII ст. Взагалі на той час близько 1/3 всього населення Одеси становили іноземці та мешканці без паспортів, які не були прописані в місті [1, с. 15, 26]. До того ж, з весни до осені до міста прибувала значна

кількість тимчасових робітників, яких вабила високооплачувана робота в порту, що була значно вигіднішою, ніж в інших містах імперії. У цей період населення Одеси збільшувалося на сім, а іноді й на десять тисяч осіб [5, арк. 9–10].

На запрошення царського уряду з кінця XVIII ст. розпочався процес активного переселення до міста іноземців, яких приваблювали обіцяні пільги й привілеї та можливість швидко розбагатіти за рахунок торгівлі. Їхній кількісний склад визначити досить складно, так як точний облік не проводився.

Тож на зламі XVIII – XIX ст. спостерігалася значна міграція населення до Одеси, але зростання міських жителів відбувався за рахунок механічного приросту. Лише в 20–30-ті рр. XIX ст. з'явилися перші паростки природного приросту. Відповідно до статистичних даних в Одесі упродовж 1824 р. народилося 2060, а померло 1096 осіб [5, арк. 9–10]. Отже, природний приріст населення становив 964 особи.

Підтвердження незначного природного приросту міських жителів знаходимо в публікаціях деяких дослідників XIX ст. Зокрема, В. Петровський на основі статистичних даних здійснив підрахунки стосовно динаміки чисельності населення Одеси в 1834 р. Відповідно до його даних у цьому році народилося 3 212 дітей, а померло 2632 особи, тож природний приріст становив лише 580 осіб. Тож за десятиріччя (з 1824 по 1834 рр.) цей показник зменшився на 384 особи, що вказує на домінуючу роль механічного приросту при загальному зростанні кількості населення [10].

Відповідно до документальних матеріалів, які відклалися в Державному архіві Одеської області (ДАОО), загальна кількість населення Одеси в 1849 р. досягла 87798 осіб. У цьому році народилося 4 017 немовлят і померло 3092 особи. Тож природний приріст становив 622 особи, що перевищує показник 1834 р. лише на 44 особи. Рік по тому – в 1850 р., населення Одеси становило уже 92055 осіб. Проте кількість померлих на 671 особу перевищила кількість народжених [2, арк. 7, 14]. Тож приріст населення відбувся виключно за рахунок прибулих до міста переселенців.

Проблему динаміки чисельності населення Одеси упродовж 1851–1860 рр. вивчав М. Фінкель, який опублікував результати свого дослідження в «Трудах Одесского статистического комитета». За його підрахунками упродовж зазначених 10-ти років померло 36710 осіб. Зокрема, в 1851 р. – 3349 осіб, у 1852 р. – 2917, у 1853 р. – 4387, у 1854 р. – 4039, у 1855 р. – 3979, у 1856 р. – 3787, у 1857 р. – 3108, у 1858 р. – 3929, у 1859 р. – 3441, у 1860 р. – 3724 особи [14, с. 157, 203–212]. Найбільша смертність припадала на 1853 р., що пов'язано зі Східною війною, й протягом усього періоду військових дій вона була досить значною. Проте й в інші роки цього десятиріччя середній коефіцієнт смертності сягав 23,2, тобто на 23,2 жителя припадав один померлий. Цей показник був значно вищим, ніж у Лондоні, Брюсселі, Парижі, Копенгагені, та Санкт-Петербурзі. Дослідник вбачав причину цього у високій дитячій смертності, особливо в перші п'ять років життя. Тож не дивлячись на те, що коефіцієнт народжуваності в Одесі був високим і значно перевищував цей показник у європейських містах, природний приріст залишався досить низьким. Так, протягом 1851–1860 рр. народилося 48076 дітей, а померло протягом першого року життя – 11800 осіб. Причиною цього явища могли бути і кліматичні умови, але перш за все – це поганий догляд за дітьми, особливо в бідних сім'ях. І як наслідок – середня тривалість життя в Одесі надзвичайно мала – 20,5 років [14, с. 163, 198]. Аналогічна картина спостерігалася й в інших містах Південної України.

У цілому природний приріст населення в Одесі на кінець дореформеного періоду ще не досягнув своєї стабільності. Висока народжуваність супроводжувалась і високою дитячою смертністю, що свідчить про недостатній благоустрій міста, низький рівень життя і культури населення. Отже, зростання чисельності міських жителів продовжувало в значній мірі залежати від його механічного приросту.

Активні міграційні процеси, які відбувалися на південноукраїнських землях, постійні зміни кількісного складу населення в містах, змусили уряд взяти статистичний облік під свій контроль, прагнучи поставити його на належний рівень. Починаючи з 1803 р., на вимогу

міністра внутрішніх справ, губернатори повинні були надсилати щорічні статистичні звіти, де мала відображатися динаміка чисельності населення. Проте, лише з 1820-х років ці звіти стали більш повними, що дає можливість прослідкувати динаміку чисельності населення в місті протягом 1823–1858 рр.

Загальна кількість жителів Одеси за період 1823–1858 рр. зроста майже втричі й досягла позначки 114 265 осіб, зберігаючи високий середньорічний приріст жителів – 2 035 осіб. Тож на кінець дореформеного періоду Одеса за темпами свого розвитку та чисельності населення значно випередила усі українські міста й посіла третє місце в імперії після Санкт-Петербурга та Москви. Проте природний приріст міського населення в цей період ще не досягнув вагомих показників, тож зростання чисельності жителів відбувалось здебільшого за рахунок механічного приросту, який забезпечувався великим потоком переселенців.

У цей період спостерігалась недосконалість статистичного обліку. Одним із чисельних прикладів є той факт, що за документами Одеського градоначальника кількість жителів Одеси в 1823 і 1825 рр. була майже ідентичною. У 1823 р. він подав відомості про населення міста в Департамент поліції МВС, де вказав кількість жителів, зробивши помилку в підрахунках на 2 особи [12, арк. 11]. Саме ця цифра – 43038 осіб, замість дійсної – 43036 осіб, зазначалась у статистичних документах про кількість населення в містах Херсонської губернії, зібраних Головним управлінням у справах місцевого господарства МВС за 1825 р.

Однак і в другій половині XIX ст. статистична справа в Російській імперії ще не досягла бажаних результатів. У 1879 р. Центральний статистичний комітет звернув увагу Одеського статистичного комітету на низку значних порушень у процесі заповнення таблиць стосовно чисельності населення та несвоєчасну доставку матеріалів. У таблицях виявлено велику кількість помилок, які допущені внаслідок недбалого зведення статистичних відомостей. Тож крім самих таблиць до Центрального комітету тепер необхідно було подавати й відомості, на основі яких вони були складені [6, арк. 82, 82зв.].

У свою чергу Одеський статистичний комітет зазначав, що навіть на 1884 р. перепис міського населення здійснювався не регулярно, останній з них був у 1873 р. Дані стосовно динаміки чисельності населення підраховуються на основі церковних метричних записів, які охоплюють представників усіх віросповідань. Проте вони не відзначались абсолютною достовірністю. Особливо це стосувалось євреїв, які усіяко намагались уникнути будь-якого обліку, побоюючись неприємностей з боку влади [5, арк. 98, 98зв.].

На основі матеріалів, представлених статистичним комітетом, можна простежити динаміку чисельності жителів Одеси в другій половині XIX ст. Дані, які стосуються 1870-х років, представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Одеси упродовж 1870-х років

Роки	Народилося (осіб)	Померло (осіб)	Природний приріст	Кількість шлюбів
1870	6 165	5927	238	1 326
1871	6 072	6 624	-552	1 582
1872	7 070	9 675	-2 695	1743
1873	7 157	7085	72	1 662
1874	7 680	5799	1 881	1 196
1875	7 737	6 555	1 182	1 345
1876	7 481	6 912	569	1 342
1877	6 734	5 803	931	971
1878	7 049	7 520	-1 471	1 719
1879	8 383	7 246	1 137	2 009
Разом:	71 528	69 146	1 292	14 895

Таблицю складено на основі матеріалів ДАОО: Ф. 274. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 105, 134, 135, 142, 146, 185, 185зв.

Як видно із таблиці, народжуваність упродовж досліджуваного періоду була досить високою і за 10 років становила 71528 осіб. Цьому сприяла й значна кількість шлюбів – 14895. Проте рівень смертності був занадто високим і сягав 69 146 осіб. Особливо тяжким був 1878 р. – перший рік чергової війни з Туреччиною. Тоді смертність на 1471 осіб перевищила народжуваність. І хоча наступні два роки були більш успішними, загальний природний приріст населення за 10 років був незначним і становив лише 1292 особи.

Для порівняння розглянемо зміни, які відбувалися стосовно чисельності жителів Одеси в 1880-ті роки.

Таблиця 2

Динаміка чисельності населення Одеси упродовж 1880-х років

Роки	Народилося (осіб)	Померло (осіб)	Природний приріст	Кількість шлюбів
1880	8 969	7 669	1 300	1 979
1881	8 646	6 453	2 193	1 767
1882	8 467	7 574	893	1 916
1883	8 734	7 713	1 021	1 772
1884	9 167	6 918	2 249	1 754
1885	9 202	7 442	1 760	1 893
1886	9 758	7 838	1 920	1 892
1887	10 325	7 305	3 020	2 389
1888	10 493	7 350	3 143	2 412
1889	11 062	7 965	3 097	2 503
Разом:	94 823	74 227	20 596	20 277

Таблицю складено на основі матеріалів ДАОО: Ф. 274. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 185-189, 193, 205, 209, 218, 259, 259зв., 260, 260зв.

Статистичні дані свідчать про значне зростання природного приросту населення упродовж 1880-х років, який досягнув показника 20596 осіб. Це на 19304 осіб більше, ніж за попереднє десятиріччя. Сприятливі умови для зростання населення спостерігалися уже в 1800 р., коли природний приріст складав 1300 осіб, що значно перевищувало показники 1870-х років. На цей час у місті працювали дві великі лікарні – міська та єврейська. Роком раніше збільшено кількість лікарських приміщень, розрахованих на 1200 осіб. Попри це ще зберігалась висока дитяча смертність, особливо у віці від одного місяця до трьох років, яка становила 3 619 осіб. Причини, як і в попередні роки, полягали в недостатній медичній допомозі, незадовільному становищі бідних верств міського населення, яке не могло забезпечити належний догляд за малюками, інфекційні захворювання тощо. Звертає на себе увагу значна кількість незаконнонароджених дітей, яка, становила близько 10% від усіх новонароджених і сягала 929 осіб [3, арк. 167 зв., 275].

У 1880 р. здійснено вакцинування 12179 дітей від віспи, що мало запобігти зниженню смертності від цієї страшної хвороби [3, арк. 167, 168]. Проте й через 10 років віспа становила серйозну загрозу для життя людей. У 1900 р. на неї захворіли 996 осіб і померли 147 осіб [4, арк. 7]. Проте кількість жертв без проведеного вакцинування могла бути значно вищою.

У звіті Статистичного комітету, надісланому Одеському градоначальнику за 1883 р., вказано на зростання природного приросту населення порівняно з попереднім роком. Проте відзначено, що цей показник – 1021 особа, не відповідає стану громадського здоров'я в градоначальстві, де є значна кількість лікувальних та благодійних закладів. Метричні свідчення про кількість новонароджених не відзначаються належною точністю. Попри значну кількість шлюбів, досить високим залишається показник незаконнонароджених дітей – 927 осіб (10% від усіх народжених немовлят) [6, арк. 86, 87].

В аналогічному звіті за 1886 р. статистичні дані були більш оптимістичні. Природний приріст становив 1920 осіб і перевищував попередній рік на 160 осіб, що свідчить про постійне покращення благоустрою населення. Вказано загальну чисельність населення на 1 січня 1887 р., яка становила 273494 особи. Статистичний комітет знову звертав увагу на недостовірні, значно занижені дані стосовно народжуваності, що негативно позначається на підрахунку загальної кількості міських жителів [5, арк. 192].

1990-ті роки були найкращими стосовно показників чисельності населення в Одесі. Упродовж цього періоду зросла народжуваність, найвищий показник – 12875 осіб – припав на 1897 р. При цьому смертність не перевищувала 8 906 осіб, що давало можливість для зростання показника природного приросту населення. Якщо в 1890 р. він становив 2417 осіб, у 1891 р. – 3087, 1895 р. – 3473, то в 1897 р. він сягнув найбільшого значення – 3969 осіб. Це вказує на соціально-економічний розвиток Одеси, покращення добробуту населення та медичного обслуговування, підвищення рівня освіти та культури. Звертає на себе увагу на той факт, що відомості про зміни чисельності населення Одеський статистичний комітет складав уже на достовірній метричній документації, надісланій йому духовним відомством [7, арк. 224, 237, 247, 256, 259, 260, 275, 277, 286].

У 1897 р. був проведений перший всеросійський перепис населення, де зазначено, що загальна чисельність населення Одеси складає 403815 осіб [9, арк. VI]. Тож від першого перепису, який відбувся в Одесі в 1797 р. до перепису 1897 р. кількість населення зросла в 128 разів. На початку ХХ ст. зберігалася тенденція до стрімкого зростання населення міста. Згідно статистичних даних у 1900 р., в Одесі проживало уже 427373 особи (без урахування 22300 військових, які були розквартировані в місті) [4, арк. 140].

Отже, упродовж ХІХ ст. Одеса стала розвиненим європейським торгово-промисловим містом, культурним і освітнім центром півдня України. З початку свого існування під назвою Одеса, місто приваблювало значну кількість переселенців, які сприяли стрімкому зростанню населення міста за рахунок механічного приросту. Проте в другій половині ХІХ ст. поступово зростає природний приріст міських жителів, які створивши багатодітні родини назавжди оселилися в Одесі. Розвиток економіки, медицини, освіти та культури сприяв покращенню якості життя людей і став вагомим фактором у боротьбі з високою дитячою смертністю, яка була найбільшою проблемою на шляху до зростання природного приросту населення.

Джерела та література:

1. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. Київ: Критика, 1999. 382 с.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 285.
3. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1287.
4. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815.
5. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 15.
6. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 5.
7. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 3.
8. Маркевич А. И. Торговля и торговая промышленность. *Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах* / За ред. Т. Г. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2000. С. 125-129.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб., 1904. 196 с.
10. Петровский В. Математические заметки касательно городского населения Одессы. *Одесский вестник*. 1844. 25 ноября.
11. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXIV. СПб., 1830. № 17967.
12. Російський державний історичний архів. Ф. 1290. Оп. 5. Спр. 5.
13. Смольянинов К. История Одессы. Одесса, 1883. 284 с.
14. Финкель М. Исследование о смертности в Одессе в 10-ти летний период с 1851 по 1860 годы включительно. *Труды Одесского статистического комитета*. Одесса, 1865. Вып. 1. С. 147-217.

References:

1. Herlihi, P. (1999) *Odesa: Istoriya mista, 1794-1914*. Kyiv. 382 s. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [State Archives of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 2. Op. 1. Spr. 285. [in Russian].
3. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 1287. [in Russian].
4. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 2815. [in Russian].
5. DAOO. F. 3. Op. 1. Spr. 15. [in Russian].
6. DAOO. F. 274. Op. 1. Spr. 5. [in Russian].
7. DAOO. F. 274 Op. 2. Spr. 3. [in Russian].
8. Markevich, A. I. (2000) Torgovlya i torgovaya promyshlennost'. *Istoriya Khadzhybeya (Odesy) 1415-1795 rr. v dokumentakh / Za red. T. H. Honcharuka*. Odesa, s. 125-129. [in Russian].
9. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. T. 47: Gorod Odessa / Pod redaktsiyey N. A. Troynitskogo (1904) Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. SPb, 196 s. [in Russian].
10. Petrovskiy, V. (1844) Matematicheskie zametki kasatel'no gorodskogo naseleniya Odessy. *Odesskiy vestnik*. 25 noyabrya. [in Russian].
11. PSZRI-I. T. XXIV. SPb., 1830. № 17 967. [in Russian].
12. Rosiys'kyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv [Russian State Historical Archives]. F. 1290. Op. 5. Spr. 5. [in Russian].
13. Smol'yaninov, K. (1883) *Istoriya Odessy*. Odessa. 284 s. [in Russian].
14. Finkel, M. (1865) Issledovanie o smertnosti v Odesse v 10-ti letniy period s 1851 po 1860 gody vklyuchitel'no. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta*. Odessa, vyp. 1, s. 147-217. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317302>

УДК [930+908](477)(=162.1)«17/19»

POLISH PROBLEMATICS IN REGIONAL HISTORICAL WORKS IN UKRAINE IN THE MODERN PERIOD: AN ATTEMPT TO DETERMINE LOCAL SPECIFICS

Liudmyla Novikova

PhD (History), Associate Professor
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>
E-mail: novikova@onu.edu.ua

Citation:

Novikova, L. (2024) Polish problematics in regional historical works in Ukraine in the Modern period: an attempt to determine local specifics, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 37–44.

Submitted: 01.12.2024

Abstract

The article focuses on one of the understudied aspects of the study of local history in Ukraine in the modern era, namely in the «long» nineteenth century – on the mode of reflection in historiographical images of the history of various Ukrainian regions and other loci the role of individual ethnic groups and their historically related states, in particular the Polish one. The analyze was made with using the concept of the «long» nineteenth century and the concept of metatext borrowed from literary practice. The objectives of the study included identifying the differences and common features in the coverage of Polish aspects in historical works, depending on the exploring locus, determining the existence of certain metatexts, finding out whether there were cases of creating works on the history of Ukrainian regions that would integrate elements of Polish themes on the basis of a non-evaluative, «objective» approach, or would provide positive assessments of the role of Poles in certain local history.

As a result of the study, it was determined that the Polish component is reflected in historiographical interpretations of the history of different regions and smaller loci, not only of those that were at the end of the eighteenth century the part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Circumstances of the development of regional historiography in the nineteenth century led to the coexistence in specific studies of different concepts and approaches. Interpretations of the Polish component in the history of regions and smaller have local specifics and can be regarded as representations of several metatexts with pronounced characteristics.

Key words: Poles in Ukraine; Polish theme in historical research; regional historiography in Ukraine in the modern period; historiography in the nineteenth century; regions of Ukraine in the nineteenth century.

ПОЛЬСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ В УКРАЇНІ У МОДЕРНУ ДОБУ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ ЛОКАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ

Людмила Новікова

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

Анотація

У статті увага зосереджена на одному з маловивчених аспектів вивчення місцевої історії в Україні у модерну добу, а саме у «довгому» XIX ст. – на характері відображення в історіографічних

Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>
E-mail: novikova@onu.edu.ua

Цитування:

Новікова Л. Польська проблематика в регіонально-історичних працях в Україні у модерну добу: спроба визначення локальної специфіки. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 37–44.

Отримано: 01.12.2024
0,8 д.а.

образах історії різних українських регіонів та інших локусів ролі окремих етнічних груп та пов'язаних з ними історично держав, зокрема польської. Методологічно було використано концепції «довгого» XIX ст., а також запозичено з літературознавчої практики концепцію метатексту. Серед завдань дослідження було визначити відмінності та спільні риси у висвітленні польської проблематики в історичних працях, в залежності від локусу як предмету дослідження, виявити існування певних метатекстів, з'ясувати, чи були випадки створення праць з історії українських регіонів, які б інтегрували елементи польської тематики на основі неоціночного, «об'єктивного» підходу, або надавали б позитивні оцінки ролі поляків у локальній історії. У результаті дослідження було з'ясовано, що польська складова відображена в історіографічних інтерпретаціях історії різних регіонів та менших локусів, як тих, що були наприкінці XVIII ст. у складі Речі Посполитої, так і інших.

Обставини формування регіональної історіографії у XIX ст. призвели до співіснування в конкретних дослідженнях різних концепцій та підходів. Інтерпретації польської складової в історії регіонів та менших локусів в їх складі мають місцеву специфіку та формують кілька метатекстів з вираженими характеристиками.

Ключові слова: *поляки в Україні; польська тема в історичних дослідженнях; регіональна історіографія в Україні у модерний період; історіографія XIX ст.; регіони України у XIX ст.*

Одним з важливих феноменів дискурс-формуючого значення у модерну добу, у так званому «довгому» XIX ст., було історіописання. Це були і спроби створення загальноісторичних досліджень, мегаісторичних текстів, і вивчення локальних варіантів історичного процесу. При цьому, в силу методологічних засад, що передбачали «індуктивний» метод історіописання, яке уявлялося як шлях від малого (локус-історія) до великого (гранднаратив) як сума історій окремих локусів, вивчення місцевої історії набувало особливої ваги. Незважаючи на постійну увагу дослідників до місцевої історії, її досліджень у XIX ст., багато питань залишається маловивченими, серед них – характер відображення в історіографічних образах історії різних українських регіонів та інших локусів ролі окремих етнічних груп. Також історико-регіональні дослідження потребують більш глибокого порівняльного аналізу, у тому числі з погляду структури предмету досліджень історії кожного конкретного локусу. Це визначає актуальність обраної нами проблематики.

Розвиток історичних досліджень окремих локусів в Україні, від населених пунктів до регіонів, у модерну добу, можна розглядати у кількох площинах: як частину національно-орієнтованих історіографій та як складову імперських історіографій. У свою чергу, ці два основні типи історіографічних процесів хоча і виступали як антитези один одному, однак також були і достатньо «залежними», що було викликано легітимізуючою роллю обох типів. Важливим є й те, що становлення модерних національних історичних дискурсів відбувалося не тільки внаслідок протиставлення «нових схем» (термін М. Грушевського) імперським ідеологемам, але і як результат протистояння самих національних історіографій (зокрема української, польської). При цьому імперії або використовували національно орієнтовані історіографічні інтереси у своїх цілях, або боролися проти їх реалізації, за допомогою прямого державного регулювання,

цензури, офіційного національно-імперського проекту «руського народу» (підтримуваного в Російській імперії, однак маючого вплив і в Австрійській імперії (Австро-Угорщині). Крім того, слід відзначити, що, на наш погляд, існували перехідні, семі(напів)-модернонаціональні історіографічні феномени, позначені множинністю національних лояльностей, при цьому позбавлені спеціального завдання пропаганди імперських ідей. Також важливе значення для розвитку місцевих історичних досліджень мав процес оформлення історії як сучасної науки, з своїм методологічним комплексом, який не залишався сталим, дрейфуючи головним чином від романтизму до позитивізму з елементами романтизму; зі своїм розумінням предмету дослідження, яке теж не відрізнялося стабільністю, і у другій половині XIX ст. було позначено домінуванням народницького підходу. Важливим було й те, що дослідження локальної історії було частиною як науково-орієнтованого, так і аматорського історієписань.

Місцева або локальна історія, історія регіонів, стала в модерну добу важливим поприщем, на якому історики випробували легітимізуючу силу історичного писання. Сама модерна доба в Україні розпочалася з кардинальних територіально-політичних змін кінця XVIII ст. й імперського розподілу українських етно-історичних регіонів, у тому числі тих, які входили до цього до складу Речі Посполитої. Як наслідок, у цих регіонах продовжувала відігравати важливу роль польська складова населення локальних громад, що впливало на формування історичних дискурсів. Свою специфіку мала також польська складова історіографічних образів тих регіонів, які не входили до Речі Посполитої на кінець XVIII ст., але мали відповідний більш давній досвід.

Актуальність проблеми, окрім вищезазначених міркувань, визначається відсутністю комплексного дослідження проблеми, хоча окремі аспекти її вже мають свою ґрунтовну історіографію [1; 27; 15; 7; 4; 22 та ін.].

Мета нашого дослідження – з'ясувати у загальних рисах, чи існували певні відмінності в історіографічних інтерпретаціях у «довгому» XIX ст. історії польської (державної, національної, специфічної соціальної) складової локальних історичних процесів в Україні, чи були створені історичні метатексти з загальними рисами. З огляду на те, що обсяг історіографії історії регіонів та інших локусів є значним, у межах статті ми пропонуємо постановку проблеми.

Методологічно ми опираємося на поняття «довгого» XIX ст. [10]. Також застосовані окремі елементи структурної антропології, історичної компаративістики. З погляду історіографічних категорій ми опираємося на поняття «історіографічного процесу» у регіональному вимірі [20]. Також ми використовуємо (з практики літературознавчого дослідження М. Брацької) поняття метатексту як умовного тексту, що «стоїть над іншими текстами як даними та водночас у термінах якого визначаються ці інші тексти» [21, с. 227–228].

Завдання нашої розвідки полягає в тому, щоб у загальних рисах з'ясувати: як представлена польська проблематика у працях, присвячених історії різних регіонів України у «довгому XIX ст.»; чи можна побачити відмінності у висвітленні польської тематики, в залежності від регіону; якщо так, то в чому полягали ці відмінності; чи існує деякий історичний метатекст зі схожими характеристиками безвідносно до того, щодо якого локусу створювалися конкретні історіописання; чи були випадки створення праць з історії українських регіонів, які б інтегрували елементи польської тематики на основі неоціночного, «об'єктивного» підходу, або надавали б позитивні оцінки ролі поляків у локальній історії.

Джерельна база дослідження складається переважно з праць регіонально-історичного змісту, що створювались впродовж довгого XIX ст. Їх автори не завжди асоціювали свій доробок з локальними дослідженнями, на що справедливо звертає увагу Олена Дутчак, розглядаючи питання щодо історико-краєзнавчих досліджень Галичини [4, с. 92].

Польська проблематика у дослідженнях історії Західної України. Розвиток української історіографії в Західній Україні і, зокрема, в Галичині, у XIX ст. позначений такими явищами (як одночасними, так і різночасовими в межах довгого XIX ст.), як: належність ряду українських істориків XIX ст. до русофільської орієнтації; належність істориків до українофільської (української національної) орієнтації; підтримка частиною істориків ідеї так званої «Слов'янщини»; вплив народницького напрямку в українській історіографії; наявність у регіоні достатньо сформованої польської історіографії місцевої історії, осередком розвитку якої співпадав з осередком розвитку української історіографії (м. Львів).

Необхідно відзначити, що були випадки, коли в Австрійській імперії обмежувалися можливості публічної критичності оцінок польських історичних впливів у Східній Галичині, зокрема, під приводом збереження стабільності суспільних відносин, заборони розпалювання «міжплеменної ворожнечі» [11, с. 66–67], тому така критика більш притаманна публікаціям праць деяких галицьких істориків в російсько-імперській науковій періодиці та інших виданнях (хоча і в Російській імперії зустрічалися випадки цензурних обмежень з подібним обґрунтуванням) [15, с. 246]. Також свою роль у регулюванні характеру публічних оцінок впливу польського чинника в історії українців у регіоні, відіграла, очевидно, попри свою умовність, яку розуміли сучасники, ідея так званої «слов'янської народності» («спільноти» слов'янських народів), яку зрідка (у першій половині XIX ст.) підтримували й польські автори [14, с. 317].

Вищесказане можна проілюструвати на прикладі доробку істориків Галичини. Як вказує І. Куций, для діячів українського національного руху I половини XIX ст. «першорядним завданням було відмежування від польських національно-історичних та політичних концепцій...» [8]. Відомий історик «старорусинської-русофільської» орієнтації Д. І. Зубрицький, незважаючи на певну неоднозначність термінології щодо оцінки його поглядів [8; 4, с. 73] зіграв важливу роль у пробудженні української (як руської, окремої від польської і, водночас, рівноцінної) свідомості у ряду західноукраїнських діячів. У публікації в Російській імперії перекладу фрагменту його польськомовної праці «Нарис історії українського народу в Галичині та церковної ієрархії в тому ж королівстві» (яка важко проходила австрійську цензуру), негативно оцінюється досвід перебування Галичини у складі Польщі [6].

Д. Зубрицький приділяє увагу польській складовій і в історії одного міста – Львову, у своїй хроніці м. Львова. Представляє інтерес, що у своєрідній передмові, що за формою є діалогом між хронікарем та читачем, Д. Зубрицький обґрунтовує право створення Хроніки міста недовіками праць попередніх авторів, зокрема, І. Ходинецького (який, на думку історика, занадто багато місця в історії Львові відвів польській історії та «руськогалицькій»). Також у тексті автор неодноразово вступає у суперечку з даними та інтерпретаціями польських авторів, зокрема, Я. Длугоша у питанні опису процесу закріплення міста та Галичини за Польщею у XIV ст. (Д. Зубрицький зображує як завоювання) тощо [28, с. 1–2, 32–33]. Про завоювання Галичини з боку поляків (Казимира Великого) можна знайти вказівки й у інших авторів [2, с. 151–152].

Важливою проблемою українсько-польських стосунків в Галичині було питання щодо визначення української та польської частин великого регіону. Частина істориків та гуманітаріїв, які взяли участь у полеміці, використовували етнічні аргументи, зокрема, Я. Головацький [2, с. 175–176, 181–182]. Натомість Д. І. Зубрицький шукає не тільки етнічні, але історичні аргументи [29].

Діяч «Руської трійці» Я. Головацький, будучи тоді ще українофілом, вміщує у виданні «Вінок русинам на обжинки», статтю «Велика Хорватія» (недарма при публікації він використовує псевдонім). У цій статті ми можемо побачити непряму критику з боку автора ролі польського чинника в історії Галичини, коли провину за ополячування=окатоличення, зокрема, української (як православної) еліти, Я. Головацький покладає здебільшого на саму цю еліту, називає їх «перекинчиками», критикує те, що вони «ізляшилися» [2, с. 185–186]. Згодом, коли Я. Головацький, обравши москвофільську орієнтацію, вже переїхав до Російської імперії, польський вплив на українців в Галичині, що розумівся як намір окатоличити православних, він вже прямо оцінює як негативний (1874 р.).

В історіографії історії Галичини у Наддніпрянській Україні та Російській імперії була своя специфіка у ставленні до польської проблематики, що визначалася не тільки науковими чинниками, але значною мірою і політико-ідеологічними. Представляє інтерес те, що поширення позитивізму призвело до спроби відмовитися від оціночного підходу. Це явище відображено в працях з історії Галичини, що з'являються ще до формування у другій половині XIX ст. «земельної» історичної школи В. Б. Антоновича. Маємо на увазі працю М. Смирнова «Доли Червоної або Галицької Русі до з'єднання її з Польщею (1387)» [24, с. 145–146]. Підкорення Галичини Польщі автор пов'язує з недостатнім розвитком самоврядування та зовнішньою орієнтацією на контакти з західними сусідами [24, с. 63].

Окреме місце у вивченні та інтерпретації історії Галичини займає польська національна історіографія. Представляє інтерес, що, поряд з історичними розвідками з вираженими

польськими національними інтересами [9, с. 60–61], у другій половині XIX ст. з'являється тенденція інтеграційного підходу до історії, заклик до сприйняття регіональної історії як спільного регіонального досвіду [9, с. 86].

Дослідження історії *Правобережної України* відбувалося в умовах Російської імперії, відповідно слід враховувати специфіку ідеологічних та політичних обставин. Для Правобережної України властиве державне регулювання історичних досліджень, прикладом є діяльність Тимчасової комісії для розбору давніх актів. Іншим прикладом державного впливу є урядова підтримка видання серії праць до «900-річчя хрещення Русі» видавця К. Батюшкова (1887–1890), під назвою «Пам'ятники руської старовини у західних губерніях». М. І. Петров у своїй праці «Волинъ. Историческое судьбы Юго-Западного края» (СПб., 1888), поставив мету «...вміщувати тільки такі події з життя Волині, які сприяли чи перешкождали розвитку руської народності та православ'я» [18, с. 4]. В іншій роботі, присвяченій Поділля, М. Петров вказує на збереженість в регіоні «руської» (української) особливості в населенні, незважаючи на перебування регіону під іноземною (тут – польською) владою, розглядає польську складову історії регіону включно з сучасним йому XIX ст., виявляє вплив польських повстань на формування та здійснення імперської політики в регіоні, направленої на ослаблення впливу «польсько-католицького елемента» (розділ 9–10) [19].

У церковній історіографії в загальних описах історії субрегіонів Правобережної України безпосередньо увага приділяється питанню впливів на православну ідентичність українців [25, с. 22].

У працях істориків земельної історичної школи В. Антоновича, зосередженій переважно на періоді формування української самобутності княжої доби, тобто головним чином на періоді до XIV ст., а також на народній історії, зустрічається критика польського володарювання.

Слід відзначити, що, незважаючи на достатньо несприятливі умови для розвитку польської історіографії в Російській імперії, особливо в умовах політичної реакції після польських повстань, для Правобережної України або окремих її субрегіонів (Поділля, Волині) властива наявність «краєзнавчої» польської історіографії (вивчення історії Поділля Юзефом Ролле). Наприкінці XIX ст. роботи та джерела, зібрані Ю. Ролле, стали підґрунтям для поєднання польсько-українських інтерпретацій історії регіону, а саме у праці О. Єфіменко «Нариси історії Правобережної України» (Київ, 1895) [5]. О. Єфіменко виділяє на Правобережній Україні субрегіони, які відрізняє за тим, наскільки впливали зовнішні фактори, в тому числі польський [5, с. 5, 8]. Присутність поляків на Правобережжі вона пов'язує з політикою польської держави та ополячуванням місцевих родів [5, с. 22, 29]. Представляє інтерес те, що О. Єфіменко, вказуючи на те, що рішення Переяславської ради «не було виразом однодушною ... згоди всього українського народу», відзначає наявність симпатії до Польщі та її культури, особливо у середовищі правобережної старшини, тоді як бідні прошарки на Лівобережжі, на її думку, обирали орієнтацію на Московію [5, с. 103, 107]. Авторка звертає увагу на причини гайдамаччини XVIII ст., «постійної партизанської війни» між землевласниками та селянами, вказуючи на те, що вона стала наслідком другої польської колонізації Правобережжя, яка відбувалася в інших умовах, ніж перша – після років жорсткого протистояння, коли суспільна атмосфера була насичена спогадами про нього [5, с. 128, 136].

Критика польських історичних впливів на історію українського народу в працях, присвячених історії Правобережної України, поєднується з дуже цікавим феноменом збереження польської складової у місцевій історичній пам'яті, за допомогою публікації історичних екскурсів до історії міст, містечок та сіл, зокрема, у працях, присвячених опису приходів православних єпархій. Ці описи містять докладну інформацію про роль поляків у встановленні чи зміні назв населених пунктів, щодо історії володіння ними, стосовно формування населення, наприклад, із збіднілої шляхти або римо-католиків, наводяться історичні перекази, пов'язані з часами польських королів тощо [26, с. 819, 857].

Окреме місце в розгляді проблеми займає польська складову історії *Південної України*. Представляє інтерес те, що в поле зору істориків Півдня України активно потрапляють представники польської історіографії, що пов'язано, зокрема, з зародженням історіографічних дискусій стосовно заснування Одеси ще в модерну добу. Так, для висвітлення ранньої історії місцевості Одеси автори часто звертаються до цитат з польських істориків (С. Сарницький,

Я. Длугош, М. Кромер) або розглядають сучасну польську історіографію питання [12, с. 8–9]. Що стосується відображення власне історичних сюжетів, тематично їх можна поділити на три групи. По-перше, в історіографії звертається увага на роль Речі Посполитої в історії запорозького козацтва, яке, у свою чергу, розглядається як невід’ємна частина історії півдня (або Степу). Прикладом є погляди А. Скальковського [13, с. 387]. Відповідно в історії Запорозької Січі історик виділяє польський період (Кіш польський), 1576-1654 рр. [23, с. 223]. По-друге, наводиться інформація щодо польських впливів на історію окремих населених пунктів півдня, зокрема, Хаджибею-Одеси (в роботі О. Маркевича, зокрема). По-третє, польське населення розглядається як частина населення півдня в нову добу. Наприклад, А. Скальковський наголошував на тому, що саме польські землевласники оцінили торгівельне значення Хаджибея-Одеси наприкінці 18 ст., чому наслідували інші [15, с. 249]. Історія Півдня та Одеси зокрема були об’єктом інтересу (виражено національного) і з боку польських авторів, у працях яких зустрічається навіть сприйняття Одеси як «колись садиби Язловецьких» тощо [15, с. 249].

В інтерпретації історії *Лівобережної України* теж можна побачити відображення польської складової. Так, М. Домонтович у своїй праці «Чернігівська губернія» (СПб., 1865) відзначав: «Як відомо, головна політична задача Польщі, у приєднаних до неї руських областях, полягала у знищенні колишнього давньоруського громадського (общинного) устрою та у підвищенні шляхетства» [3, с. XI]. Автор стверджував, що з-за того, що в Україні сформувався особливий громадянський порядок, «простий люд» не сприймав «всього польського», і скористався виступом Богдана Хмельницького, щоб повернути свій старий громадянський лад, що виробився в общинний період і ґрунтувався на «почутті свободи, незалежності та людяності» [3, с. XIV]. З іншого боку, представляє інтерес інтегрованість «польського періоду» у згаданий М. Домонтовичем місцевий топографічний дискурс XIX ст. [3, с. XV].

В історіографії історії окремих міст Лівобережжя виділяється польський період (з погляду державницького підходу, тобто мова йде про підпорядкування населеного пункту Речі Посполитій) [17].

Розглянутий у статті комплекс регіонально-історичних праць, створених в Україні у «довгому» XIX ст., дозволяє зробити певні висновки щодо того, що польська складова відображена в історіографічних інтерпретаціях історії різних регіонів та менших локусів, тобто населених пунктів. Обставини формування регіональної історіографії у XIX ст. призвели до співіснування в конкретних дослідженнях різних концепцій та підходів. Інтерпретації польської складової в історії регіонів та менших локусів в їх складі мають місцеву специфіку та формують кілька метатекстів – критичний, у зв’язку зі з’ясуванням негативної ролі польського впливу на українську ідентичність (як довгий час православну) (у висвітленні історії різних регіонів); інтеграційний «аполітичний» (зокрема, науково-позитивістський), коли польська складова історії визнається як відповідна об’єктивному історичному факту, який вартий згадки (в різних регіонах); інтеграційний польський політичний метатекст (властивий для Правобережної та Західної України); інтеграційний регіональний метатекст (ідея регіональної ідентичності як основи для спільної історії, спостерігається цей метатекст, зокрема, в історіографічному середовищі Галичини); позитивно забарвлений метатекст (зокрема, на Півдні України).

Джерела та література:

1. Баженова С. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. Кам’янець-Подільський, 2002. 108 с.
2. Головацкий Я. Ф. Великая Хорватия або Галичско-Карпатская Русь. *Вінок русинам на обжинки*. Відень: Черенками О. О. Мехитаристов, 1847. Ч. 2. С. 133–206.
3. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. 796 с.
4. Дутчак О. Сучасна українська історіографія краєзнавчого руху у Галичині 30-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст. Івано-Франківськ: НАІР, 2012. 275 с.
5. Ефименко А. Я. Очерки истории правобережной Украины. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. Вип. 2, 174 с.
6. Зубрицкий Д. Галицкая Русь в XVI в. *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. 1862. № 3. 84 с.

7. Историчні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи – студії – пам'ять / керів. автор. кол. та редактор В. В. Масненко. Черкаси, 2018. 396 с.
8. Куций І. Денис Зубрицький. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2005. Вип. 15. С. 3–34.
9. Лазурко Л. Уявлення про Україну та українців на сторінках польських історичних часописів Львова (кін. 20 – поч. 80 рр. XIX ст.). *Історичні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи – студії – пам'ять*. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І, 2018. С. 53–93.
10. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в 19 ст. *Українська літературна газета*. 1959. Ч. 10 (52). С. 3. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https://shron1.chtyvo.org.ua/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Struktura_ukrainskoi_istorii_v_19_st.pdf. (дата звернення: 10.10.2024).
11. Лозинський М. М. Сорок літ діяльності «Просвіти»: (в 40-літній ювілей Товариства). Львів: 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1908. 72 с.
12. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы. Одесса: Тип. «Экономическая», 1894. 72 с.
13. Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: Одеський національний університет, 2012. 463 с.
14. Новікова Л. До історії російських перекладів та видань творів польського вченого В. О. Мацейовського. *Поляки на півдні України та в Криму=Polacy na Poludniowej Ukrainie I Krymie*. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 316–325.
15. Новікова Л. Польська складова у житті та творчості історика А. О. Скальковського: спроба узагальнення у контексті проблеми національної ідентичності. *Поляки на Півдні України=Polacy na Poludniowej Ukrainie*. Одеса; Ополе; Ольштин, 2006. С. 242–251.
16. Новікова Л. Презентації історії Правобережної та Лівобережної України в модерних регіонально-історичних текстах: до постановки проблеми. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2020. Вип. 15. С. 91–99.
17. Очерк истории города Чернигова, 907–1907 pp. : юбил. изд. Чернигов. гор. управы. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1908. 71 с.
18. Петров Н. И. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. 438 с.
19. Петров Н. И. Подолия. Историческое описание. СПб., 1891. 401 с.
20. Попова Т. Історіографічний процес в регіональному вимірюванні: підходи і поняття. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2004. Вип. 7. С. 290–324.
21. Ромащенко Л. Польська проза XIX століття крізь призму міфу, історії, цінностей: погранична перспектива [Електронний ресурс]. *Українська полоністика*. 2013. Вип. 10. С. 226–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Up_2013_10_28 (дата звернення: 10.10.2024).
22. Руда О. Генеза польсько-українських стосунків у працях польських істориків Львова (1890–1914). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 367–379.
23. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
24. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей (1387): (рассуждение, написанное для получения степени магистра)». СПб., 1860. 153 с.
25. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. 432, IV с.
26. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. Каменец-Плодольск, 1901. 1267 с.
27. Ярмошик І. І. Волинь у польській історіографії першої половини XIX ст. *Українська полоністика*. 2005. Вип. 2. С. 18–26.
28. Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. Lwow, 1844. 492 s.
29. Zubrycki D. Granice między ruskim i polskim narodem w Galicji. 32 s.

References:

1. Bazhenova, S. Ye. (2002) *Yuzef Antonii Rollie: zhyttia, diial'nist', tvorchist' [Josef Anthony Rolle: life, activities, creativity]*. 2-e vydannia. Kam'yanets'-Podil's'kyi. [in Ukrainian].

2. Holovatskyi, Ya. F. (1847) Velykaia Khorvatiia abo Halychsko-Karpatskaia Rus. V: *Vinok pusynam na obzhynky*, Viden, ch. 2, s. 133–206. [in Ukrainian].
3. Domontovich, M. (1865) *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba. Chernigovskaia guberniia*. SPb.: Tip. F. Persona. [in Russian].
4. Dutchak, O. (2012) *Suchasna ukrainska istoriohrafii kraieznavchoho rukhu u Halychyni 30-kh rr. XIX – 30-kh rr. XIX st.* Ivano-Frankivsk: NAIR. [in Ukrainian].
5. Yefimenko, A. Ya. (1895) *Ocherki istorii pravobierezhnoi*. Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
6. Zubritskii, D. (1862) Halitskaia Rus v 16 v. V: *Chteyiia v Obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh*, № 3, 84 s. [in Russian].
7. Masnenko, V. V. red. (2018) *Istorychni obrazy «susidiv» na ukrainsko-polsko-biloruskomu prykordonni: mify – studii – pamiat*. Cherkasy: FOP Hordiienko Ye. I. [in Ukrainian].
8. Kutsyi, I. (2005) Denys Zubrytskyi. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2005. Vyp.
9. Lazurko, L. (2018) Uivlennia pro Ukrainu ta ukraintsiv na storinkakh polskykh istorychnykh chasopysiv Lvova (kin. 20 - poch. 80 rr. XIX st.). V: *Istorychni obrazy «susidiv» na ukrainsko-polsko-biloruskomu prykordonni: mify – studii – pamiat*, s. 53–93. [in Ukrainian].
10. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1959) Struktura ukrainskoi istorii v 19 st. V: *Ukrainska literaturna hazeta*, 10 (52), s. 3. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https://shron1.chtyvo.org.ua/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Struktura_ukrainskoi_istorii_v_19_st.pdf. (Accessed 10 October 2024) [in Ukrainian].
11. Lozynskyi, M. M. (1908) *Sorok lit diialnosti «Prosvity» : (v 40-litnii yuvilei Tovarystva)*. Lviv: Z druk. Nauk. T-va imeni Shevchenko. [in Ukrainian].
12. Markevych, A. Y. (1894) *Gorod Kachibei ili Hadzhibei, predshestvennik goroda Odessy*. Odessa: Typ. «Ekonomicheskaia». [in Russian].
13. Novikova, L. V. (2012) *«Istoriograf» Apollon Skalkovskiy: intelektualna apolohiia imperskoi polityky ta rehionalnoi istorychnoi samobutnosti*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].
14. Novikova, L. (2007) Do istorii rosiiskykh perekladiv ta vydan tvoriv polskoho vchenoho V. O. Matseiovskoho. V: *Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu=Polacy na Poludniowej Ukrainie i Krymie*. Odesa; Opolie; Vrotslav, s. 316–325. [in Ukrainian].
15. Novikova, L. (2006) Polska skladova u zhytti ta tvorchosti istoryka A. O. Skalkovskoho : sproba uzahalennia u konteksti problemy natsionalnoi identychnosti. V: *Poliaky na Pivdni Ukrainy=Polacy na Poludniowej Ukrainie*, Odesa; Opolie; Olshtyn, s. 242–251. [in Ukrainian].
16. Novikova, L. (2020) Prezentatsii istorii Pravoberezhnoi ta Livoberezhnoi Ukrainy v modernykh rehionalno-istorychnykh tekstakh: do postanovky problemy. V: *Chornomors'ka mynuvshyna*, 15, s. 91–99. [in Ukrainian].
17. *Ocherk istorii goroda Chernigova, 907-1907: yubil. izd.* Chernigov. Gor. Upravy. 1908. Chernigov: Tip. Gub. Zemstva. [in Russian].
18. Petrov, N. I. (1888) *Volyn'. Istoricheskie sud'by Yugo-Zapadnogo kraia*. Spb. [in Russian].
19. Petrov, N. I. (1891) *Podoliia. Istoricheskoie opisaniie*. SPb. [in Russian].
20. Popova, T. (2004) Istoryographicheskii protsess v regionalnom izmerenii: podkhody i poniattia. V: *Istoryko-heografichni doslidzhennia v Ukraini*, vyp. 7, s. 290–324. [in Russian].
21. Romashchenko, L. (2013) Polska proza XIX stolittia kriz pryzmu mifu, istorii, tsinnosti: pohranychna perspektyva [Elektronnyi resurs]. V: *Ukrainska polonistyka*, vyp. 10, s. 226–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Up_2013_10_28 (Accessed 10 October 2024) [in Ukrainian].
22. Ruda, O. (2008) Geneza polsko-ukrainskykh stosunkiv u pratsiakh polskykh istorykiv Lvova (1890–1914). V: *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, vyp. 18, s. 367–379. [in Ukrainian].
23. Skalkovskiy, A. O. (1994) *Istoriia Novoi Sichi abo ostannoho Kosha Zaporozkoho*. Dnipropetrovsk: Sich. [in Ukrainian].
24. Smymov, M. (1860) *Sud'by Chervonnoi ili Halitskoi Rusi do soedineniia ieio s Polshei (1387)*. SPb. [in Russian].
25. Tieodorovich, N. I. (1888) *Istorko-statisticheskoe opisaniie tserkviei i prikhodov Volynskoi yeparkhii*. Pochaiev. T. I. [in Russian].
26. Setsinskii, E. red. (1901) *Trudy Podolskogo eparkhialnogo istoriko-statisticheskoho komiteta*, vyp. 9. [in Russian].
27. Iarmoshyk, I. I. (2005) Volyn u polskii istoriohrafii pershoi polovyny XIX st. V: *Ukrainska polonistyka*, vyp. 2, s. 18–26. [in Ukrainian].
28. Zubrycki, D. (1844) *Kronika miasta Lwowa*. Lwow. 492 s. [in Polish].
29. Zubrycki, D. *Granice miedzy ruskim i polskim narodem w Galicji*. 32 s. [in Polish].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317303>

УДК 61:378]-055.2(477.74-25)"1908-1910"(091)

A STEP IN THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S EDUCATION: THE ORGANIZATION OF THE ODESA HIGHER WOMEN'S MEDICAL COURSES IN 1908-1910¹

Olena Uvarova

PhD (History),
Associate Professor
Odesa National Medical University
2 Valikhovskiy Lane, Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
E-mail: uvarova@ukr.net

Citation:

Uvarova, O. (2024) A step in the
of women's education: the organization of the
Odesa Higher Women's Medical Courses in
1908–1910, *Chornomors'ka mynuvshyna:*
transactions of Department of Cossack
in the South of Ukraine, 19, pp. 45–54.

Submitted: 29.09.2024

Abstract

Based on archival documents, the article reproduces the process of establishing Odesa's first medical higher education institution for women, Odesa Higher Women's Medical Courses. The presented information allows us to learn about the organizational stages of creating courses in 1908–1910: elections of the Pedagogical Council and changes in its staff, approval of course regulations, search for financial resources, purchase of a building and arrangement of educational premises, obtaining permission to use city hospitals, and discussion of quotas for persons of the Jewish faith. Highlighting a specific example of the general development of women's education, the article represents facts that enrich local and biographical studies devoted to the history of education in Odesa and personalities in medical science. New information from the funds № 42 «Office of the Curator of the Odesa educational district» and № 62 «Odesa Higher Women's Medical Courses» of the State Archives of the Odesa region was placed into scientific circulation, allowing us to trace the process of establishing an educational institution for women.

Key words: history of education, higher education, higher medical education, higher women's medical courses, women's education, gender history, women's studies, Odesa.

КРОК У РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ: ОРГАНІЗАЦІЯ ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ КУРСІВ У 1908-1910 рр.

Олена Уварова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний
медичний університет
Валіховський пров., 2, м. Одеса, 65082,
Україна

Анотація

У статті на базі архівних документів відтворено процес організації першого в Одесі навчального закладу медичного спрямування рівня вищої освіти для жінок – Одеські вищі жіночі медичні курси.

¹ Ця стаття підготовлена в період проходження віртуальної стипендії, наданої Бібліотекою Лінди Холл (Linda Hall Library, м. Канзас, США, 15.07–15.08.2024 р.). Авторка висловлює подяку колективу бібліотеки за надання доступу до бібліотечних колекцій, за увагу і консультування. Архівний пошук було проведено у комфортних умовах Державного архіву Одеської області, за що авторка дякує керівництву та співробітникам.

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>

E-mail: uvarova@ukr.net

Цитування:

Уварова О. Крок у розвитку жіночої освіти: організація Одеських вищих жіночих медичних курсів у 1908–1910 рр. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 45–54.

Отримано: 29.09.2024
0,96 д.а.

Державного архіву Одеської області, що дозволило прослідкувати процес започаткування навчального закладу для жінок.

Ключові слова: історія освіти, вища освіта, вища медична освіта, вищі жіночі медичні курси, жіноча освіта, гендерна історія, жіночі студії, Одеса.

Відома американка Елізабет Блеквел (1821–1910) – перша жінка, яка отримала диплом про вищу медичну освіту в США, наприкінці 1880-х рр. у своєму посланні на відкриття зимової сесії Лондонської школи медицини для жінок проголошувала, що «всі побачать важливість розгляду майбутнього цієї зростаючої армії жінок-медиків. Цілком певно, що широке прийняття медичної професії жінками не може й надалі залишатися незначною справою; воно має справляти відчутний вплив на майбутнє суспільство» [35, р. 2].

Питання надання жінкам права здобуття вищої освіти було досить обговорюваним у XIX – на початку XX ст. у багатьох країнах [27, с. 29–41]. Ще більш дискусійною виявилася ідея отримання ними вищої медичної освіти [3; 23; 32]. Складним, а подекуди і неможливим на підставі тогочасних законів був для жінок вступ до університетів з метою вивчення медицини [3, с. 3–4; 28, с. 621–638]. Ті ж, хто не залишав своїх прагнень, їхали за кордон, наприклад, до Швейцарії [36, р. 185]. Навіть незважаючи на значні досягнення жінок у боротьбі за право на вищу освіту, але з гендерною дискримінацією у медичній сфері можна стикнутися і сьогодні [34; 39].

Реформування системи охорони здоров'я, змінювання в освітній сфері, зростання суспільних тенденцій гендерної рівності актуалізують ретроспективу цих процесів і спрямовують увагу дослідників на історію освітніх установ на українських теренах. Серед навчальних закладів, що репрезентують присутність жінок як здобувачок освіти – Одеські вищі жіночі медичні курси, що діяли у 1910–1920 рр.

Історіографія становлення жіночої освіти складається з показового переліку праць, з-поміж яких значний інтерес привертає вагомий доробок О. Драч [19; 20], у тому числі ґрунтовна монографія авторки [18]. Серед дослідників питання жіночої освіти – О. Філоненко [33], появу і розвиток жіночих курсів висвітлювали К.Кобченко [21], О. В. Кохановська [22], жіночу медичну освіту досліджувала І. Я. Губенко [2]. Безпосередньо стан вищої жіночої освіти в Одесі був у центрі уваги К. Васильєва [1], О. В. Мельника [24; 25], В. А. Добровольської [16; 17]. У зарубіжній історіографії знайшли своє місце описи розвитку медичної освіти і, особливо, питання допуску до неї жінок [37; 38; 40].

При всій наявності розвідок щодо жіночої освіти, одеські медичні курси розглянуті в них неповно, з констатацією факту їх появи та загальною характеристикою. Тому детальне висвітлення організації курсів у цій статті обумовлюється станом історіографії питання, а також важливістю для краєзнавчих та біографічних пошуків, позаяк метою є висвітлення організаційних передумов і аспектів появи в Одесі навчального закладу медичного спрямування

Представлені відомості дають змогу дізнатися про організаційні етапи створення курсів у 1908–1910 рр. – вибори педагогічної ради та зміни у її складі, затвердження Положення про курси, пошук фінансових ресурсів, купівля будівлі і облаштування навчальних приміщень, отримання дозволу на користування міськими лікарнями, обговорення квоти для осіб іудейського віросповідання. Висвітлюючи конкретний приклад загального розвитку жіночої освіти, стаття репрезентує факти, які збагачують краєзнавчі та біографічні розвідки, присвячені історії освіти в Одесі та особистостям в медичній науці. До наукового обігу введено нові відомості з документів фондів № 42 «Канцелярія піклувальника Одеського навчального округу» і № 62 «Одеські вищі жіночі медичні курси»

рівня вищої освіти для жінок та повернення до наукового обігу імен видатних діячів освіти та науки в Одесі. Джерельною базою стали документи курсів, які у повному обсязі збереглися і складають фонд Державного архіву Одеської області (ф. 62), а також листування курсів з піклувальником Одеського навчального округу (ф. 42).

На початку ХХ ст. загальний стан жіночої освіти в Одесі покращувався: у 1903–1905 рр. в Одесі діяли жіночі педагогічні курси, а у 1906 р. відкрилися Вищі жіночі курси [17, с. 26] (без медичного відділення). З 1905 р. жінкам було дозволено відвідувати заняття медичного факультету Новоросійського (Одеського) університету як вільним слухачкам, але ця можливість закінчилася у 1908 р. згідно з відповідним циркуляром Міністерства народної освіти [1, с. 309; 4, арк. 3зв.].

Ще у 1901 р. декан медичного факультету одеського університету, професор В. В. Підвисоцький та секретар факультету, професор М. О. Батуєв офіційно клопотали про заснування в Одесі Жіночого медичного інституту, але безуспішно [6, арк. 1].² У 1908 р. професори медичного факультету повернулися до цього питання і 5 жовтня на першому засіданні своєї ініціативної групи, яка стала організаційним комітетом, одногослосно дійшли висновку про необхідність заснування в Одесі вищих жіночих медичних курсів та вироблення проєкту Положення [7, арк. 1]. У протоколі значаться присутніми члени комітету, професори М. О. Батуєв, В. В. Воронін, С. С. Головін, О. І. Ігнатівський, Д. П. Кишенський, К. І. Коровицький, О. В. Корш, В. М. Орлов, М. М. Попов, К. П. Серапін, С. С. Яковлев, М. О. Щьоголев, а також професори С. В. Левашов (на той момент – ректор університету) та О. Ф. Маньковський, які були обрані головою організаційного комітету та секретарем відповідно [7, арк. 1зв.].

На другому засіданні того ж 1908 р. вже в присутності члена міської управи, лікаря І. П. Сенькевича-Корчака члени-засновники (до вищезгаданих приєднався професор І. І. Кияницин) затвердили проєкт Положення про Вищі жіночі медичні курси в Одесі, складений, як зазначено в протоколі, за прикладом Вищих жіночих медичних курсів у Києві [7, арк. 2]³, затвердили проєкти клопотань перед Міністерством народної освіти про відкриття курсів та перед Одеським міським самоврядуванням про надання для викладання наявних у місті лікарень, лабораторій та необхідних приміщень [7, арк. 2-2зв.].

У чернетці клопотання від 1908 р. на адресу Одеського міського голови члени медичного факультету (імена не вказані) зазначили готовність проводити необхідне викладання, «вважаючи своїм моральним обов'язком надати посильну допомогу розумовим запитам жінок, які бажають серйозно вивчати медицину» [6, арк. 1-1зв.]. Відмітимо, що велику увагу процесу з організації курсів приділяв тогочасний міський голова М. І. Моїсеєв, який серед інших підписав клопотання на ім'я міністра народної освіти і у подальшому увійшов до складу Піклувальної ради [4, арк. 3зв.; 27, с. 23, 25].

У грудні 1908 р. за допомогою піклувальника Одеського навчального округу О. І. Щербаківа, який теж був лікарем за освітою та обіймав посаду викладача бальнеології в одеському університеті, клопотання та проєкт положення про курси були надані міністру народної освіти [8, арк. 8-9зв.].

На третьому засіданні у травні 1909 р. організаційний комітет ухвалив вважати групу професорів-засновників членами педагогічної ради курсів, головою одногослосно було обрано С. В. Левашова [7, арк. 3зв.]. До виконавчої комісії з адміністративних та господарських питань увійшли професори О. І. Ігнатівський, К. І. Коровицький, О. Ф. Маньковський, М. О. Щьоголев, до господарського комітету – професори С. С. Головін і К. П. Серапін. Тоді ж було затверджено

² В архівному документі не конкретизується кому саме було направлено клопотання у 1901 р. Дописка від руки поверх надрукованого тексту наводить на думку, що клопотання було складено «по почину», тобто з ініціативи піклувальника Одеського навчального округу Хрісанфа Петровича Сольського, який обіймав цю посаду у 1885–1906 рр.

³ У подальших документах згадується, що при укладанні проєкту Положення про курси враховувалися статут Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту та положення медичних факультетів Імператорських університетів [10, арк. 26].

умови, яким мали відповідати бажанчі вступити на курси: закінчення 7-х класів міністерської гімназії та іспит за 8-ий клас чоловічої гімназії з латинської мови (пізніше деякі корективи будуть внесені Навчальним комітетом Міністерства народної освіти та зафіксовані у Положенні про курси, про що подано далі). Необхідно відмітити, що в протоколі засідання було записано, що «при прийомі зарахувати спочатку всіх християнок, яким завжди віддавати перевагу, вакансії, що залишаються вільними надавати особам іудейського та інших віросповідань» [7, арк. 4]. Планувалося курси відкрити восени 1909 р. (реально це сталося восени 1910 р.) і вважати комплектом для 1-го курсу 250 осіб, оплата за навчання встановлювалася в розмірі 200 руб. на рік, стягувати які потрібно було по 100 руб. за півріччя [7, арк. 4].

24 серпня 1909 р. міністерство дозволило відкриття курсів і затвердило Положення про них, про що у вересні професор С. В. Левашов отримав повідомлення з канцелярії піклувальника одеського навчального округу [10, арк. 1-1зв.]. Дозволяючи затвердити Положення про курси, міністерство запропонувало правки до нього з боку свого Навчального комітету, які були враховані організаторами курсів в остаточній редакції Положення та подані до затвердження піклувальнику Одеського навчального округу [8, арк. 9-10, 17]. Зокрема, Навчальний комітет звернув увагу на необхідність розширити штат за рахунок додаткової позиції помічника прозектора на кафедрах анатомії, гістології, фізіології, патологічної анатомії, фармакології, оперативної хірургії та судової медицини, де спочатку планувалось по одному прозектору, тоді як на теоретичних кафедрах ботаніки, зоології, мінералогії та фізики – по одному лаборанту та помічнику прозектора (було залишено згодом лише по одному лаборанту) [8, арк. 15-15зв., 41зв.]. До додаткових випробувань крім іспиту з латинської мови були додані іспити з математики, фізики, російської та однієї іноземної мови. У своєму відношенні від 11 листопада 1909 р. піклувальник Одеського навчального округу О.І.Щербаков повідомив професора С.В.Левашова також і про своє затвердження Положення курсів (із внесеними корективами) [8, арк. 17].

Згідно Положенню [8, арк. 39-43зв.] курси мали на меті «доставляти особам жіночої статі вищу медичну освіту в обсязі медичних факультетів». Привертає увагу формулювання, що це приватний навчальний заклад, у якому «ні ті, що вчать, ні ті, що вчаться, не мають жодних прав», а отже, хоч курси і відкривалися з дозволу міністерства та перебували у його віданні, але після закінчення курсистки не отримували права на влаштування до «відповідних урядових установ» [1, с. 314; 10, арк. 24]⁴. Можливість бути допущеними до складання іспиту на звання лікаря при державних іспитових комісіях при університетах випускниці одеських курсів отримали у 1914 р. [1, с. 314]. У Положенні вказувалося, що плата від курсисток, а також пожертвування, субсидії від міста та земства, збори за влаштування публічних лекцій та концертів становили основні засоби для функціонування курсів [8, арк. 39зв.].

Передбачалося, що всіма справами курсів буде відати педагогічна рада, що мала обирати на два роки серед свого професорського складу голову ради, товариша (заступника) голови та двох секретарів [8, арк. 40зв.; 10, арк. 27-27зв.]. Контроль за веденням справ курсів покладался на голову, який був відповідальним перед урядом. Особовий склад курсів мав складатися з професорів, приват-доцентів, а також прозекторів та їхніх помічників, асистентів, лаборантів, ординаторів, фельдшерок, повитух. Усі посадові особи мали затверджуватися піклувальником Одеського навчального округу, а голова ще й міністром народної освіти [8, арк. 41зв.-42; 10, арк. 27-27зв.].

На засіданні засновників 16 листопада 1909 р. вже на підставі Положення було сформовано педагогічну раду курсів і подано до подальшого затвердження [10, арк. 27зв.; 14,

⁴ Ситуація почала змінюватися на краще з прийняттям 19 грудня 1911 р. закону «Про випробування осіб жіночої статі на знання курсу вищих навчальних закладів та про порядок отримання ними вчених ступенів та звання вчительок середніх навчальних закладів» [30]. Поступово вищі жіночі курси, програми яких відповідали університетським, отримували офіційний статус вищих навчальних закладів, що давало жінкам можливість скласти іспити в державних випробувальних комісіях для осіб чоловічої статі при університетах і отримати диплом.

арк. 4]⁵. Головою було обрано професора С. В. Левашова, його товаришем професора М. О. Щоголева, секретарями професорів К. П. Серапіна, І. І. Кияниціна, казначеем професора С. С. Яковлева, членами господарського комітету професорів С. С. Головіна, О. Ф. Маньковського, О. В. Корша; до складу ради разом з вищезгаданими увійшли професори М. М. Попов, М. О. Батуєв, В. М. Орлов, К. І. Коровицький, О. І. Ігнатовський, В. В. Воронін [13, арк. 53; 27, с. 24]. 13 лютого 1910 р. членом педагогічної ради було обрано професора Б. В. Станкевича, який уже в травні відмовився від цього, і його замінив приват-доцент Л. І. Усков [13, арк. 53; 14, арк. 19, 25]. С. С. Головін і О. Ф. Маньковський склали з себе обов'язки членів господарського комітету до лютого 1910 р., замість них цю функцію взяли на себе приват-доцент Л. І. Усков та професор В. В. Воронін [14, арк. 18, 36].

Затвердження владою, що затягнулося, нарешті відбулося, і 24 червня 1910 р. піклувальник Одеського навчального округу на підставі пропозиції Міністерства народної освіти від 4 червня затвердив професора С. В. Левашова головою педагогічної ради курсів згідно з обранням [4, арк. 33; 14, арк. 30], 9 липня 1910 р. піклувальником був затверджений і заступник голови, секретарі, склад господарського комітету та скарбник [14, арк. 36-37].

Паралельно з організаційним комітетом активно брав участь у справі влаштування курсів, проводячи збір коштів на благодійних акціях, жіночий комітет, представлений, зокрема, і родичками професорів-засновників [12, арк. 21; 13, арк. 53; 24, с. 78].

Жіночі курси як навчальний заклад медичного спрямування потребували значних фінансових витрат. Педагогічна рада вживала всі можливі заходи для збільшення матеріальних засобів курсів, аж до ідеї влаштування «громадського гуляння або польоту на аероплані» з метою зборів на їхню користь [10, арк. 30-30зв.]. Так, жіночий комітет курсів під головуванням О. В. Левашової провів дві лотереї-алеґрії в травні 1909 р., що дозволило зібрати 16269 руб. [4, арк. 6]. У червні 1910 р. комітет за допомогою лотереї [26] зібрав близько 5 тис. руб., яких якраз не вистачало для перебудови будівлі, у якій планувалось розмістити курси [10, арк. 32]. Надходили і пожертвування. Щодо останнього можна навести приклад комічної пропозиції. Вознесенський міщанин Еля Лейзерович Теплицький, який проживав в Одесі, подав прохання 19 червня 1910 р. на адресу педагогічної ради про прийняття його доньки Есфір слухачкою курсів, за що він пообіцяв 500 руб. пожертвувань [15, арк. 1]. Його прохання було відхилено на підставі неповноліття дівчини.

Шукаючи кошти для курсів, педагогічна рада звернулася за сприянням до впливових осіб м. Одеси, з яких було створено піклувальний комітет у складі: М. І. Моїсеєв, барон М. О. Рено, граф М. М. Толстой, професор О. О. Павловський, Є. А. Полетаєв, І. П. Сенькевич-Корчак, М. І. Комарницький, М. Д. Тахчогло, М. Ф. Сухомлінов, П. О. Казарінов, П. П. Котляревський, Є. М. Яловіков, С. А. Кумбарі [12, арк. 21; 13, арк. 53].

Значну участь у справі організації курсів взяли відомі одеські благодійники - мати та син графиня О. Г. Толстая та граф М. М. Толстой-молодший, які внесли значну пожертву на користь навчального закладу, за що графу М. М. Толстому було запропоновано стати почесним головою організаційного комітету [7, арк. 12-12зв.; 14, арк. 2-3]. Відмовившись від цієї пропозиції, він висловив бажання працювати особисто як член організаційного комітету і виявив згоду на внесення його до списку членів-засновників, що було зроблено на засіданні комітету в травні 1910 р.

Кошти від добровільних пожертв і лотерей-алеґрії дозволили придбати у грудні 1909 р. у власність курсів земельну ділянку та будинок на вул. Зовнішній, 2 (сьогодні вулиця Мечникова) [9, арк. 73].⁶ Це був будинок, відомий у місті як будинок Лехнера, а на момент продажу рахувався колишнім М. Д. Юліус. Курси придбали його в Одеського міського кредитного товариства за 88 621 руб. 92 коп. з розстрочкою платежу на 20 років [10, арк. 26]. Ремонт був проведений у 1910 р. під керівництвом архітектора Б. А. Бауера [13, арк. 54]. У будівлі обладнали дві аудиторії, кабінети для кафедр: нормальної анатомії, гістології, хімії, фізики, зал

⁵ Офіційне затвердження затягнулося аж до літа 1910 р., що гальмувало початок офіційного прийому прохань від бажаючих навчатися.

⁶ Будинок зберігся до сьогодні і належить Одеському національному медичному університету.

для практичних занять із зоології, ботаніки та гістології, лабораторію для практичних занять з хімії, а також квартири службовців [9, арк. 63; 12, арк. 21]. На початку 1911 р. керівництво курсів переуступило частину своєї землі Анонімному товариству одеських трамваїв, за що також отримало кошти, що стали запасним капіталом [11, арк. 1-12].

Економічна складова організації курсів дійсно була важливою, особливо, з урахуванням медичного напрямку навчального закладу, що вимагало відповідного обладнання та специфічних приміщень – лабораторій, лікарень, бактеріологічної станції. Наприклад, проект кошторису на перший рік існування курсів складав 28 тис. руб. і містив такі позиції як: придбання меблі для кафедр, мікроскопів, реактивів, спеціального посуду тощо [4, арк. 7-7зв.]. На допомогу прийшло одеське міське самоврядування в особах міського голови Моїсеєва та членів міської управи Сенькевича-Корчака та Казарінова [12, арк. 17зв.].

Одеська міська дума на засіданні від 15 грудня 1908 р., заслухавши доповідь міської управи, затвердила згоду на надання у користування курсів міських лікарень, анатомічних покоїв, прозекторських кабінетів, бактеріологічної станції, хімічної лабораторії та інших міських установ, придатних для викладання [4, арк. 6; 6, арк. 2]. Курси та міська управа повинні були розробити правила користування приміщеннями для внесення в думу. Лише у листопаді 1911 р. для цього було складено Комісію міської управи під головуванням члена управи І. П. Сенькевича-Корчака, до складу якої увійшли лікарі міської лікарні, директор пологового будинку та представники педагогічної ради курсів. У квітні 1912 р. комісія представила проект угоди щодо влаштування у міських лікарнях та санітарно-медичних установах навчально-допоміжних відділень жіночих медичних курсів [6, арк. 37]. Цей проект було затверджено міською управою 19 травня 1912 р. та надалі 22 червня цього ж року міською думою [6, арк. 35, 37зв.].

Підготовка приміщень для курсів йшла кілька років. Через відсутність деяких з них, наприклад, для вивчення трупів, поставало питання про подальше викладання анатомії, так як у самому будинку курсів такі дисекційні заняття було неможливо проводити. Постановою Одеської міської думи від 24 січня 1911 р. за клопотанням голови педагогічної ради курсів професора С. В. Левашова та за підтримки міської управи курсам було відведено на 4 роки користування, до спорудження власної будівлі, т.зв. бешиховий (рожистий) барак у дворі Старої лікарні (сьогодні – Міська клінічна інфекційна лікарня по вулиці Л. Пастера) для проведення анатомічних занять [6, арк. 17-18а.]. Ремонтні роботи були проведені за міський рахунок і у вересні того ж року барак був прийнятий представниками курсів [9, арк. 80-81]. Такий тривалий процес, можливо, пояснюється тим, що набір слухачок передбачався лише на перший курс, а не на всі відразу, а на перших курсах навчальної програми переважали теоретичні дисципліни. Відповідно, нагальної потреби в організації всіх приміщень не було.

Згідно з проектом угоди щодо влаштування у міських лікарнях та санітарно-медичних установах навчально-допоміжних відділень жіночих медичних курсів [6, арк. 38-41], затвердженим міською думою 22 червня 1912 р., курсам дозволялося проводити заняття за наявності згоди завідувачів у лікарнях Старій та Новій (сьогодні – Міська клінічна лікарня № 11 по вулиці В. Нестеренка, 5), для наукових цілей – у Пологовому будинку (будівля не збереглася) та Психіатричній лікарні (там само існує і сьогодні по вулиці В. Нестеренка, 9). У Старій лікарні передбачалися дві палати для терапевтичної та діагностичної клінік (до 30 хворих). При Новій лікарні надавався з весни 1913 р. корпус, де за рахунок курсів мали бути влаштовані хірургічна, терапевтична, гінекологічна, нервова, очна та дитяча клініки, операційна (до 140 хворих). З метою викладання загальної патології та бактеріології дозволялося користуватися Міською бактеріологічною станцією, для викладання патологічної анатомії та судової медицини – прозекторськими кабінетами Старої та Нової лікарень, гігієни – міською хімічною лабораторією [6, арк. 39]. Інструменти, реактиви та інший необхідний для навчання інвентар мав купуватися коштом курсів. Усі клінічні відділення входили у відання певних професорів, затверджених педагогічною радою, які мали бути надштатними ординаторами лікарень без утримання, але й без зобов'язань чергувань по лікарні.

У листопаді 1912 р. міська управа передала курсам у тимчасове користування приміщення при Валіховському притулку, в якому знаходився патологічний (прозекторський) кабінет Старої міської лікарні, який переміщався в іншу будівлю, а з вересня 1914 р. було

дозволено користуватися міським моргом для провадження медичних розтинів [6, арк. 52-53]. Отже, поступово курси отримали можливість проведення навчального процесу.

Освітня система Російської імперії того часу містила ще один дискримінаційний аспект, окрім гендерного, – квота на вступ євреїв⁷. У травневому протоколі засідання членів-засновників курсів за 1909 р. зустрічається згадка про необхідність дотримуватися 10% норми на вступ іудеєк, і «тільки у разі повної неможливості дотриматися останнього, приймати більшою кількістю, але аж ніяк не більше 50%» [7, арк. 4]. Квота у 10% була затверджена педагогічною радою постановою від 8 квітня 1910 р. [8, арк. 28-28зв.] Піклувальником навчального округу квота в 10% була затверджена 13 травня 1910 р. з подальшим внесенням до Положення про курси [8, арк. 21зв., 30]. У документах курсів зустрічається журнальна постанова від 27 травня 1910 р., з якої стає зрозумілим, що на підставі переговорів деяких членів педагогічної ради з представниками міста та градоначальником з'ясувалося, що міські установи будуть надані для навчально-допоміжних цілей курсів «тільки за умови встановлення норми у 10% для осіб іудейського віросповідання» [6, арк. 5]. Постановою від 11 червня 1910 р. педагогічна рада ухвалила провести зарахування осіб іудейського віросповідання у другій половині серпня, коли з'ясується кількість прийнятих на курси осіб інших сповідань, пояснюючи таке рішення «крайньою необхідністю дотримуватися найточнішим чином встановленої для перших норму, оскільки перевищення її призведе до відмови міським управлінням у дозволі курсам використовувати для потреб викладання міські установи» [10, арк. 31]. Зростання відсотку єврейських слухачок відбулося зі скасуванням квоти у 1915 р. через викликаний Першою Світовою війною попит на лікарів [38, р. 18].

Отримання дозволу на відкриття курсів і затвердження положення, придбання і облаштування власної будівлі, домовленість з міською владою про використання міських приміщень дозволили педагогічній раді приступити до набору перших курсисток. На момент березня 1910 р., тобто ще до офіційного прийому на курси, кількість прохань від потенційних здобувачок становила близько 1500, «канцелярія була буквально завалена листами з запитаннями» [13, арк. 54], що за словами секретаря педагогічної ради професора К.П.Серапіна свідчило «наскільки велике прагнення курсів, що передбачалися до відкриття» [10, арк. 27]. Офіційний прийом документів на вступ було оголошено 1 червня 1910 р., і кількість прохань зросла ще більше [13, арк. 54].

26 вересня 1910 р. відбулося урочисте відкриття курсів. У вітальній промові приват-доцент університету В.Н.Образцов зазначив: «Зі справжнім захопленням зустрічаємо ми спробу відкрити жінці широку дорогу до використання своїх духовних сил на терені медичної науки і до набуття світового значення» [12, арк. 19]. Станом на жовтень 1910 р. прийнятих слухачок рахувалося 109 (з них іудейського віросповідання 11), допущених до занять, але незарахованих до внесення плати, – 4, членів педагогічної ради та викладачів – 22, помічників при викладачах – 6 [10, арк. 48].

Отже, два роки відданої організаційної роботи з боку професорів медичного факультету Новоросійського (Одеського) університету, проходження ними усіх бюрократичних процедур привели до появи в Одесі вищих жіночих медичних курсів, символізувавши цим подальший розвиток жіночої освіти. Курси не передбачалися як прибуткова комерційна установа, тим вагомішими є зусилля ініціаторів створення цього навчального закладу. Опис організаційного процесу створення курсів пояснює складнощі такої справи саме у медичній сфері через вимоги облаштування навчальних приміщень і специфіку обладнання, а у зв'язку з цим – значними фінансовими потребами. Подальші розвідки можуть бути присвячені офіційному відкриттю курсів, процесу вступу, системі навчання, біографіям викладачів та курсисток.

⁷ Норма у 10% на вступ євреїв до середніх та вищих навчальних закладів була введена для смуги осілости євреїв (для столиць це було 3%, для інших місць 5%) циркуляром Міністерства народної освіти від 1 липня 1887 р. [31, с. 232]. Підтверджена циркулярами від 29 липня 1902 р. та від 7 червня 1903 р. [5, арк. 13]. Обмеження прийому до вищих навчальних закладів осіб іудейського віросповідання було оформлено затвердженням російським імператором 16 вересня 1908 р. положенням Ради міністрів [29].

Джерела та література:

1. Васильев К. К. Медицина Южной Пальмиры. Одесса : Optimum, 2009. 423 с.
2. Губенко І. Я., Драч О. О. Вища жіноча медична освіта в Російській імперії: народження ідеї та суспільна реакція. *Інтелекція і влада*. Серія : Історія. 2009. Вип. 15. С. 45–55.
3. Деревицкий А. Н. Женское образование в России и за границей : Ист. справки и практ. указания. Одесса, 1902. 45 с.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 42. Оп. 35. Спр. 465. 52 арк.
5. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 493. 26 арк.
6. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1. 46 арк.
7. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2. 13 арк.
8. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 3. 40 арк.
9. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 4. 107 арк.
10. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 6. 55 арк.
11. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 7. 12 арк.
12. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 9. 49 арк.
13. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 12. 60 арк.
14. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 17. 39 арк.
15. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 18. 13 арк.
16. Добровольська В. А. Діяльність жіночих медичних та економічних шкіл Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Південний архів*. Сер. : Історичні науки. 2008. Вип. 28–29. С. 50–55.
17. Добровольська В. А. Основні тенденції формування вищої жіночої освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Історичний архів*. Наукові студії : Зб. наук. праць. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 16 (60). С. 24–30.
18. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2011. 532 с.
19. Драч О. О., Губенко І. Я. Вища жіноча медична освіта Східної Європи: історія становлення. *«Terrae motor, solis caelique stator»* : Monografia zbiorowa. Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra, Warszawa-Paryż, 2023. P. 16–43.
20. Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 115–118.
21. Кобченко К. Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ : МП Леся, 2007. 271 с.
22. Кохановська О. В. Особливості становлення вищої природничо-математичної освіти дівчат в Україні XIX - початку XX століття. *Педагогічний альманах*. 2014. Вип. 21. С. 300–305.
23. Кривенко В. С. Женщины-врачи. [СПб.], 1889. 16 с.
24. Мельник О. В. Вища жіноча медична освіта і навчальний процес на Одеських ВЖК та ОВЖМК: між приватним та суспільно-корисним (1910–1917 рр.). *Інтелекція і влада*. Серія : Історія. 2012. Вип. 25. С. 72–82.
25. Мельник О. В. Одеські вищі жіночі курси: спеціалізація та навчальний процес (1910—1917 рр.). *Інтелекція і влада*. Сер. Історія: громад.-політ. наук. зб. Одеса, 2017. Вип. 36. С. 91–103.
26. Одесский листок. 1910. 23 мая. С. 1.
27. Открытие Высших женских медицинских курсов в г. Одессе. 26 сентября 1910 г. Одесса, 1911. 45 с.
28. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собрание 2. Т. 38. № 39752. СПб., 1866. С. 621–638.
29. ПСЗ. Собрание 3. Т. 28. № 31008. СПб., 1911. С. 720.
30. ПСЗ. Собрание 3. Т. 31. № 56226. СПб., 1914. С. 1297-1300.
31. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам министерств : издание неофициальное / сост. И. Гессен и В. Фридрихштейн. СПб. : издание Юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1904. 422 с.
32. Толстой К. К. О женщинах-врачах и о женских медицинских курсах. [СПб.], [1889]. 15 с.
33. Філоненко О. Становлення та розвиток жіночої освіти в центральному регіоні України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. 2011. Вип. 99. С. 239–246.
34. Bevan V., Gattrell C. *Knowing Her Place: Positioning Women in Science*. Northampton, 2017. 218 p.

35. Blackwell E. The Influence of Women in the Profession of Medicine. Address given at the opening of the winter session of the London school of medicine for women. London, 1889. 32 p.
36. Creese M. R. S. with contributions by Creese Th. M. Ladies in the Laboratory II: West European Women in Science, 1800–1900: A Survey of Their Contributions to Research. Lanham, Md./Oxford: Scarecrow Press, 2004. 304 p.
37. Creese M. R. S. with contributions by Creese Th. M. Ladies in the Laboratory IV: Imperial Russia's Women in Science, 1800–1900: A Survey of Their Contributions to Research. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2015. 188 p.
38. Dudgeon R. A. The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia, 1872-1917. *Russian History*. Vol. 9. No. 1. 1982. P. 1–26.
39. Joseph M. M., Ahasic A. M., Clark J., Templeton K. State of Women in Medicine: History, Challenges, and the Benefits of a Diverse Workforce. *Pediatrics*. 2021. 148 (Suppl 2): e2021051440C.
40. Newman Ch. The evolution of medical education in the nineteenth century. Oxford, 1957. 340 p.

References:

1. Vasilev, K. K. (2009) *Medicina Yuzhnoj Palmiry*. Odessa: Optimum. 423 s. [in Russian].
2. Hubenko, I. Ya., Drach, O. O. (2009) Vyshcha zhinocha medychna osvita v Rosiiskii imperii: narodzhennia idei ta suspilna reaktsiia. *Intelihtentsiia i vlada*. Seriiia : Istoriia. Vyp. 15. S. 45–55. [in Ukrainian].
3. Derevickij, A. N. (1902) *Zhenskoe obrazovanie v Rossii i zagranicej* : Ist. spravki i prakt. ukazaniya. Odessa. 45 s. [in Russian].
4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoj oblasti [State Archives of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 42. Op. 35. Spr. 465. 52 ark. [in Russian].
5. DAOO. F. 42. Op. 35. Spr. 493. 26 ark. [in Russian].
6. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 1. 46 ark. [in Russian].
7. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 2. 13 ark. [in Russian].
8. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 3. 40 ark. [in Russian].
9. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 4. 107 ark. [in Russian].
10. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 6. 55 ark. [in Russian].
11. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 7. 12 ark. [in Russian].
12. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 9. 49 ark. [in Russian].
13. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 12. 60 ark. [in Russian].
14. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 17. 39 ark. [in Russian].
15. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 18. 13 ark. [in Russian].
16. Dobrovolska, V. A. (2008) Diialnist zhinochykh medychnykh ta ekonomichnykh shkil Pivdnia Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia. *Pivdennyi arkhiv*. Ser. : Istorychni nauky. Vyp. 28–29. S. 50–55. [in Ukrainian].
17. Dobrovolska, V. A. (2016) Osnovni tendentsii formuvannia vyshchoi zhinochoi osvity Pivdnia Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia. *Istorychnyi arkhiv*. Naukovi studii : Zb. nauko. prats. Mykolaiv : Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly. Vyp. 16 (60). S. 24–30. [in Ukrainian].
18. Drach, O. O. (2011) Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyni XIX - pochatku XX stolittia : monohrafiia. Cherkasy: Vertykal. 532 s. [in Ukrainian].
19. Drach, O. O., Hubenko, I. (2024) Ya.Vyshcha zhinocha medychna osvita Skhidnoi Yevropy: istoriia stanovlennia. «*Terrae motor, solis caelique stator*» : Monografia zbiorowa. Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra, Warszawa-Paryż. P. 16–43. [in Ukrainian].
20. Drach, O. O. (2014) Rozvytok vyshchoi zhinochoi osvity v Odesi druhoi polovyni XIX – pochatku XX st.: zahalnoimperski tendentsii ta rehionalni osoblyvosti. *Hurzhiivski istorychni chytannia*: Zb. nauk. prats. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. A. Vyp. 7. S. 115–118. [in Ukrainian].
21. Kobchenko, K. (2007) Zhinochy universytet Sviatoi Olhy: istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv. K. : MP Lesia. 271 s. [in Ukrainian].
22. Kokhanovska, O. V. (2014) Osoblyvosti stanovlennia vyshchoi pryrodnycho-matematychnoi osvity divchat v Ukraini XIX - pochatku XX stolittia. *Pedahohichnyi almanakh*. Vyp. 21. S. 300–305. [in Ukrainian].
23. Krivenko, V. S. (1889) *Zhenshiny-vrachi*. [SPb.]. 16 s. [in Russian].
24. Melnyk, O. V. (2012) Vyshcha zhinocha medychna osvita i navchalnyi protses na Odeskykh VZhK ta OVZhMK: mizh pryvatnym ta suspilno-korysnym (1910–1917 rr.). *Intelihtentsiia i vlada*. Seriiia : Istoriia. Vyp. 25. S. 72–82. [in Ukrainian].

25. Melnyk, O. V. (2017) Odeski vyshchi zhinochi kursy: spetsializatsiia ta navchalnyi protses (1910–1917 rr.). *Intelihentsiia i vlada*. Ser. Istorii: hromad.-polit. nauk. zb. Odesa. Vyp. 36. S. 91–103. [in Ukrainian].
26. Odesskij listok. 1910. 23 maya. S. 1. [in Russian].
27. Otkrytie Vysshih zhenskikh medicinskih kursov v g. Odesse. 26 sentyabrya 1910 g. (1911). Odessa. 45 s. [in Russian].
28. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (as follows – PSZ). (1866). Sobranie 2. T. 38. № 39752. SPb. S. 621–638. [in Russian].
29. PSZ. (1911). Sobranie 3. T. 28. № 31008. SPb. S. 720. [in Russian].
30. PSZ. (1914). Sobranie 3. T. 31. № 56226. SPb. S. 1297–1300. [in Russian].
31. Gessen, I., Fridshtejn, V., sost. (1904) Sbornik zakonov o evreyah s razyasneniyami po opredeleniyam Pravitelstvuyushogo Senata i cirkulyaram ministerstv : izdanie neoficialnoe. SPb. 422 s. [in Russian].
32. Tolstoj, K. K. [1889] O zhenshinah-vrachah i o zhenskikh medicinskih kursah. [SPb.]. 15 s. [in Russian].
33. Filonenko, O. (2011). Stanovlennia ta rozvytok zhinochoi osvity v tsentralnomu rehioni Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Naukovi zapysky*. Serii: Pedagogichni nauky. Vyp. 99. S. 239–246. [in Ukrainian].
34. Bevan, V., Gatrell, C. (2017). *Knowing Her Place: Positioning Women in Science*. Northampton. 218 p.
35. Blackwell, E. (1889). *The Influence of Women in the Profession of Medicine*. Address given at the opening of the winter session of the London school of medicine for women. London. 32 p.
36. Creese, M. R. S. with contributions by Creese, Th. M. (2004). *Ladies in the Laboratory II: West European Women in Science, 1800–1900: A Survey of Their Contributions to Research*. Lanham, Md./Oxford. 304 p.
37. Creese, M. R. S. with contributions by Creese, Th. M. (2015). *Ladies in the Laboratory IV: Imperial Russia's Women in Science, 1800–1900: A Survey of Their Contributions to Research*. Lanham, Md. 188 p.
38. Dudgeon, R. A. (1982). *The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia, 1872-1917*. *Russian History*. Vol. 9. No. 1. P. 1–26.
39. Joseph, M. M., Ahasic, A. M., Clark, J., Templeton K. (2021). State of Women in Medicine: History, Challenges, and the Benefits of a Diverse Workforce. *Pediatrics*. 148 (Suppl 2): e2021051440C.
40. Newman, Ch. (1957). *The evolution of medical education in the nineteenth century*. Oxford. 340 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317304>

УДК [94:323.1(477)+94(26)]«18/19»

SEA AS A STATE BUILDING FACTOR OF UKRAINE IN THE WORKS OF THE LEADERS OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT AT THE END OF THE 19TH - FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Olena Bachynska

DSc (History), Professor
Department of History of Ukraine and
Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Artem Fylypenko

Scientific-Research Center
of the Armed Forces of Ukraine
“State Oceanarium” Naval Institute,
National University
“Odesa Maritime Academy”
20 Taras Kuzmin St., Odesa, 65000,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>
E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Citation:

Bachynska, O., Fylypenko, A. (2024) Sea as a state building factor of Ukraine in the works of the leaders of the Ukrainian national movement at the end of the 19th – first half of the 20th century, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 55–64.

Submitted: 05.11.2024

Abstract

One of the key issues of the struggle for creation and preservation of the Ukrainian state has always been and remains the issue of consolidating and strengthening the Ukrainian presence on the Black Sea. One of the problems of modern Ukraine, which appeared in the early 90s of the 20th century, was insufficient awareness of the role of the sea as a factor in state building. At the same time, Ukrainian political thought, presented in writings of persons of the Ukrainian national movement of the end of the 19th – the first half of the 20th century, attached considerable importance to the maritime component of Ukrainian statehood. M. Dragomanov, D. Doroshenko, L. Tsegelskyi, M. Hrushevskyi, D. Dontsov, S. Rudnytskyi, L. Bykovsky, Yu. Lypa saw Ukraine precisely as a maritime state. The article analyzes their views on the sea as a historical and political factor, ideas about the role and influence of the sea on the history, politics and economy of Ukraine. The article shows that Ukrainian political thought considered the maritime component through the prism of historical experience, which was reflected in the assessments of M. Hrushevskyi, M. Dragomanov and D. Doroshenko of the sea campaigns of the Zaporizhian Cossacks, the policy of Hetman I. Mazepa, as well as the difference between the maritime tradition of Rus'-Ukraine and Moscovia-Russia of L. Tsegelskyi. It was found that the idea of the sea as a historical and political factor was developed in the journalism of D. Dontsov, the works of S. Rudnytskyi and the well-known "Black Sea doctrine" of Yu. Lypa. It is proved that the ideas of the Ukrainian national movement persons of the end of the 19th - the first half of the 20th century are the basis for the modern maritime doctrine of Ukraine, which was born during the Russian-Ukrainian war.

Key words: sea, the Black Sea, state building, historiography, Ukrainian national movement, M. Dragomanov, D. Doroshenko, M. Hrushevskyi, D. Dontsov, S. Rudnytskyi, L. Bykovsky, Yu. Lypa, Ukrainian Black Sea Institute, "Black Sea Doctrine", "sea power", Cossacks.

МОРЕ ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Олена Бачинська

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Артем Филипенко

Науково-дослідний центр
Збройних Сил України
«Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету
«Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса,
65000, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>
E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Цитування:

Бачинська О., Филипенко А. Море, як чинник державотворення України в працях діячів українського національного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Чорноморська минушина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 55–64.

Отримано: 05.11.2024
1,0 д.а.

Анотація

Одним з ключових питань боротьби за створення та збереження української держави у всі часи було і залишається питання закріплення і зміцнення української присутності на Чорному морі. Однією з проблем сучасної України, яка постала на початку 90-х років ХХ ст., було недостатнє усвідомлення ролі моря як чинника державотворення. Водночас українська політична думка, представлена у працях діячів українського національного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. приділяла чималу вагу морській складовій української державності. М. Драгоманов, Д. Дорошенко, Л. Цегельський, М. Грушевський, Д. Донцов, С. Рудницький, Л. Биковський, Ю. Липа бачили Україну саме як морську державу. В публікації проаналізовано їх погляди на море як історичний та політичний чинник, уявлення про те, якими були роль та вплив моря на історію, політику та економіку України. В статті показано, що українська політична думка розглядала морську складову крізь призму історичного досвіду, що відбилося в оцінках М. Грушевським, М. Драгомановим та Д. Дорошенком морських походів запорозьких козаків, політиці гетьмана І. Мазепи, а також різниці між морською традицією Русі-України і Московщини-Росії Л. Цегельського. З'ясовано, що ідея моря як історичного і політичного чинника була розвинена у публіцистиці Д. Донцова, творах С. Рудницького та відомій “чорноморської доктрини” Ю. Липи. Доведено, що ідеї діячів українського національного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. є підґрунтям для сучасної морської доктрини України, яка народжується в ході російсько-української війни.

Ключові слова: море, Чорне море, державотворення, історіографія, український національний рух, М. Драгоманов, Д. Дорошенко, М. Грушевський, Д. Донцов, С. Рудницький, Л. Биковський, Ю. Липа, Український Чорноморський інститут, “чорноморська доктрина”, “морська могутність”, козацтво.

Російська агресія проти України, яка розпочалася у 2014 р. окупацією Криму, наочно довела необхідність формування довгострокової морської політики держави, спрямованої на забезпечення ефективного функціонування морської галузі, захист суверенних прав України у виключній морській економічній зоні та забезпечення національних інтересів на морі та у Світовому океані.

Україна має всі умови для розвитку її як морської держави, зокрема, найбільшу серед держав Азовсько-Чорноморського басейну довжину морського узбережжя (2759,2 км), понад 72 тис. кв. км виключної морської економічної зони, розгалуджену мережу морських торговельних портів, суднобудівні підприємства, фахові заклади освіти тощо.

Після здобуття незалежності Україна отримала один з найбільших в Європі торговельний флот – Чорноморське морське пароплавство. Так, станом на 1 січня 1993 р. частка українського флоту у світовому торговельному флоті складала 0,9% (25 місце), проте майже за 20 років Україна за цим показником посідала у рейтингу місце вже у восьмій десятці [19]. Можна стверджувати, що поступова втрата торговельного флоту в подальшому, так само, як і втрата інших конкурентних позицій українського морегосподарського комплексу значною мірою було пов'язане із відсутністю у державного керівництва цілісного бачення національних інтересів на морі, своєрідне «сухопутне мислення». Незважаючи на те, що в Україні активно розвивалися науки, пов'язані із морською діяльністю, чому сприяла наявність закладів вищої освіти та наукових установ морського профілю, морська ідея як політична концепція, яка враховувала б тяглість української морської традиції, комплексне бачення морської політики України, стратегію розвитку морського потенціалу була відсутня. Достатньо згадати, що Морська доктрина України, як стратегічний документ, що визначає морську політику держави, був ухвалений лише у 2009 р. Постановою Кабінету Міністрів України у 2009 р. [16].

Враховуючи вищезазначене, актуальність обраної теми полягає у визначенні історичних підвалин морської політики України, визначення ролі моря у державотворенні України, ідейної основи її майбутнього як морської держави.

Метою даної публікації є аналіз поглядів діячів українського національного руху кінця XIX – першої половини XX ст. на море як історичний та політичний чинник, їх уявлення про те, яким чином бачили вони роль та вплив моря на історію, політику та економіку України. усвідомлювали взаємозв'язок майбутнього держави із її морською політикою. Серед діячів національного руху кінця XIX – першої половини XX ст., які в своїх працях відзначали та формулювали важливість моря для майбутньої української держави були Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, Дмитро Донцов, Юрій Липа, Лонгін Цегельський, Степан Рудницький та інші.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався ростом національних рухів в Центральній та Східній Європі і формуванням національних ідей та концепцій. Саме в цей час починає формуватися і українська національна ідея, яка спирається на два ключових чинника – історію, яка доводить тривалість та спадкоємність існування нації та географію, яка визначає простір, на якому відбувається розвиток нації і умови якого впливають на її життя та долю. Водночас саме в цей період у світі з'являються перші геополітичні концепції, які пов'язували внутрішню та зовнішню політику держав із особливостями їх територіально-просторового розташування. Серед них важливу роль відігравали концепції, пов'язані із впливом на долю держав моря. Можна згадати, зокрема роботи американського військового теоретика, засновника геополітики Альфреда Мегена [23] та британського військового історика Філіпа Колomba [22], які сформулювали концепцію «морської могутності», яка в майбутньому вплине як на концепції зовнішньої політики та військово-морську стратегію багатьох держав. Не обминув важливість морської сили на господарську діяльність британський історик та географ Норман Девіс [5].

Українська національна ідея розвивалася за умов бездержавності української нації та розділення її між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Подібні умови

відбилися на характері національної ідеї, в основі якої обґрунтування історичного права української нації на державність. Водночас творці української національної ідеї мали відповісти на питання щодо місця майбутньої держави на світовій арені, її кордони, відносини з іншими державами та націями. Важливого значення в формулюванні географічного уявлення про кордони майбутньої держави набувала морська акваторія. Її як природний кордон розселення українців зазначали на мапах українські вчені географи кінця XIX – першої половини XX ст. – С. Рудницький, В. Герінович, М. Кордуба та інші [1, с. 145]. Важливим було також те, що такі мапи перекладались різними мовами, зокрема німецькою, французькою, османською і друкувались в різних країнах Німеччини, Австрії, Османській імперії, Франції [1, с. 145-150; 24]. Друкувались мапи разом з відповідними статтями С. Рудницького, М. Грушевського, Л. Цегельського та інших [12, с. 734-735; 18, с. 44-53].

Історична пам'ять про морські походи часів Руси та “доби героїчних походів українського козацтва” XVI – XVII ст., з одного боку, і розселення українців на чорноморському узбережжі, з іншого, об'єктивно сприяли тому, що морська тематика була присутня в творах провідних діячів та ідеологів українського національного руху. Спираючись на історичну пам'ять, вони намагалися сформулювати візію майбутнього.

Чорне море як центр тяжіння українства присутнє в творчості Михайла Драгоманова. У «Листах на Наддніпрянську Україну», написаних у 1893 р. перед смертю історика на еміграції, він писав: «Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи уличів, тіверців і Тмутороканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім» [11, с. 18]. Саме цим тяжінням українців до Чорного моря пояснював М. Драгоманов зміну зовнішніх орієнтацій українського козацтва. Байдужість Речі Посполитої до «чорноморської справи» зумовили їхній вектор на Московію. Однак коли російські керівники перенесли свої прагнення на здобуття панування в Балтійському морі це спричинило повстання запорожців в кінці XVII ст., і повстання гетьмана І. Мазепи на початку XVIII ст. Цікавим є те, що М. Драгоманов визначає, що «Московщина, як держава Балтійського та Каспійського басейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягла її до Чорного моря», а запорожці допомогли завоювати Азов та Очаків. Отже саме, козаки, як донські, так і запорозькі зорієнтували Росію на чорноморський інтерес. Власне, на думку вченого, після цього вже російське керівництво в боротьбі за Чорне море «набуло для українців Азов, Таганрог, Акерман, Одесу (Кочубей) і Кубань», адже «хто доторкається до Чорного моря, той мусить, брати на себе всю вагу турецької справи» і ця «справа не обійдеться без Росії, тобто значить і без української крові!». В той самий час, враховуючи час, коли були написані “Листи” та позиції історика, як одного з ідеологів українців-автономістів, для якого головним інструментом реформ було просвітництво «ця справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитися може тільки Росія конституційна» [11, с. 19-20]. Отже, з одного боку, вчений визнає, чи не вперше, що українські козаки змусили московський уряд боротися за чорноморські орієнтири, а з іншого боку, применшує роль українців у перемогах в цій боротьбі. Остання теза виглядає відверто хибною, що ніяким чином не применшує його місця в становленні української національної ідеї і морської ідеї, як її складової. Як зауважив історик Дмитро Дорошенко, що М. Драгоманов «сам соціаліст і республіканець з переконань, зауважив, що ніхто так не фальшує української історії, як ті історики демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонців української політичної свободи, таких як Мазепа, Полуботок, Виговський, а при тім мовчать про тих, хто цю свободу нищив.... . Зриваючи з власною державною традицією, не маючи самі ясно сформульованої національно-політичної програми, українські історики-народники засуджували себе на затрату ясної провідної думки при оцінці минулого життя» [9, с. 12].

Д. Дорошенко поділяв, висловлену М. Драгомановим думку стосовно того, що лояльність українського козацтва до Московського царства, а згодом і Російської імперії значною мірою залежала від того, наскільки Росія виконувала стратегічне для українців

завдання боротьби з Османською імперією за Чорне море і в тому числі «чорноморські мотиви» антиросійського виступу гетьмана Івана Мазепи. Він писав, що, коли Росія під керівництвом Петра I «звернула свої сили на здобуття Балтицького побережжя і втягла в цю боротьбу Україну, безпосередньо в ній незацікавлену і для котрої ця боротьба несла одну руїну, це викликало з боку українців реакцію: перехід гетьмана Мазепи на бік шведів, щоб звільнитись від московського панування» [10, с. 108]. Д. Дорошенко в цілому відзначав, що «ціле географічне положення України определяється Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі» [9, с. 27]

Спираючись на історичну різницю в економічних інтересах та традиціях українців та росіян, намагався довести окремішність української нації інший видатний український громадський діяч Лонгін Цегельський. Він брав активну участь у популяризації української нації і у Стамбулі Цегельський мав декілька зустрічей з турецьким міністрами, які разом з іншими політиками, висловлювали сподівання, що нова Українська держава стане «охоронним муром» проти російської навали на Балкани і Середземне море, певним «заборолом», яке «...здержить дальший похід російських орд на Європу» [15, с. 113]. Одним з наслідків цих зустрічей було перевидання у Стамбулі його праці «Русь-Україна і Московщина-Россія». Актуальна на сьогодні назва, має не менш актуальний зміст. Автор зазначає, що українська державність є противагою державності московській (а також польській) не тільки є духовною власністю всіх свідомих українців, але й широкої європейської opinio — як наших приятелів і друзів, так і наших недругів і ворогів» [20, с. 4]. Л. Цегельський зазначав, що Русь-Україна вела боротьбу з татарами, виходячи з необхідності «плавати і їздити на полудне та торгувати над Чорним морем» [20, с. 33], в той час як «Москва піддалася татарам тай не пробувала вибитися на волю... Українські козаки воювали з татарами завзято і все далі сунули ся на полудне до Чорного моря. Козаки були також купцями, лодкарями та чумаками – вони їздили Дніпром у море або ходили через степи до Чорного моря торгувати всяченою» [20, с. 32–33, 45]. На думку Цегельського «Українці-Русини стреміли до Чорного Моря на полудне, а Москвичі мали свої інтереси на півночі і сході» [20, с. 43].

Окреме місце займало Чорне море в концепції української держави видатного українського історика Михайла Грушевського. Він зокрема, визначає період 1613-1620 років як «добу героїчних козацьких морських походів», «коли козаки на своїх убогих чайках швендяли по цілому Чорному морю, не даючи спокою Турецькому царству, перед котрим дрижів весь тодішній європейський світ» [3, с. 249]. Проте М. Грушевський не обмежився дослідженням історичних фактів, намагаючись сформулювати те, що він у збірці «На порозі Нової України», виданій у 1918 р. визначив як «орієнтацію чорноморську». Як відзначив Михайло Грушевський «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море – «єже море словеть Руськоє», як каже київський літописець XII в. – українське, говорячи теперішньою термінологією» [4, с. 236–238]. Історик зазначав на важливість Чорного моря, в першу чергу, як перехрестя значних торговельних шляхів, відзначаючи, що «коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти Чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою» [4, с. 236–238].

Один з учнів М. Грушевського, що залишив історію за наполяганням вчителя і став видатним географом, якого вважають «батьком» української географії, Степан Рудницький, теж торкався морської орієнтації України і не лише унаочнював це на відповідних мапах. Його погляди були викладені в таких працях, як «Україна з політико-географічного становища» (1916), «Україна і великодержави» (1920), «Українська справа із становища політичної географії» (1921). Остання праця є найбільш значною з точки зору пропонування морської концепції для України. В ній, С. Рудницький, зокрема вказує на значення приморського розташування України, і що не зважаючи на те, що Чорне море і має замкнений характер і розташоване осторонь головних світових водних шляхів, воно має й

свою виключну важливість: «В безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політико-географічної ролі України вже в найближчій будучині» [17, с. 33]. Як й інші автори, С. Рудницький чимало уваги приділяє історичним аспектам, тієї ролі яку відіграє Чорне море в експансивній політиці Росії. Так, вказуючи на те, що «тільки панування над Україною відчиняло Росії дорогу до Чорного моря, Балкану, Царгороду...», він водночас зазначає, що західноєвропейський світ в останніх двох століттях настільки звик вважати Україну інтегральною частиною Росії, що її домінування у Північному Причорномор'ї вважається чимось цілком природним та незмінним. Водночас, зазначає С. Рудницький «ніхто не завдав собі труда розміркувати, як би то уложилися політично-географічні відносини на південному сході Європи, в східних областях Середземного моря, в Передній Азії коли б Україна не належала до російської імперії» [17, с. 143]. Актуальними з позицій сьогодення виглядають слова С. Рудницького щодо належності Кримського півострова Україні: «Тепер і на будуче політично-географічне значіння Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, але й самостійність української держави мусить бути дуже проблематична» [17, с. 65]. «Оглядова карта українських земель» С. Рудницького, яка вперше була оприлюднена у 1914 р., публікувалась у різних виданнях і різними мовами до 1921 р. Вона демонструвала Україну як велику чорноморську державу, яка має причорноморський кордон від Дунаю і до Кубані [цецюра]. Карта мала неймовірне значення для піднесення національного руху та формування наочного уявлення про український простір. Припускаємо, що саме ця карта була оприлюднена у збірнику «Украина, Rusya ve Türkiye : makaleler mestuasi», виданому у Стамбулі османською мовою Союзом Визволення України [24]. Карта С. Рудницького цілком відповідає словам надрукованим у «Віснику СВУ» у 1917 р.: «З під попелу віків перед лицем здивованого світу встає приспаний велетень – Україна» [18, с. 44–53]. Лідер СВУ, відомий громадський діяч та літературний критик, ідеолог українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов теж у свої публікаціях торкався важливості моря для України. Питання про роль моря в історії та політиці України розглядалася Д. Донцовим як у практичній площині, крізь призму пошуку союзників для боротьби з Росією, так і в загальноісторичному контексті. Так, Д. Донцов неодноразово вказував на той факт, що географічне розташування України на берегах Чорного моря створює умови для політичного маневрування. В есеї «Міжнародне положення України і Росія», надрукованої у 1918 р., Д. Донцов вказує на наявність інтересу у становленні незалежної України як з боку Німеччини, та і з боку Великої Британії [6, с. 101].

Показово, що Д. Донцов, як само як Д. Дорошенко і М. Драгоманов, вбачав змістом визвольного виступу гетьмана І. Мазепи не лише у простій боротьбі з Московією. На думку Д. Донцова, ця боротьба йшла «не лише за рідну землю, але й за рідне море» [7, с. 266]. Він стверджував, що «великі народи ставали великими і справді незалежними тільки з тою метою, як підбивали собі море..... І навпаки, ті народи, що не мали доступу до моря і не вміли його собі здобути, або ті, хто хоч над морем лежали, не вміли з того користати або на нім свою потугу збудувати, ниділи, а часом і гинули» [7, с. 266]. Як приклади успішних народів, що підкорили море для нього є Іспанія, Британія, Італія, Німеччина, Росія та США. Д. Донцов практично оспівує море, як джерело піднесення націй. «Море – се є вихід з різного загумінку, море – се злет у незнане, велике море – се те, що не має меж, се поле попису для сильних і великих рас. Море утриває незалежність народам, які вміють його загнудати, Потяг до моря завжди товаришть потягові до незалежності. А найкраще підтверджує се українська історія. Бо завсігди, коли з новими силами зривалась у вишину Україна, завсігди рвалася вона і до моря За незалежність від Сходу і від Півночі, і – за опанування моря...» [7, с. 266]. Проте оспівуючи море, він не розвинув цю ідею у більш системну. Згодом він неодноразово повертався до значення Чорного моря як геополітичного чинника і підкреслював, що причорноморське розташування України підсилює її

геополітичне значення. У 1938 р., напередодні Другої світової війни, аналізуючи зростання протиріч між провідними світовими державами, зокрема, між Великою Британією та Італією в Середземному морі, Д. Донцов вказував на зростання ролі українського чинника у політиці СРСР, бо саме Україна є воротами Радянського Союзу у Чорне море, а відтак і у Середземне: «Наше море, побережжя якого довжиною перевищує довжину побережжя всіх інших, осілих над Чорним морем народів, навіть Туреччину, не кажучи про Румунію, Болгарію чи малі народи Кавказу. Море, з яким для ні одного іншого народу не сплелось стільки спогадів героїчної боротьби за національне існування – від провесни нашого історичного буття через часи великого Києва і козацьких чайок аж до останніх часів. Воно відкриває для нас справді великі перспективи. Воно в теперішній новій констеляції вириває нас зі сліпої вулиці, воно відкриває нам браму у вир не загумінкової, провінційної, а, на правду, світової політики. Воно чинить із України в сю трагічну добу один із найважливіших чинників нового укладу сил не лише в Східній Європі, але й на Середземному морі» [8, с. 212]. Автор називає публікацію «Наше море», за Т. Шевченком, який в творі «Гамалія» називає Чорне море «Наше море», проводячи таким чином історичну традицію важливості моря з часів козацтва.

Ще одна яскрава сторінка розробки української морської ідеї пов'язана із діяльністю Українського Чорноморського інституту – установи, створеної українськими науковцями на еміграції, яка здійснювала свою діяльність у 1940–1948 рр. нелегально у Варшаві та Західній Німеччині. Одним з головних організаторів Інституту став Лев Биковський та Юрій Липа. Головним завданням установи було вивчення та розповсюдження знань про Чорне море та його простір. Звісно, що фундатори Інституту не могли оминати значення Чорного моря для України. В цьому контексті треба зазначити, що Інститут мав розроблений план роботи та видань, зокрема монографічних. Окремою сторінкою діяльності установи стало видання «Чорноморського збірника», перший з яких вийшов у 1942 р. у Варшаві [2, с. 142–145]. В ньому були вміщені оригінальні публікації Л. Биковського про великодержавні проблеми України, Ю. Липи про емоційні первні в чорноморському світогляді, М. Плечко про український флот тощо. Однак найважливішими візитівками діяльності Інституту стали монографії Юрія Липи «Чорноморська доктрина» та Івана Шовгеніва (директор Інституту) «Чорне море» та атласу «Чорноморський простір», розробленого спільно Ю. Липою та Л. Биковським. В цьому виданні вміщені карти-схеми, пов'язані з роллю Чорного моря в житті України. В ньому Ю. Липа відзначив, що «чорноморський простір становить географічну цілістність, має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні й державні традиції, що зоднороднили психіку чорноморського населення» [14, с. 10]. Цікавим спостереженням автора атласу є те, що він обґрунтовує наступні феномени економіки та економічної взаємозалежності українських територій: «Коли Одеса є органічним висловом економічного життя Правобережжя та Дністрянщини, то Новоросійськ зростає маючи за собою кубанське заплеча. Крим / Таврида / – це найбільше спертя України в Чорноморському просторі. Крим не тільки тримає вузел усіх найважливіших стратегічно морських шляхів, але й є економічно доповненням з одного боку хліборобської /фруктівництва/, а з другої – промислової України /Керч не може виплявляти свого заліза без Донецького вугілля» [14, с. 13]. Однак найважливішою для обґрунтування ролі моря як політичного чинника для України стала праця Ю. Липи «Чорноморська доктрина» видана у 1940 р., хоча увага автора більше сконцентрована на тому, що відбувається «навколо моря», а не «на морі». У передмові автор зазначає, що «Чорноморський простір – це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країв з огляду на її простір, багатства та енергію людности. В цих словах є зміст чорноморської доктрини, призначеної до послуг українській закордонній політиці» [13, с. 3]. «Чорноморська доктрина» була перероблена і перевидана Ю. Липою з відповідною передмовою та післямовою, переліком праць автора у 1942 р. Саме це видання відомий історик І. Крип'якевич вважав, що це був найкращий публіцистичний твір виданий в еміграції [2, с. 153]. Нелегальна діяльність Українського Чорноморського Інституту

відповідно ускладнювала видання наукової літератури та збірника. Згодом Інститут з Чорноморського був перейменований у Морський, а у 1948 р. він переїхав до Нью-Йорку, де був законсервований. В різний час долучались до роботи в Інституті видатні діячі українського національного руху, такі як Д. Дорошенко, В. Січинський, О. Оглоблін, М. Антонович та інші [2, с. 156, 158].

Отже, діячі українського національного руху кінця XIX – першої половини XX ст. в своїх творах намагалися сформулювати національні інтереси України (як чинної держави, так і майбутньої) на морі. Тим самим був закладений фундамент для подальшого формування певної стратегічної візії ролі та значення моря, яка лягла б в основу державної морської політики. На підставі аналізу творів діячів українського національного руху, визначено, що наявна тяглість української морської ідеї, зв'язок між інтелектуальною спадщиною українського національного руху і сьогоденням. В творах діячів українського національного руху море відіграло роль не лише географічного чинника (розселення української нації на берегах Чорного та Азовського морів), але й історичного (прагненням української нації утвердитися на морі через морські походи київських князів та запорозьких козаків) та політичного (ствердження України на Чорнім морі відкривало перед нею якісно нові стратегічні перспективи та було однією з основ її державності).

Водночас візія моря як історичного та політичного чинника сформульована в творах діячів українського національного руху переважно фрагментарно, інтереси української нації на Чорному морі розглядаються в контексті інших інтересів і прагнень. Основною працею досліджуваного періоду можна назвати працю Ю. Липи «Чорноморська доктрина», де майже вперше обґрунтований геополітичний морський інтерес України, а Чорне море відіграє роль своєрідного центру, навколо якого має формуватися майбутня зовнішня політика України. Важливим в творах діячів українського національного руху кінця XIX – першої половини XX ст. є твердження про нерозривність зв'язку між формуванням українців як державницької нації та їх прагненням опанувати Чорне море та його північне узбережжя.

Більшість ідей висловлених діячами українського національного руху щодо ролі Чорного моря в історії та життєдіяльності української нації щодо значення Криму для України, змісту боротьби між Україною та Росією за Чорне море, необхідності посилювати співробітництво між країнами чорноморського регіону, зберегли свою актуальність і до сьогодні. Більш того, їхнє значення підтверджується тією боротьбою, яку веде український народ проти російської агресії з 2014 р.

Джерела і література:

1. Байцар А. Україна та українці на європейських етнографічних картах: монографія. Львів: ЗУКЦ, 2022. 328 с.
2. Биковський Л. Український Чорноморський інститут. *Наукові записки*. Т. XX. Мюнхен. 1970. С. 142-169. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18723/file.pdf> (дата звернення: 25.10.2024 р.).
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ. 1990. 524 с.
4. Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Орієнтація чорноморська. *Грушевський М. С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 2007 р. Т. 4, ч. 1, с. 236 – 238. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1918/NaPoroziiNovojiUkrainy/OrijentacijaChornomorska.html> (дата звернення: 25.10.2024 р.).
5. Девіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ, 2001. 1463 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/ (дата звернення: 03.11.2024 р.).
6. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. *Донцов Д. Вибрані твори*. Дрогобич, 2011. Т. 1. С. 90 – 103. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008842> (дата звернення: 25.10.2024 р.).
7. Донцов Д. За землю і море. *Донцов Д. Вибрані твори*. Дрогобич, 2012. Т. 2. С. 266-269. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-538-236-2/978-966-538-236-2.pdf> (дата звернення: 25 жовтня 2024 р.).
8. Донцов Д. Наше море. *Донцов Д. Вибрані твори*. Дрогобич, 2014. Т. 3. С. 210-212.

9. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ, 1992. Т.1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Doroshenko_Dmytro/Narys_istorii_Ukrainy_t1/ (дата звернення: 25.10.2024 р.).
10. Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи [Електронний ресурс]. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Doroshenko_Dmytro/Scho_take_istoriia_Skhidnoi_Evropy.pdf? (дата звернення: 25 жовтня 2024 р.).
11. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. 1915. 116 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/12483-dragomanov-m-listi-na-naddnipyriansku-ukrayinu/> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
12. Лавров Ю. П. Союз визволення України. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 12. С. 734-735.
13. Липа Ю. Чорноморська доктрина. Б.М. [Одеса], 1942. 165 с. [Український Чорноморський Інститут, ч. 13]. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> (дата звернення: 04.11.2024 р.).
14. Липа Ю., Биковський Л. Чорноморський простір. Атлас. Варшава, 1941. 52 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24990/file.pdf> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
15. Полич М. Громадсько-політична та державотворча діяльність Лонгіна Цегельського (1875–1950 рр.): Дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України. Тернопіль, 2018. 240 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Polych_Mariana/Hromadskopolitychna_ta_derzhavotvorcha_dialnist_Lonhyna_Tsehelskoho_1875-1950_r.pdf? (дата звернення: 04.11.2024 р.).
16. Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. №1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05 жовтня 2024 р.).
17. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Львів: НПБУ, 1921. 147 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rudnytskyi_Stepan/Ukrainska_sprava_zi_stanovyscha_politychnoi_geografii/ (дата звернення: 03.11.2024 р.).
18. Супрунюк О. Діяльність Союзу визволення України та його часопису "Вісник Союзу визволення України" як етап змагань за державність України (до 100-річчя виникнення). *Світгляд*. 2014. №4 (48). С. 44-53.
19. Филипенко А., Баришнікова В. Щодо стратегічних пріоритетів реалізації потенціалу України як морської держави. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/rehionalnyy-rozvytok/shchodo-stratehichnykh-priorytetiv-realizatsiyi-potentsialu> (дата звернення: 05 жовтня 2024 р.).
20. Цегельський Л. Русь - Україна, а Московщина - Росія. Історично-політична розвідка. Царгород, 1916. С. 4. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tsehelskyi_Lonhyn/Rus_-_Ukraina_a_Moskovschyna_-_Rosii_Istorychno-politychna_rozvidka/ (дата звернення: 03.11.2024 р.).
21. Цюцюра Л. Ю. Оглядова карта українських земель Степана Рудницького: особливості розроблення та видання (1914-1921 рр.). *Вісник геодезії та картографії*. 2010. № 5. С. 42-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgtk_2010_5_10 (дата звернення: 04.11.2024 р.).
22. Colomb P.H. Naval warfare, its ruling principles and practice historically treated. URL: <https://archive.org/details/agy4463.0001.001.umich.edu/page/294/mode/2up> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
23. Mahan A. T. The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783. Boston, 1890. URL: <https://www.gutenberg.org/files/13529/13529-h/13529-h.htm> <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/rehionalnyy-rozvytok/shchodo-stratehichnykh-priorytetiv-realizatsiyi-potentsialu> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
24. *Ukrayna, Rusya ve Türkiye: makaleler mecmuası*. İstanbul, 1915. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukrayna-rusya-ve-turkiye-makaleler-mecmuasi/> (дата звернення: 03.11.2024 р.).

References:

1. Baitsar A. (2022) Ukraina ta ukraintsi na yevropeiskykhetnografichnykh kartakh: monografii. Lviv: ZUKTs. 328 s. [in Ukrainian].
2. Bykovskiy L. (1970) Ukrainskyi Chornomorskyi instytut. Naukovi zapysky. T.XX. Miunkhen. S. 142-169. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18723/file.pdf> (Accessed 25 October 2024). [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy M. (1990) Iliustrovana istoriia Ukrainy. Kyiv. 524 s. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy M.S. (2007) Na porozi Novoi Ukrainy: hadky i mrii. Oriientatsiia chornomorska. Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh. Lviv: Svit. T. 4, ch. 1, s. 236 – 238. URL: <https://www.m->

- hrushevsky.name/uk/Publicistics/1918/NaPoroziNovojiUkrajiny/OrijentacijaChornomorska.html (Accessed 25 October 2024). [in Ukrainian].
5. Devis N. (2001) *Yevropa: Istoriia / Per. z anhl. P. Tarashchuk, O. Kovalenko*. Kyiv. 1463 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Devis_Norman/Yevropa_Istoriia/ (Accessed 03 November 2024). [in Ukrainian].
6. Dontsov D. (2011) *Mizhnarodne polozhennia Ukrainy i Rosiia*. Dontsov D. *Vybrani tvory*. Drohobych. T.1. S. 90–103. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008842> (Accessed 25 October 2024). [in Ukrainian].
7. Dontsov D. (2012) *Za zemliu i more*. Dontsov D. *Vybrani tvory*. Drohobych. T. 2. S. 266-269. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-538-236-2/978-966-538-236-2.pdf> (Accessed 25 October 2024). [in Ukrainian].
8. Dontsov D. (2014) *Nashe more*. Dontsov D. *Vybrani tvory*. Drohobych. T.3, s. 210-212. [in Ukrainian].
9. Doroshenko D. (1992) *Narys istorii Ukrainy*. Kyiv. T.1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Doroshenko_Dmytro/Narys_istorii_Ukrainy_t1/ (Accessed 25 October 2024). [in Ukrainian].
10. Doroshenko D. *Shcho take istoriia Skhidnoi Evropy [Elektronnyi resurs]*. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Doroshenko_Dmytro/Scho_take_istoriia_Skhidnoi_Evropy.pdf (Accessed 25 October 2024). [in Ukrainian].
11. Drahomanov M. (1915) *Lysty na Naddnipriansku Ukrainu*. 116 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/12483-dragomanov-m-listi-na-naddnipryansku-ukrayinu/> (Accessed 03 November 2024). [in Ukrainian].
12. Lavrov Yu. P. (2012) *Soiuz vyzvolennia Ukrainy. Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv. T. 12. S. 734-735. [in Ukrainian].
13. Lypa Yu. (1942) *Chornomorska doktryna*. B.M. [Odesa]. 165 s. [Ukrainskyi Chornomorskyi Instytut, ch. 13]. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> (Accessed 04 November 2024). [in Ukrainian].
14. Lypa Yu., Bykovskiy L. (1941) *Chomomorskyi prostir. Atlas*. Varshava. 52 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24990/file.pdf> (Accessed 03 November 2024) [in Ukrainian].
15. Polych M. (2018) *Hromadsko-politychna ta derzhavotvorcha diialnist Lonhyna Tsehelskoho (1875–1950 rr.): Dys. ... k.i.n. 07.00.01 – istoriia Ukrainy*. Temopil. 240 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Polych_Mariana/Hromadsko-politychna_ta_derzhavotvorcha_diialnist_Lonhyna_Tsehelskoho_1875-1950_rr.pdf (Accessed 4 November 2024). [in Ukrainian].
16. *Pro zatverdzhennia Morskoj doktryny Ukrainy na period do 2035 roku*. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 zhovtnia 2009 r. №1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF#Text> (Accessed 05 October 2024). [in Ukrainian].
17. Rudnytskyi S. (1921) *Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi geografii*. Lviv. 147 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rudnytskyi_Stepan/Ukrainska_sprava_zi_stanovyscha_politychnoi_geografii/ (Accessed 03 November 2024). [in Ukrainian].
18. Supruniuk O. (2014) *Diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy ta yoho chasopysu "Visnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy" yak etap zmahan za derzhavnist Ukrainy (do 100-richchia vynyknennia)*. *Svitohliad*. №4 (48). C. 44-53. [in Ukrainian].
19. Fylypenko A., Baryshnikova V. *Shchodo stratehichnykh priorytetiv realizatsii potentsialu Ukrainy yak morskoj derzhavy. Analitychna zapyska*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/rehionalnyy-rozvytok/shchodo-stratehichnykh-priorytetiv-realizatsiyi-potentsialu> (Accessed 05 October 2024). [in Ukrainian].
20. Tsehelskyi L. (1916) *Rus - Ukraina, a Moskovshchyna - Rosiia. Istorychno-politychna rozvidka*. Tsarhorod. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tsehelskyi_Lonhyn/Rus_-_Ukraina_a_Moskovshchyna_-_Rosiia_Istorychno-politychna_rozvidka/ (Accessed 03 November 2024). [in Ukrainian].
21. Tsiutsiura L. Yu. (2010) *Ohliadova karta ukrainskykh zemel Stepana Rudnytskoho: osoblyvosti rozroblennia ta vydannia (1914-1921 rr.)*. *Visnyk heodezii ta kartohrafii*. № 5. S. 42-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgtk_2010_5_10 (Accessed 04 November 2024). [in Ukrainian].
22. Colomb P.H. *Naval warfare, its ruling principles and practice historically treated*. URL: <https://archive.org/details/agy4463.0001.001.umich.edu/page/294/mode/2up> (Accessed 03 November 2024). [in English].
23. Mahan A. T. *The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783*. Boston, 1890. URL: <https://www.gutenberg.org/files/13529/13529-h/13529-h.htm> <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/rehionalnyy-rozvytok/shchodo-stratehichnykh-priorytetiv-realizatsiyi-potentsialu> (Accessed 03 November 2024 p.). [in English].
25. *Ukrayna, Rusya ve Turkiye : makaleler mecmuasi*. Istanbul, 1915. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukrayna-rusya-ve-turkiye-makaleler-mecmuasi/> (Accessed 03 November 2024 p.). [in Turkish].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317305>

УДК 94(477.74-25)»1909/1919(092)Липа Ю.

FROM GEORGII HERASHCHENKO TO GEO CHORNOMORETS: THE ODESA DECADE BY YURII LYPА

Svitlana Kucherenko

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical
Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>E-mail: kusvi@ukr.net

Citation:

Kucherenko, S. (2024) From Georgii Herashchenko to Geo Chornomorets: the Odesa decade by Yurii Lypа, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 65–73.

Submitted: 03.12.2024

Abstract

The article deals with the Odesa page of the biography of the Ukrainian physician, artist and thinker Yuriy Ivanovych Lypа (1900–1944). Bibliographic and historiographical reviews were carried out. The connection of Yuriy Lypа's ancestors with Odesa is noted. The chronological and event framework of the Odessa section of his life path is outlined, the circumstances of biographical changes are revealed. Using specific examples from pre-revolutionary and revolutionary times, the possible ideological influences of the environment on the formation of Yuriy Lypа as a future figure of the Ukrainian national movement and creator of Ukrainian national thought are demonstrated. In conclusion, it is noted that the Odesa decade had an impact on Yu. Lypа's activity and creativity.

Keywords: Yuriy Lypа, Ivan Lypа, Odesa, Ukrainian revolution, biography, creativity, personal sources, Ukrainian national movement, Ukrainian national thought.

ВІД ГЕОРГІЯ ГЕРАЩЕНКА ДО ГЕО ЧОРНОМОРЦЯ: ОДЕСЬКЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ЮРІЯ ЛИПИ

Світлана Кучеренко

Аспірантка
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

вул. Всеволода Змієнка, м. Одеса, 65082, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування:

Кучеренко С. Від Георгія Геращенко до Гео Чорноморця: одеське десятиліття Юрія Липи. *Чорноморська минувшина*: зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 65–73.

Отримано: 03.12.2024

0,9 д.а.

Анотація

У статті йдеться про одеську сторінку біографії, українського медика, митця і мислителя Юрія Івановича Липи (1900-1944). Здійснено бібліографічний та історіографічний огляди. Зазначено зв'язок предків Ю. І. Липи з Одесою. Окреслено хронологічні та подієві рамки одеського відтинку життєвого шляху Ю. І. Липи, розкрито обставини біографічних змін. На конкретних прикладах передреволюційних і революційних часів продемонстровано можливі світоглядні впливи оточення на становлення Ю. І. Липи як майбутнього діяча українського національного руху і творця української національної думки. Зазначено, що одеське десятиліття позначилося на подальшій діяльності й творчості Ю. І. Липи.

Ключові слова: Юрій Липа, Іван Липа, Одеса, українська революція, біографія, творчість, персональні джерела, український національний рух, українська національна думка.

Юрій Іванович Липа (1900–1944) присутній в Одесі на меморіальному рівні у назвах вулиці, бібліотеки, громадської організації та пам'ятній таблиці разом батьком Іваном Львовичем Липою (1865–1923) не випадково. Громадський, політичний та культурний діяч І. Л. Липа передав синові свій лікарський фах, письменницький хист і самостійницький світогляд. Лікар і письменник Ю. І. Липа продовжив справу батька, долучившись до українського руху, зробив свій внесок в українську національну думку як історіософ та геополітик.

Для початку слід зазначити, що рід Лип був пов'язаний з Одесою від початку XIX ст. Прадід Ю. Липи, чумак Михайло Житецький оселився в Курисові-Покровському, а потім в Одесі. Для того, щоб приписатися, він сказав, що безрідний, і дав урядовцю три карбованці. З того часу мешкав у місті, похований на Романівці. Його донька Анна, бабуся Ю. Липи, напевно народилася в Одесі. А місцем народження Івана Львовича Липи стало м. Керч, куди перебралися його батьки, Анна Михайлівна і Лев Васильович Липи [13, с. 4-5].

Також важливо нагадати, що І. Липа вперше потрапив до Одеси у листопаді 1897 р. на запрошення побратима-тарасівця В. Боровика. А невдовзі, за сприяння Є. Чикаленка, упродовж лютого-червня 1898 р. розпочав лікарську практику в с. Липецьке Ананьївського повіту, Херсонської губернії (тепер Подільський р-н Одеської обл.), яку з липня 1898 р. до березня 1902 р. продовжив у с. Мачухи Полтавського повіту Полтавської губернії (тепер Полтавський р-н Полтавської обл.) [46, с. 50, 52, 55]. Саме там, на Полтавщині, в містечку Старі Санжари Старосанжарівської волості, Полтавського повіту, Полтавської губернії (тепер с. Старі Санжари Полтавського р-ну, Полтавській обл.) 22 квітня 1900 р. народився єдиний позашлюбний син І. Л. Липи, записаний при народженні як Георгій Андрійович Геращенко [39, арк. 4-5].

На початку березня 1902 р. І. Л. Липа повернувся до Одеси. В травні 1903 р. перебрався до Дальника, де отримав посаду завідувача лікарні. 23 січня 1904 р. взяв шлюб з вчителькою Марією Григорівною Шепель (1879–1935) [46, с. 58-60, 65]. В липні 1909 р. М. Г. Липа привезла його сина Георгія з Полтавщини. Точно невідомо, чому саме тоді відбулася ця подорож. Найприроднішою причиною такої біографічної зміни дитини може бути смерть матері – Єлисавети Іванівни Геращенко або когось із тих родичів, хто ним опікувався. 8 квітня 1910 р. Г. А. Геращенко був усиновлений Липами і став Георгієм Івановичем Липою [39, арк. 7-8]. В родині його почали називати Юрієм. Більшість своїх творів від підписував «Юрій Липа».

Одеські науковці зацікавилися постаттю Ю. Липи на початку 1990-х років. Ними було окреслено дослідницьку проблему щодо впливів родинного виховання (А. Мисечко [32], О. Янчук [47]) та середовища українських діячів (Т. Максим'юк [30, 31], О. Музичко [38]) на формування особистості майбутнього медика-митця-мислителя. З'явилися окремі дописи про творчість (А. Мисечко [35], О. Гонтар [3], Г. Зленко [7, 8], О. Кушнір [11]) і діяльність (В. Савченко [41, 42]) Ю. Липи в Одесі. Біографи батька і сина Лип акцентували на формуванні особистості Юрія саме в Одесі [45] та на його свідомій участі в революційних подіях поруч з батьком (І. Стамбол [44], С. Кучеренко [9, 10]). Праці Т. Вінцовського [с. 9, 14, 15, 91, 105, 115, 168, 177] і О. Музичка [1, 2, 36, 37] про діячів української революції дотичні до цієї теми.

На одеський період припали декілька дитячих років, підлітковість та юність Ю. Липи (липень 1909 - початок 1919 рр.). З листів І. та М. Лип до друзів Б. і М. Грінченків зрозуміло, що сина почали завзято готувати до гімназії. Батьки були задоволені його успіхами. Відзначали розвиненість не за роками, здібність, вдумливість, гарну пам'ять, здатність висловлювати думки, уміння переконувати, потяг до книжки. Юрію передплатили львівський дитячий журнал «Дзвінок», який він швидко «ковтав» і чекав наступний. Також отримував «Молоду Україну», навіть брався до батькового «Літературно-наукового вісника» [12]. Певне уявлення про першу бібліотечку Ю. Липи складається з переліку в казці І. Липи «Юрасів сон», де розповідається, що до головного героя завітали друкарі, щоб посклали розкидані книжки: «... Майн-Ріда, Жуля Верна, «Робінзона», «Тома Сойєра», «Малого

Лорда», «Сина України», «Світ дитини»... казки: Гнатюка, Франка, Грінченка, Андерсена, Кіплінга і ще багато інших... усі шкільні підручники...» [19, с. 290] [12].

Літературна діяльність І. Липи була відмінним засобом виховання. Так, у згаданому «Юрасевому сні» («Дзвінок», 1910) йдеться про необхідність поважати працю і шанувати речі, а в «Юрасевому саді» («Дзвінок», 1911) – про необхідність берегти спадщину предків і захищати рідну землю. «Перлинами серед казок» Ю. Липа назвав батькові казки про боротьбу нації [27, с. 346]. Його притчі, «сповнені стремлінням до ідеалу Нового Українця», «кличуть кожного до зросту, до творчих зусиль і завзятості, до збагачення української душі» [28, с. 235].

Перебуваючи в родині Лип з літа 1909 р., Юрій міг чути упродовж листопада 1909 – лютого 1910 рр. розмови про заборону одеської «Просвіти», з квітня 1910 р. – про заснування «Українського клубу», з серпня 1911 р. – про відкриття «Української хати». Підліток навряд чи сам відвідував клуб, оскільки батько виступив з різким осудом його діяльності. І. Липа написав, що місце, задумане для виховання молоді, перетворилося на «картярський вертеп» московського характеру [17, с. 2]. «Хата» була зовсім іншою, до неї належали люди різного віку, фаху та переконань, об'єднані бажанням національного відродження, серед них родина Лип.

У 1911 р. в Одесі таємно відзначали 50-ті роковини смерті Т. Шевченка. Попри заборони тривав збір коштів на київський пам'ятник Кобзарю. Тарасівець І. Липа надіслав до редакції газети «Рада» лист, в якому запропонував читачам висловлюватися щодо проекту та описав своє бачення монумента: на схилі розритої могили кобзар грає на бандурі (про старовину); з другого боку стоїть Шевченко в кожусі і шапці, думає (про будучину) й дивиться в могилу, звідки виходять козаки (минуле). Шевченко тримає за руку дитину (майбутнє) [16]. Свого сина інтелігент І. Липа виховував «тарасівцем» для майбутнього. До речі, Юрій знав двох засновників «Братерства Тарасівців» – батько і його побратим, найбільш категоричний противник росії Віталій Гаврилович Боровик (1864–1937). Помешкання В. Боровика, який повернувся до Одеси в 1911 р., стало ще одним українським центром (вул. Соборна, 2). Книгарню родини Боровиків «Діло» (вул. Преображенська, 11) не минав жоден свідомий українець Одеси [31, с. 83].

У травні 1912 р. Ю. Липа разом з батьком і бабусею (Анною Михайлівною Липою) переїхав до Одеси, оскільки І. Л. Липа отримав посаду завідувача Михайлівською лікувальною дільницею. Лікар для бідних приймав хворих і мешкав з родиною на вул. Юрїївській, 17 (тепер вул. Єфімова, 13) [46, с. 66]. За відсутності вакансії М. Г. Липа ще на рік залишилася управителькою школи в Дальнику [15]. Юрій почав ходити на заняття до IV класичної чоловічої гімназії (вул. Італійська, 9), котру досі відвідував лише для складання іспитів (батьки хотіли, щоб у молодших класах він навчався вдома, «поки з національного боку не окріпне» [12, арк. 3]).

Вчителем, який зацікавив гімназиста своїм предметом так, що це в подальшому вплинуло на перший вибір професії, був викладач законодавства. Відомий український громадський діяч, юрист Сергій Павлович Шелухин (1864-1938) 15 років мешкав в Одесі на вул. Херсонській, 36 (тепер Пастера). Він ініціював і домігся запровадження цього предмету в Одеських гімназіях [4, с. 204]. Як відомо, С. П. Шелухин був членом багатьох товариств (юридичного, бібліографічного, історико-флористичного, історії та старожитностей тощо), досліджував і популяризував історію України, тож, попри зацікавлення правом, міг розвинути у свого учня схильність до осмислення минулого України [38, с. 78].

Близьким приятелем І. Липи був ще один лідер українського національного руху, лікар Іван Митрофанович Луценко (1863–1919), який мешкав на вул. Херсонській, 52 (тепер вул. Пастера). У 1912 р. під час передвиборчої кампанії до Державної Думи, він популяризував «далеко не очевидну для багатьох ідею про наявність в Одесі і на Одещині великої кількості «непомічених» українців (за його підрахунками відповідно 40% і $\frac{3}{4}$) [2, с. 112] І. М. Луценко цікавився історією України і писав історичні розвідки. На думку

О. Музичка [1, с. 91], він, поруч з батьком, вплинув на формування поглядів, громадянську позицію і професійний вибір Ю. Липи. У передмові до свого довідника «Ліки під ногами» (1943) Ю. Липа згадав «значного українського лікаря і патріота» [23, с. 66].

На «довірочних сходах» в помешканнях одеських українських родин, в тому числі у Лип, обговорювалися справи одеської громади [1, с. 92–93], душею якої був приятель І. Л. Липи відомий бібліограф, фольклорист і письменник Михайло Федорович Комаров (1844–1913). У 1912 р. побачила світ упорядкована ним книга «Вінок Шевченкові з віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів», куди укладач зібрав 131 віршовану присвяту. Вона безумовно поповнила домашню бібліотеку Лип.

На заходи до 100-річчя Т. Шевченка в 1914 р. влада не дала дозволу, однак молодь на човнах у морі відзначала свято Кобзаря читанням віршів і співами [34, с.13] Одеські тарасівці також не могли залишитися байдужими до ювілею «батька Тараса». Лікар-письменник І. Липа написав тоді оригінальну розвідку «Хворі душі в «Кобзарі» Т. Г. Шевченка», де зазначив, що «прикмета генія знати те, чого інші не знають», його творчість треба розглядати, «беручи до уваги долю цілих поколінь, долю тяжку, хворобливу» [18, с. 132].

Гімназистом Ю. Липа брав участь у літературному гуртку, організованому Володимиром Мусійовичем Чехівським (1876–1937). Зібрання відбувалися на квартирі вчителя [43, с. 355] (вул. Чорноморська, 26) де, за свідченням колишнього гуртківця М.Тананушка, «пропагував серед юнацтва українську ідею» [42, с. 97]. Молодь з цікавістю гортала галицькі видання, шукаючи «чогось протиросійського». Дійство піднімало хлопців «до шляхетних висот» і додавало «презирства до бездушного вивітрілого механізму російської урядовщини й культури», – згадував через 20 років Ю. Липа [21, с. 7].

Стараннями А. Ніковського, І. Гаврилюка і В. Буряченка у 1915 р. було організовано видання вісника письменства, науки і громадського життя «Основа» з творами українських письменників, політичних і культурних діячів. (вул. Коблевська, 30). Встигли вийти друком лише три випуски (серпень, вересень, жовтень). За порушення цензурних вимог часопис було заборонено. Матеріали, зібрані для наступної «Основи», було вміщено до альманаху «Степ» (1916). Вісники і альманах І. Липа мав як автор, і Юрій, звісно, їх читав.

У 1915 р. Ю. Липа довідався про існування «Союзу визволення України». Захоплено згадував: «Вже сама назва упоювала, вже за саму назву можна було вибачити союзанцям їхні всі прогріхи» [21, с. 7]. Завдяки контактам І. Луценка він читав нелегальні видання, які перевозили через Одесу на Східну Україну, серед них часопис СВУ [2, с. 99]. А влітку 1916 р. познайомився з українськими січовими стрільцями [21, с. 8], коли працював помічником уповноваженого з постачання худоби армії по маєтках у сінокісному відділку, що складався з легкопоранених російських солдат і австрійських полонених. За рахунок західноукраїнських діячів (Володимир Мурський, Осмелян Темницький, Трифон Янів) кількість свідомих українців в Одесі зросла.

Завершуючи характеристику оточення Ю. Липи, доцільно ще раз наголосити, що найближче до нього був батько. Від казок і притч Юрій швидко доріс до публіцистики 1917–1918 рр., в якій І. Липа міркував над проблемами громадянського і політичного розвитку українського суспільства. Дописи «Вибори до городської думи», «Вільне козацтво», «Для народного вжитку», «До київських подій», «На кого надіятись», «Наша ганьба», «Не по дорозі», «Організуйтесь», «Розперезались», «Руїна», «Українська Центральна Рада», «Український народ», «Українці», «Сучасне» та інші він звісно читав. За прикладом батька та за власним покликом розпочав публіцистичну діяльність.

І. Л. Липа став однією з ключових фігур націєтворення на Півдні України у 1917–1918 рр. Брав участь у Керівничому комітеті, обирався представником Центральної Ради, долучився до організації газети «Українське слово». Завдяки своєму авторитету серед робітників І. Липа був обраний комісаром району, а невдовзі призначений комісаром Одеси. За Гетьманату – виконував обов'язки Лікарського інспектора міста, редагував газету «Вісник

Одесі». З постановом влади Директорії – був призначений міністром культів в уряді В. Чехівського [46, с.166, 168, 170, 172].

Увесь цей час Юрій перебував біля батька і допомагав йому. Він став не лише свідком, а й учасником подій у революційній Одесі. Був одним з тих, хто наприкінці березня 1917 р. створював «Союз Української Молоді», з якого у квітні виокремилася військово-культурницька організація пластунського типу «Одеська Січ» (вул. Торгова, Новий ринок). Одночасно з військовою підготовкою січовики відвідували історико-літературний гурток, де читали патріотичні книжки. Колишній січовик К. Арсені свідчив, що заняття проводили Ю. Липа і Р. Боровик, які багато знали з української історії та літератури [43, с. 365].

30 листопада – 2 грудня 1917 р. Ю. Липа отримав бойове хрещення. Одеські січовики брали участь у вуличних зіткненнях між червоногвардійцями і гайдамаками, спровокованих спробою більшовиків захопити арсенал [24, с. 208]. Ще раз – 13–17 січня 1918 р. під час подій, відомих у радянській історіографії під назвою «січневе повстання», Ю. Липа брав участь у вуличних боях українських частин з більшовиками під керівництвом колишнього інструктора «Одеської Січі», командира сотні 1-го куреня Гайдамацької дивізії Трифона Янева [42, с. 98]. Більшість січовиків в листопаді 1918 р. увійшли до складу новоствореної студентської сотні. Із штабу на Французькому бульварі сотня час від часу здійснювала напади на гетьманські та російські шовіністичні організації [21, с. 10].

В Одесі відбулася проба пера молодого письменника. Новоствореним за місцем проживання сімейним видавництвом батька і сина Лип «Народній Стяг» у 1917 р. були видані публіцистичні брошури Ю. Липи «Гетьман Іван Мазепа», «Королівство Київське по проекту Бісмарка», «Носіть свої відзнаки», «Союз визволення України», на що одразу звернули увагу критики.

На появу видання «Гетьман Іван Мазепа» відгукнувся Д. Дорошенко. Відзначив інформативність і докладність, але розкритикував тенденційність висвітлення та ідеалізацію національного героя. Рецензент зауважив, що «прагнення будити в читачах національну свідомість призводить до бажання притягти за волосся історичну дійсність і примусити її говорити в дусі ідей, симпатичних авторові» [5].

Між іншим, молодий публіцист не випадково популяризував особу І. Мазепи. Він взявся пояснювати загалу: хто такі «мазепинці» і чому їх переслідують російські жандарми. Про актуальність праці Ю. Липи свідчив зміст жандармської «Записки про український рух за 1914–1916 роки», де «мазепинство» визначено як особливий вид політичного сепаратизму з відтінками особливо зрадницької політичної діяльності. Мазепинцями колись вважали себе побратимитарасівці, створення «Братерства Мазепинців-Самостійників» у 1917 р. ініціював В. Боровик [30, с. 93].

Публікація Ю. Липи «Королівство Київське по проекту Бісмарка» отримала позитивний відгук у «Книгарі» (1917) М. Павловського, який зазначив, що автор акцентував два найцікавіші факти, що характеризують відношення прусського уряду до українського питання: подорож В. Капніста 1791 р. і стаття Гартмана 1888 р. У підсумку і автор, і рецензент визнавали, що подібні проекти вже минулому, на часі утворення «вільної України від Кубані до Сяну» [40].

С. Єфремов розкритикував брошуру Ю. Липи «Союз визволення України» за помилки у поданні фактичного матеріалу, тенденційно-викривлене освітлення, відсутність цілісного образу діяльності союзу [6]. Однак сучасний дослідник творчості Ю. Липи О. Кушнір навпаки вважає, що поява брошури про СВУ мала ключове значення для того часу й простору, була прикладом проукраїнськи налаштованих виступів на півдні України, свідчила про наявність таких виступів у царській Росії» [11, с. 13].

Події революції, зокрема кінця 1918 р., докорінно змінили життя родини Лип. І. Липа, призначений міністром культів в уряді Директорії УНР, під загрозою ув'язнення і розстрілу чорносотенцями «попрощався з дружиною, матір'ю, сином, з усіма... пустився в мандри» [20, с. 167–168].

Юрій назавжди покинув місто дитинства і юності десь на початку 1919 р. (дата його виїзду невідома). Опис у новелі «Гринів» ніби натякає на участь автора у святкуванні: «...Новий рік 1919-й зустріли бучно. Правда, багато українських діячів сиділо по в'язницях або втікало, але всіх, що zostались, окрилювала велика надія. Росія, Франція – то було щось тимчасове. Зібрались у великому помешканні голосні, веселі й бадьорі. Знаний цілій Одесі ієромонах Микита вискочив на підвіконник. В одній руці тримав келих з вином, у другій – розвинений синьо-жовтий прапор. Чорні очі його горіли під густими, посивілими бровами: «В новому році – Слава Україні!»...» [22, с. 296].

Документальним підтвердженням того, що в лютому 1919 р. Ю. Липа зустрівся з батьком у Вінниці, куди евакуювався уряд УНР, є квитанція на переказ 10 тис. руб. Марії Липі з Вінниці до Одеси з його підписом від 19 лютого 1919 р., що зберігається в сімейному архіві нащадків Лип.

Красзнавець Т. Максим'юк має рацію, стверджуючи: «якщо Ю. Липа фізично народився в Старих Санжарах, то Одеса – батьківщина його духовного народження» [31, с. 83]. Юрій був очевидцем розвитку української справи в дореволюційній Одесі, сучасником і учасником подій перших років української революції.

З дитинства, хоч і не з ранніх років, він мав поруч себе приклад професійної, громадської, політичної й літературної діяльності батька, в чомусь його повторював і наслідував, у чомусь – продовжував і розвивав. «Батьківське виховання дало свої паростки і плоди в майбутній багатогранній творчості й діяльності Ю. Липи» [33, с. 93]. Слід наголосити, що Іван Львович Липа належав до нечисельної тоді, але найбільш далекоглядної на той час групи діячів, державницькі прагнення яких були самостійницькими, саме їх він заповів синові. Також світоглядно на нього вплинули В. Г. Боровик, М. Ф. Комаров, І. М. Луценко, С. П. Шелухин, В. М. Чехівський та інші одеські українці.

Упродовж двох років в Одесі, що припали на революцію. Ю. Липа брав участь у літературних гуртках, політичних товариствах, парамілітарних організаціях, набуваючи мистецького, організаційного та бойового досвіду. У 1917–1918 рр. розпочалася його літературна і редакційна діяльність. В одеських і київських часописах та окремими брошурами були опубліковані його перші публіцистичні і художні твори. Обсяг статті завадив наміру більш ґрунтовно висвітлити джерела становлення Ю. Липи як публіциста в перші два роки української революції, що може стати предметом подальшого дослідження.

Одеський слід у творчості Ю. Липи простежується в обранні перших письменницьких псевдонімів – «Чорноморець», «Гео Чорноморець» (з 1920 р.) [25, 26] розбудові української студентської корпорації «Чорноморе» (Данціг, Познань, Варшава, з 1925 р.), організації Українського Чорноморського Інституту (Варшава, 1940), створенні геополітичної концепції «Чорноморська доктрина» (1940). Одесу Ю. Липа відтворив у статтях «З-над моря» (1919), «Спогади про Чорноморський кіш» (1920), «Початки корпорацій в Одесі» (1927), «Одеська «Січ» (1935), «Галичани над морем» (1936); віршах «Камінні двори мої...» (1920), «Одеса» (1925); новелах «Петька Клиш, нальотчик» (1928), «Моренко» (1937), «Гринів» (1937); статтях «Двадцятиліття сімнадцятого» (1937), «Два роки (1917-1918)» (1937), «Німці в Україні» (1937).

Джерела і література:

1. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1917): український націстворець. Київ: Гамазин, 2013. 350 с.
2. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Луценко військовий лікар – претендент на гетьмана України. *Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.* / відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса: ТЕС, 2011. С. 105-131.
3. Гонтар О. «Гетьман Іван Мазепа» Юрія Липи. *Одеса і українці: матеріали міської наук. конф.* / ред. О. Б. Янчук; Укр. Чорномор. Ін-т ім. Ю. Липи. Одеса: УЧІ, 1997. С. 53–54.
4. Домбровський О. І. С. П. Шелухин – правознавець, борець за українську державність. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 201–207.
5. Дорошенко Д. Юрій Л. «Гетьман Іван Мазепа». *Книгарь*. Київ, 1917. Жовтень (№2). Стовп. 61.

6. Єфремов С. Ю. Липа «Союз визволення України». *Книгарь*. Київ, 1917. Грудень (№4). Стовп. 196–197.
7. Зленко Г. «Народний Стяг»: історія і спадщина. *Одеса і українці: матеріали міської наук. конф.* / ред. О. Б. Янчук; Укр. Чорномор. Ін-т ім. Ю. Липи. Одеса: УЧІ, 1997. С. 51-52.
8. Зленко Г. Аутодафе книжок «Народного стяга»: щодо долі одеських видань часів громадянської війни. *Думська площа*. 2001. 20 квіт. С. 6.
9. Кучеренко С. Українська революція у біографії й творчості Юрія Липи. *Межибіжж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства: Матеріали Всеукр. наук. конф. «Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки»* / ред. кол. Філінок А. Г. та ін.; ДІКЗ «Межибіж». Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2017. № 1. Ч. 1. С. 248-253.
10. Кучеренко С. Початки корпорацій в Одесі. *Хаджибеївські читання: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. з історії України студентів та аспірантів*. Одеса: вид. Бугасєв В. В., 2024. С. 73-82.
11. Кушнір О. Стаття Юрія Липи «Союз визволення України». *Треті Липівські читання: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. Г. Дольник. Київ: Друк, 2007. С. 13–22.
12. Липа М. Листи до М. Загірньої (17. 09. 1909; 13. 02. 1910). *ІР НБУВ*. Ф.ІІІ. спр. 43245, 43137.
13. Липа І. Дитинство в Керчі. *Наші дні*. Львів, 1942. №9. Серпень. С. 4-5.
14. Липа І. Лист до М. Загірньої (21. 11. 1909). *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 43061.
15. Липа І. Лист до М. Вороного (17.10. 1912). *ІР НБУВ*. Ф. II. Спр. 100309.
16. Липа І. Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові (лист до редакції). *Рада*. Київ. 1911. № 65. С. 3.
17. Липа І. Український клуб. Одеса у січні. *Діло*. Львів, 1913. 27 січня (Ч. 19). С. 2-3.
18. Липа І. Хворі душі в «Кобзарі» Т. Г. Шевченка. *Життя і знання*. 1914. Кн. 3. С. 126-132.
19. Липа І. Юрасів сон. *Липа І. Війна, смерть і любов: твори*. Львів: Апріорі, 2018. С. 286-292.
20. Липа І. Як я пішов у революцію. *Лікарський збірник*. Нова серія. Т. ІХ. На пошану Юрія Липи. Львів-Чикаго, 2001. С.166-169.
21. Липа Ю. Галичани над морем. *Літопис «Червоної калини»*. Львів, 1936. Ч. 3. С. 7–11.
22. Липа Ю. Гринів. *Липа Ю. Час людини: твори* / автор вст. ст., упоряд. С. Кучеренко. Харків: Фоліо, 2016. С. 254-302.
23. Липа Ю. Ліки під ногами: про лікування рослинами. Краків; Львів, 1943. 111 с.
24. Липа Ю. Одеська «Січ». *За державність*. Каліш, 1935. Зб. 5. С. 208.
25. Липа Ю. Спогади про Чорноморський Кіш. *Наше життя*. Кам'янець, 1920. Липень (Ч. 1.) [Чорноморець].
26. Липа Ю. Пісні Чорноморців. *Чорноморе*. Львів, 1928. Ч. 1(4). С. 17. [Гео Чорноморець].
27. Липа Ю. Тихе слово. *Липа І. Війна, смерть і любов: твори*. Львів: Апріорі, 2018. С. 344-346.
28. Липа Ю. Притчі Тарасівця. *Липа І. Війна, смерть і любов: твори*. Львів: Апріорі, 2018. С. 234-235.
29. Максим'юк Т. І. батько, і син. *Книжник*. 1992. № 4. С. 4–6.
30. Максим'юк Т. Мазепинці-самостійники в Одесі. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на Півдні України Ін-ту історії України НАНУ*. Одеса: Фенікс, 2006. С. 90–100.
31. Максим'юк Т. Юрій Липа в оточенні засновників «Братерства тарасівців» *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 77–83.
32. Мисечко А. До витоків становлення Юрія Липи. *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 97–101.
33. Мисечко А. І. Батько і духовний наставник. *Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.* / наук. ред. В. М. Хмарський; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: Друк, 2006. С. 90–93.
34. Мисечко А. До традицій святкування шевченківських днів в Одесі. *Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.* Одеса: Друк, 2006. С. 11-14.
35. Мисечко А. Юрій Липа про німецьку доктрину української державності. *Південь України і створення української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф.* У 2-х ч. Одеса: ОДЕУ, 1994. Ч. II. С. 207–209.
36. Музичко О. Студенти Новоросійського університету – діячі національного громадсько-політичного та культурного руху першої половини ХХ ст. *Вісник Одес. іст.-краєзн. музею*. Одеса: Астропринт, 2012. № 11. С. 4–8.
37. Музичко О. *Південна вісь соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття)*. Одеса: ВМВ, 2015. 360 с.
38. Музичко О. Участь уродженців Полтавщини у боротьбі українців Південної України за власну культуру, історичну пам'ять (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). *Дев'яті Липівські читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. С. В. Кучеренко; Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 73–85.

39. Особова справа студента Г. І. Липи. *Державний архів Одеської області*. Ф.45. Оп. 5. Спр. 7767. 17 арк.
40. Павловський М. «Королівство Київське по проекту Бісмарка». *Книгарь*. 1917. Листопад (Ч. 3). Ст. 142–143.
41. Савченко В. «Союз української молоді» Одеси і «Спілка визволення України». *Треті Липівські читання: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. Г. Дольник. Київ: Друк, 2007. С. 56–60.
42. Савченко В. Українська Одеса і «Одеська Січ». *Дев'яті Липівські читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* / упоряд. С. В. Кучеренко; Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 96–101.
43. Смирнов В. А. Тананушко Михайло Семенович. *Смирнов В. А. Реквієм ХХ ст.* в 5 ч. Ч. 5. Одеса: Астропринт, 2011. С. 353–373.
44. Стамбол І. Іван Липа на службі українських органів влади (1917–1918). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ, 2015. Спец. вип. 2. С. 52–59.
45. Стамбол І., Кучеренко С. Іван та Юрій Липи [Тарасівець і Чорноморець: біографічні нариси]. Харків: Фоліо, 2016. 121 с.
46. Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / наук. ред. і вступ. ст. В. М. Хмарський. Київ; Одеса, 2017. 296 с.
47. Янчук О. Одеський період життя і діяльності Юрія Липи (1900–1918) *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 62–68.

References:

- Vintskovskiy, T., Muzychko, O. (2013) Ivan Mytrofanovych Lutsenko (1863–1917): ukrainskyi natsiietvorets. Kyiv. 350 s. [in Ukrainian].
- Vintskovskiy, T., Muzychko, O. (2011) Ivan Lutsenko viiskovyi likar – pretendent na hetmana Ukrainy. *Chornomorska khvyliya ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.* Odesa. 2011. S. 105–131. [in Ukrainian].
- Hontar, O. «Hetman Ivan Mazepa» Yurii Lypy (1997) *Odesa i ukraintsi: materialy miskoi nauk. konf.* Odesa: UChI. S. 53–54. [in Ukrainian].
- Dombrovskiy, O. I. (2002) S. P. Shelukhyn – pravoznavets, borets za ukrainsku derzhavnist. *Pravova derzhava*. № 4. S. 201–207. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (1917) Yurii L. «Hetman Ivan Mazepa». *Knyhar*. Kyiv. Zhovten (№2). Stovp. 61. [in Ukrainian].
- Iefremov, S. (1917) Yu. Lypa «Soiuz vyzvolennia Ukrainy». *Knyhar*. Kyiv. Hruden (№4). Stovp. 196–197. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (1997) «Narodnii Stiah»: istoriia i spadshchyna. *Odesa i ukraintsi: materialy miskoi nauk. konf.* Odesa: UChI. S. 51–52. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (2001) Autodafe knyzhok «Narodnoho stiaha»: shchodo doli odeskykh vydan chasiv hromadianskoi viiny. *Dumska ploshcha*. 20 kvit. S. 6.
- Kucherenko, S. (2017) Ukrainska revoliutsiia u biohrafii y tvorchosti Yurii Lypy. *Mezhybizh: nauk. visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva: Materialy Vseukr. nauk. konf. «Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr.: peredumovy, protsesy, naslidky, uroky»* / red. kol. Filiniuk A. H. ta in. Khmelnytskyi. № 1. Ch. 1. S. 248–253. [in Ukrainian].
- Kucherenko, S. (2024) Pochatky korporatsii v Odesi. *Khadzhybeivski chytannia: zb. materialiv Vseukr. nauk. konf. z istorii Ukrainy studentiv ta aspirantiv*. Odesa. S. 73–82. [in Ukrainian].
- Kushnir, O. (2007) Stattia Yurii Lypy «Soiuz vyzvolennia Ukrainy». *Treti Lypivski chytannia: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf.* / uporiad. H. Dolnyk. Kyiv. S. 13–22. [in Ukrainian].
- Lypa, M. Lysty do M. Zahirnoi (17. 09. 1909; 13. 02. 1910). *IR NBUV*. F.III. spr. 43245, 43137. [in Ukrainian].
- Lypa, I. Dytynstvo v Kerchi. Nashi dni. Lviv, 1942. №9. Serpen. S. 4–5. [in Ukrainian].
- Lypa, I. Lyst do M. Zahirnoi (21. 11. 1909). *IR NBUV*. F. 3. Spr. 43061. [in Ukrainian].
- Lypa, I. Lyst do M. Voronoho (17.10. 1912). *IR NBUV*. F. II. Spr. 100309. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (1911) Sprava z pamiatnykom T. H. Shevchenkovi (lyst do redaktsii). *Rada*. Kyiv. № 65. S. 3. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (1913) Ukrainskyi kliub. Odesa u sichni. *Dilo*. Lviv. 27 sichnia (Ch. 19). S. 2–3. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (1914) Khvori dushi v «Kobzari» T. H. Shevchenka. *Zhyttia i znannia*. Kn. 3. S. 126–132. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (2018) Yurasiv son. *Lypa I. Viina, smert i liubov: tvory*. Lviv: Apriori. S. 286–292. [in Ukrainian].
- Lypa, I. (2001) Yak ya pishov u revoliutsiui. *Likarskyi zbirnyk. Nova seriia*. T. IX. Na poshanu Yurii Lypy. Lviv-Chykhako. S.166–169. [in Ukrainian].

21. Lypa, Yu. (1936) *Halychany nad morem. Litopys «Chervonoï kalyny»*. Lviv. Ch. 3. S. 7–11. [in Ukrainian].
22. Lypa, Yu. (2016) Hryniv. *Lypa Yu. Chas liudyny: tvory / avtor vst. st., uporiad. S. Kucherenko*. Kharkiv: Folio. S. 254–302. [in Ukrainian].
23. Lypa, Yu. (1943) *Liky pid nohamy: pro likuvannia rostynamy*. Krakiv, Lviv: Ukrainske vydavnytstvo. 111 s. [in Ukrainian].
24. Lypa, Yu. (1935) Odeska «Sich». *Za derzhavnist*. Kalish, 1935. Zb. 5. S. 208. [in Ukrainian].
25. Lypa, Yu. (1920) Spohady pro Chornomorskyi Kish. *Nashe zhyttia*. Kamianets. Lypen (Ch. 1.) [Chornomorets]. [in Ukrainian].
26. Lypa, Yu. (1928) *Pisni Chornomortsiv. Chornomore*. Lviv. Ch. 1(4). S. 17. [Heo Chornomorets]. [in Ukrainian].
27. Lypa, Yu. (2018) Tykhe slovo. *Lypa I. Viina, smert i liubov: tvory*. Lviv. S. 344–346. [in Ukrainian].
28. Lypa, Yu. (2018) Prytchi Tarasivtsia. *Lypa I. Viina, smert i liubov: tvory*. Lviv. S. 234–235. [in Ukrainian].
29. Maksymiuk, T. (1992) I. batko, i syn. *Knyzhnyk*. № 4. S. 4–6. [in Ukrainian].
30. Maksymiuk, T. (2006) Mazepyntsi-samostiinyky v Odesi. *Chornomorska mynuvshyna: Viddil istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy In-tu istorii Ukrainy NANU*. Odesa. S. 90–100. [in Ukrainian].
31. Maksymiuk, T. (2000) Yurii Lypa v otochenni zasnovnykiv «Braterstva tarasivtsiv». *Tvorchist Yurii Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti XX stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf.* Odesa: Astroprynt. S. 77–83. [in Ukrainian].
32. Mysechko, A. (2000) Do vytokiv stanovlennia Yurii Lypy. *Tvorchist Yurii Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti KhKh stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf. / red. N. Shliakhova*. Odesa: Astroprynt. S. 97–101. [in Ukrainian].
33. Mysechko, A. I. (2006) Batko i dukhovnyi nastavnyk. *Mysechko A. I. Ukrainyskyi rukh v Odesi naprykintsi KhIKh – pochatku XX st. / nauk. red. V. M. Khmarskyi; Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova*. Odesa: Druk. S. 90–93. [in Ukrainian].
34. Mysechko, A. (2006) Do tradytsii sviatkuvannia shevchenkivskykh dnev v Odesi. *Mysechko A. I. Ukrainyskyi rukh v Odesi naprykintsi XIX – pochatku XX st.* Odesa: Druk. S. 11–14. [in Ukrainian].
35. Mysechko, A. (1994) Yurii Lypa pro nimetsku doktrynu ukraïnskoï derzhavnosti. *Pivden Ukrainy i stvorennia ukraïnskoï derzhavnosti: istoriia i suchasnist. Tezy dopovidei Vseukr. nauk.-prakt. konf. U 2-kh ch.* Odesa: ODEU. Ch. II. S. 207–209. [in Ukrainian].
36. Muzychko, O. (2012) Studenty Novorosiiskoho universytetu – diachi natsionalnoho hromadskopolitychnoho ta kulturnoho rukhu pershoï polovyn XX st. *Visnyk Odes. ist.-kraiezn. muzeiu*. Odesa. № 11. S. 4–8. [in Ukrainian].
37. Muzychko, O. (2015) *Pivdenna vis sobornosti: natsiietvorchi protsesy v Ukrainskomu Prychornomori (kinets XIX – persha polovyna XX stolittia)*. Odesa: VMV. 360 s. [in Ukrainian].
38. Muzychko, O. (2018) Uchast urodzhentsiv Poltavshchyny u borotbi ukraïntsv Pivdennoi Ukrainy za vlasnu kulturu, istorychnu pamiat (kinets XIX – persha polovyna XX st.). *Deviati Lypivski chytannia: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf./ uporiad. S. V. Kucherenko; Poltava: PUET*. S. 73–85. [in Ukrainian].
39. Osobova sprava studenta H. I. Lypy. *DAOO*. F.45. Op. 5. Spr. 7767. 17 ark. [in Ukrainian].
40. Pavlovskiy, M. (1917) «Korolivstvo Kyivske po proektu Bismarka». *Knyhar*. Lystopad (Ch. 3). St. 142–143. [in Ukrainian].
41. Savchenko, V. (2007) «Soiuz ukraïnskoï molodi» Odesy i «Spilka vyzvolennia Ukrainy». *Treti Lypivski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. / uporiad. H. Dolnyk*. Kyiv. S. 56–60. [in Ukrainian].
42. Savchenko, V. (2018) Ukrainka Odesa i «Odeska Sich». *Deviati Lypivski chytannia: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. / uporiad. S. V. Kucherenko; Poltava*. S. 96–101. [in Ukrainian].
43. Smyrnov, V. A. (2011) Tananushko Mykhailo Semenovych (za materialamy spravy, shcho zberihaietsia v oblarkhivi). *Smyrnov V. A. Rekviiem XIX st. v 5 ch. Ch. 5*. Odesa. S. 353–373. [in Ukrainian].
44. Stambol, I. (2015) Ivan Lypa na sluzhbi ukraïnskykh orhaniv vlady (1917–1918). *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych. Spets. vyp. 2. S. 52–59. [in Ukrainian].
45. Stambol, I., Kucherenko, S. (2016). Ivan ta Yurii Lypy [Tarasivets i Chornomorets: biohrafichni narysy]. Kharkiv: Folio. 121 s. [in Ukrainian].
46. Stambol, I. (2017) Ivan Lvovych Lypa v ukraïnskomu natsionalnomu rusi: likar, pysmennyk, tarasivets / nauk. red. i vstup. st. V. M. Khmarskyi ; NBU im. V. V. Vernadskoho, ONU im. I. I. Mechnykova. Kyiv; Odesa. 296 s. [in Ukrainian].
47. Ianchuk, O. (2000) Odeskyi period zhyttia i diialnosti Yurii Lypy (1900–1918). *Tvorchist Yurii Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti XX stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf. / red. N. Shliakhova*. Odesa. S. 62–68. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317306>

УДК 050(=161.2)(091)

JOURNAL «VOLNOE KAZACHESTVO – VILNE KOZATSTVO» AS A PLATFORM FOR FORMING COSSACK NATIONAL IDENTITY AND POLITICAL RESISTANCE: FOUNDING HISTORY, EDITORIAL ACTIVITIES, AND THEMATIC DIRECTIONS

Alina Klepak

PhD (History), Associate Professor
K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education
83 Slobidska St, Chernihiv, 14021, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0005-3374-3964>
E-mail: alya2879@ukr.net

Citation:

Klepak, A. (2024) Journal «Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo» as a Platform for Forming Cossack National Identity and Political Resistance: Founding History, Editorial Activities, and Thematic Directions, *Chornomors'ka mynuvshyna*: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine, 19, pp. 74–80.

Submitted: 05.09.2024

Abstract

The aim of this article is to analyze the role of the journal «Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo» in Cossack emigration and its influence on the formation of the ideology of the Free Cossack Movement. Special attention is paid to changes in the editorial policy and visual design of the journal. Historical-cultural analysis, textology, and comparative research **methods** are used to achieve this goal. The publications of the journal and modern studies were examined, which allowed for the identification and analysis of the main ideas, program statements of the editorial board, and the public reaction to the publication. **Novelty.** This article is the first to systematize information about the editorial policy and visual changes of the journal «Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo» and to analyze its impact on the Cossack movement. The connection between the activities of the journal and the ideological changes in the Free Cossack Movement is examined in detail for the first time.

Key words: journal «Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo», Cossacks, emigration, Free Cossack Movement, Prague, statehood, national idea.

ЖУРНАЛ «ВОЛЬНОЕ КАЗАЧЕСТВО – ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО» ЯК ПЛАТФОРМА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОГО СПРОТИВУ: ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ, РЕДАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ТЕМАТИЧНІ НАПРЯМКИ

Аліна Клепак

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра суспільних дисциплін та
методики їх викладання
Чернігівського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти імені
К.Д. Ушинського
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0005-3374-3964>
E-mail: alya2879@ukr.net

Анотація

Метою цієї статті є аналіз ролі часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» в козацькій еміграції, його впливу на формування ідеології Вільнокозацького руху. Особливу увагу приділено зміні редакційної політики і візуального оформлення журналу. Для досягнення мети використано **методи** історико-культурного аналізу, текстології і порівняльного дослідження. Вивчено публікації журналу та сучасні дослідження, що дозволило виявити і проаналізувати основні ідеї,

Цитування:

Клепак А. Журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» як платформа для формування козацької національної ідентичності та політичного спротиву: історія заснування, редакційна діяльність та тематичні напрямки. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 74–80.

Отримано: 05.09.2024
0,67 д.а.

програмні заяви редколегії і реакцію громадськості на видання *Новизна*. У статті вперше систематизовано інформацію про редакційну політику і візуальні зміни журналу «Вольное Казачество – Вільне Козацтво», а також проаналізовано його вплив на козацький рух. Вперше детально досліджено зв'язок між діяльністю журналу й ідеологічними змінами у Вільнокозацькому русі.

Ключові слова: журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво», козацтво, еміграція, Вільнокозацький рух, Прага, державність, національна ідея.

Журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» (1927–1939) став важливим носієм ідеології Вільнокозацького руху, що об'єднував козацькі організації в еміграції і виступав за створення незалежної держави. Вивчення цього видання дозволяє краще зрозуміти політичні, ідеологічні та культурні аспекти цього руху в міжвоєнний період і його взаємодію з іншими національними і політичними силами, зокрема українськими та радянськими.

Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що часопис «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» до цього часу не став об'єктом спеціального наукового дослідження. Певна інформація про заснування цього видання міститься лише у монографії Володимира Бондаренка «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.)», яка присвячена всебічному розгляду Вільнокозацького руху в Україні та на еміграції протягом зазначеного періоду. Для комплексного аналізу також було проаналізовано статтю російської дослідниці Дінари Гарєєвої «Вільне козацтво в системі емігрантських козацьких журналів», яка вказує на наявність сепаратистських тенденцій у журналі і рекомендує обережне ставлення до його матеріалів.

Враховуючи ці обставини, автор цієї статті вважає необхідним розпочати спеціальне дослідження часопису «Вольное Казачество – Вільне Козацтво», щоб заповнити існуючий науковий пробіл і забезпечити глибше розуміння його ідеологічних аспектів.

10 грудня 1927 року у Празі під редакцією Михайла Фролова та Гната Білого вийшов перший номер літературного і політичного двотижневого журналу «Вольное Казачество – Вільне козацтво». Це видання стало офіційним друкованим органом Вільнокозацького руху, який об'єднав вихідців з Кубанського, Донського, Терського війська та інших організацій. Останні виступали за створення незалежного державного утворення під назвою «Козакія».

Ідеологічна програма руху та діяльність видання знайшли відображення у доповідній записці українського історика та публіциста Василя Кучабського: «Спільним друкованим органом цього раніше всього територіального, а потім вже національного руху є друкований у Празі під редакцією Г. А. Білого і д-ра Федорова двотижневик «Вольное Казачество – Вільне Козацтво». Друкується він, головним чином, російською, але почасти і українською мовою. Редагується дуже добре, має своїх офіційних представників у всіх районах козацької еміграції, тобто кількох представників по всій Чехословаччині, в Румунії, Болгарії, Югославії, Франції, Бельгії. Об'єднувальним принципом всього цього руху є опозиція проти московської (російської) гегемонії (централізації). «Вільне Козацтво» веде дуже різку полеміку проти всеросійського імперіалізму, відмовляється взагалі від союзу з Росією і вимагає в майбутньому союзу федерації козацького воїнства, кавказьких гірських народностей і народностей прикаспійських областей із самостійною Україною» [1, с. 277–278]. У програмній заяві, опублікованій у першому номері видання, підкреслювалося, що для досягнення поставлених цілей необхідно об'єднати зусилля козацької еміграції та знайти союзників серед інших народів, які також прагнуть звільнитися від радянської влади. Тому

журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво», як офіційний друкований орган руху, закликає всіх, хто бажає захищати свою свободу і незалежність, приєднуватися до їхніх рядів [12, С. 1–3].

Ідея створення журналу, на сторінках якого публікувалися б матеріали, що розглядали будь-які події, явища чи проблеми з точки зору козацьких національних інтересів, визрівала поступово. Як зазначив один з представників руху, Іван Колесов: «Спочатку насичується атмосфера думками і діями окремих осіб, потім, коли вже атмосфера насичена до краю, ідея розквітає яскравим кольором, росте і шириться, і заслуга тих, хто її оформив, в тому, що вони схопили вдалий момент для її виявлення. Так було і з «Вольним казачеством – Вільним Козацтвом» [4, с. 20].

У 1924 р. Сергій Федоров, студент юридичного факультету Українського Вільного Університету в Празі, почав співпрацювати з демократичним літературно-художнім журналом «Путь Казачества» (Прага, 1927–1928 рр.). У редакції він познайомився з Михайлом Фроловим, Ісааком Бикадоровим і Терентієм Стариковим. Ця співпраця привела до спільного історичного дослідження, а наприкінці 1926 р. – до створення науково-дослідницького «Общества изучения Казачества», де зародилася ідея заснування окремого часопису, присвяченого висвітленню козацьких проблем та інтересів [4, с. 25–26].

20 жовтня 1926 р. відбулася перша зустріч ініціативної групи, до складу якої увійшли представники еміграції колишній командир Донського кінного полку 3-ї Залізної Дивізії Армії УНР, полковник Михайло Фролов, полковник та інженер Іван Колесов, доктор Іван Вихлянцев, студенти Василь Глазков та Сергій Федоров, член Донського військового кругу, історик, генерал Ісаак Бикадоров, Ігнат Білий та колишній командир козацького корпусу, генерал-лейтенант Терентій Стариков. Було прийнято рішення розпочати збір матеріалів для першого випуску.

Під час наступної зустрічі, що відбулася 22 жовтня, затвердили назву журналу «Вольное Казачество – Вільне козацтво» та розподілили відділи: літературний – І. Колесов (виконував обов'язки і секретаря), військовий – І. Бикадоров, історичний – Т. Стариков, еміграції – І. Вихлянцев, в СРСР – В. Глазков, державно-правовий та соціально-національний – С. Федоров [4, с. 28]. Редакція часопису розмістилася на вулиці Ягелонській.

До 21 листопада всі перешкоди на шляху до випуску першого номера були подолані: 18 листопада Міністерство закордонних справ ЧСР надало дозвіл на видання журналу, а фінансування забезпечив М. Фролов завдяки своїм зв'язкам з польськими чиновниками.

Обкладинка була готова 3 грудня і виглядала дуже скромно, містячи лише назви українською та російською мовами. У 1929 р. художнє оформлення обкладинки журналу взяв на себе Микола Битинський, який на той час уже входив до спеціальної комісії уряду Української Народної Республіки в еміграції. Остання була створена для впливу на Вільнокозацький рух, щоб зберегти проукраїнську орієнтацію серед емігрантів кубанських козаків у Празі [6, с. 82–83]. Номер 33 від 10 квітня 1929 р. представив нову обкладинку, яка була частково змінена і доповнена емблемою Вільнокозацького руху в 45 номері за 10 жовтня 1929 р. Композиція емблеми була вдалою: у центрі розташована булава, з обох боків якої симетрично розміщені літери В і К. Під бувалою перехрещені шабля і перо, під ними — каламар. Нижню частину фону займали корінці книг, а в верхній частині, за булавою, зображене сонце з промінням. Вся композиція обрамлена орнаментальною смугою, а внизу був підпис – «М. Битинський».

Ця обкладинка зберігалася до появи номера 65 від 25 вересня 1930 р., в якому з'явився козак на коні, що несе прапор з назвою журналу українською та російською мовами. Хоча емблема залишилася без змін, підпис «М. Битинський» був видалений. Автор цього варіанта обкладинки, який зберігався без змін до виходу останнього номера в Парижі у жовтні 1939 р., не встановлений.

Перший номер журналу «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» спричинив значний резонанс. У третьому, четвертому та п'ятому номерах з'явилося повідомлення під назвою

«Друк про «Вільне Козацтво», яке відображало реакцію суспільства та інших видань на публікацію. Зокрема, у третьому номері від 10 січня 1928 р. відзначалося, що журнал викликав як позитивні, так і негативні відгуки. Анонімні статті ставили під сумнів доцільність ідей самостійності козацьких земель. Проте позитивні відгуки, зокрема з боку українського тижневика «Тризуб», підтверджували важливість ідеї самостійності і незалежності: «Для нас, українців, народження «Вільного Козацтва» є не лише приємним, але й радісним подією, яка демонструє ідеї самостійності та незалежності, близькі нашим братам – кубанцям і донцям. Це ті «рівні й вільні» брати, з якими ми, українці, можемо відверто й щиро об'єднуватися» [9, с. 21–22]. У четвертому номері від 25 січня 1928 р. аналіз критики та підтримки, представлених у різних виданнях, вказував на те, що самостійництво і незалежність є актуальними питаннями для обговорення [10, с. 18–20]. З огляду на виклики і протиріччя, що постають перед вільним козацтвом, важливо продовжувати підтримувати конструктивний діалог та шукати шляхи до згоди і співпраці між різними національними та політичними силами. У п'ятому номері журналу від 10 лютого 1928 р. були підсумовані критичні та підтримуючі позиції щодо виходу журналу. Редакція наголошувала на необхідності спільного обговорення і конструктивного підходу до вирішення питань автономії козаків, зокрема, в контексті регіональної і міжнародної політики [11, с. 18–20].

Як зазначалося на сторінках журналу «Казакки», самостійники-націоналісти ніби відчували новий поштовх до життя, «ніби знову народилися на світ Божий», і інтерес до Вільнокозацького руху був дуже великий у всіх колах, особливо проукраїнських [4, с. 29]. Це було цілком зрозуміло адже в першому номері було представлено програму руху, яка включала плани щодо союзу з Україною і врахування інтересів українського населення козацьких земель.

Кожен випуск журналу містив різноманітний контент, проте можна виокремити кілька основних тематичних напрямків: історія козацтва, сучасна політична ситуація, національні ідеї та прагнення, військова справа та безпека, літературно-культурні аспекти, огляди і новини, а також листи читачів.

Найбільша тематична група журналу включала нариси та статті, присвячені дослідженню походження козаків, а також їхньої участі в історичних подіях з позиції національних інтересів. Наприклад, у статті І. Бикадорова «Походження козацтва та виникнення Вільних козацьких військ» детально розглядаються історичні передумови формування козацтва та його стратегічне значення у боротьбі з татаро-турецькими загарбниками [3, с. 11–13].

С. Федоров у статті «Переяславський договір 1654 р. і Донські статті 1671 року» порівнює договірні стосунки України з Московією [16]. Дослідник аналізує трактування головних положень союзу між гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем, відзначаючи різні точки зору на правовий статус України після укладання договору: васальна залежність, неповна інкорпорація, реальна унія, персональна унія та інші.

У випадку Донського Війська, на відміну від України, на думку автора, навіть не було формальної залежності: Москва щорічно виплачувала винагороду за військову допомогу, а донське козацтво зберігало повну автономію у внутрішніх справах. Врешті, С. Федоров підкреслює, що обидва випадки не можна трактувати як повну інкорпорацію або васальну залежність, а скоріше як союзи, де збережено суттєві елементи самостійності та правової окремішності.

Не менш важливою чисельною є рубрика, присвячена огляду сучасної політичної ситуації. Вона включає кілька ключових аспектів: по-перше, аналіз політики Радянського Союзу щодо козаків; по-друге, критику радянської влади та її політики щодо колективізації, голоду та репресій; по-третє, дослідження становища козаків в діаспорі та їхнього життя за межами Радянського Союзу; по-четверте, аналіз взаємовідносин з Україною, включаючи налагодження контактів, співпрацю та спільні інтереси.

Цікавою є стаття О. Білоуса «Симон Петлюра. (З приводу Паризького процесу)» [2, с. 14–15]. Автор аналізує Паризький процес щодо вбивства лідера українського національно-державного руху, і намагається спростувати звинувачення в його причетності до єврейських погромів. На його думку, головна відповідальність за погроми лежить на більшовицькій владі, яка навмисне дискредитує Головного Отамана та український уряд. Дослідник звертає увагу на постійні імперіалістичні тенденції Росії щодо України, які, на його думку, є історично обумовленими і спрямованими на знищення української державності. Він критикує російські політичні кола, які однаково вороже ставляться до української незалежності незалежно від політичних переконань.

Основний висновок статті полягає в тому, що «поки Москва залишається Москвою, а Україна – Україною, московські апетити на матеріальні блага української землі і на сам дух українського народу не припиняться. Поки будуть живі імперіалістичні тенденції, трагічні наслідки їх будуть також неминучі. Боротися з такими тенденціями і з їх наслідками – завдання всіх, хто щиро бажає порядку і миру на Сході Європи, а єдиний шлях до цього – політична незалежність народів і областей, які мають на це волю» [2, с. 15].

Огляд критики радянської влади, представлений у статті Т. Старикова «Удушення Козацтва», розкриває систематичні зусилля імперських і радянських урядів щодо придушення та асиміляції козацтва [14, с. 15–16]. Дослідження свідчить про те, що, попри численні спроби розділити і знищити козацьке суспільство, воно зберігається як невід'ємна частина культурної та історичної спадщини. Переможена, але не знищена, козацька ідентичність продовжує існувати і має потенціал для відновлення. Це підкреслює важливість збереження історичної пам'яті навіть у умовах значних політичних і соціальних трансформацій.

У статті «Живий труп» невідомого автора радянський режим представлений як мертвоутворення, що гниє і розкладається [7, с. 6–7]. Цей режим проявляє ознаки економічного занепаду, соціальних проблем і політичної нестабільності, що є наслідком його нездатності до ефективної адаптації та розвитку. Ці фактори створюють умови, що сприяють можливому подальшому занепаду та розпаду.

Журнал акцентує увагу на ідеях національного самовизначення, самостійності та незалежності козацтва, пропагуючи концепцію створення автономної держави. Це підкреслюється в ряді статей, зокрема в аналізах політичних програм козацьких рухів.

У кількох номерах журналу опублікована замітка С. Федорова «Записки самостійника», яка досліджує козацький націоналізм як складний соціально-політичний феномен з глибокими історичними коренями. Автор вважає, що в умовах сучасного культурного та соціального прогресу козацький рух потребує нових методів захисту своїх прав і національних інтересів. Сучасна стратегія включає дипломатію, наукові дослідження та підтримку союзників, замість виключного використання зброї. Самоусвідомлення, на думку дослідника, було підтверджене на з'їздах у Києві восени 1917 р., де проголошено, що козацтво є окремою гілкою народів з правом на незалежне існування та власну культурну ідентичність [15, с. 16].

У журналі публікуються огляди та новини про події, що стосуються козацтва, як на території колишньої Російської імперії, так і в еміграції. Приділяється увага як внутрішнім, так і міжнародним новинам, зокрема, і ситуації в Україні, що мають значення для козацької спільноти. Наприклад, в одному із таких повідомлень йшлося про те, що останнім часом з України надходять дедалі більше тривожних новин, які стосуються заворушень у Одесі та Миколаєві, а також на кораблях Чорноморського флоту, спричинені продовольчою кризою. Далі повідомляється, що приватні джерела підтверджують, що нестача продовольства особливо сильно вплинула на робітничий клас, який почав організовувати політичні страйки. Селяни, страждаючи від дефіциту хліба, ховають запаси зерна старими способами, «риючи для цього спеціальні ями в землі або використовуючи старі, ще дідові ями» [8, с. 23]. Це викликало нову хвилю репресій з боку влади. Селян арештовують, саджають у в'язниці та

обкладають непосильними штрафами. Але найгірше для більшовиків те, що з'явилися ті, що почали виступати за відокремлення України від Москви, скориставшись відповідним параграфом союзної радянської конституції, який дозволяє кожній союзній республіці відокремитися від Союзу і стати незалежною державою. Ці самостійницькі виступи призвели до численних арештів в Києві та Харкові і депортацій. Сталін вирішив особисто зайнятися боротьбою з українським сепаратизмом. «Всіх цих Скрипників, Петровських, Чубарів (наркоми України), – начебто сказав він, – потрібно вигнати, а на їх місце поставити людей з Москви або відомих мені кавказців. Діло українізації не повинно припинятися, – без цього все населення України повстане проти нас. Але вести українізацію та управляти Україною треба з Москви. Я сам візьму на себе цей обов'язок. Я справився з опозицією, впораюся і з Україною» [8, с. 24].

Журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» також активно займався публікацією есеїв, поетичних творів та художніх оповідань, які відображають національні ідеали та культурні традиції козацтва. У виданні містяться статті, присвячені розвитку і підтримці літературних ініціатив, орієнтованих на збереження козацької спадщини. Крім того, опубліковані матеріали, висвітлюють творчі досягнення письменників, поетів та митців, а також їхній вплив на збереження національної ідентичності.

Вірш С. Савицького «Повстанческа пісня», який починається епіграфом – рядками Тараса Шевченка «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте, / І вражою злою кровю, / Волю окропіте!», є яскравим прикладом патріотичного слова, що відображає дух боротьби і визвольних змагань [13, с. 4]. Поезія створює образ емоційного підйому і рішучості, які супроводжують революційні та повстанські рухи.

Журнал включає розділ з листами читачів, які діляться своїми думками стосовно сучасних проблем, історії та перспектив козацтва, а також обговорюють актуальні події і проблеми через призму особистих переживань. Особливу увагу привертають вирізки з радянських газет, що часто трапляються в листах, які висвітлюють питання колективізації, голоду, репресій та опору козаків, що залишилися на території України та СРСР, перед обличчям влади, що прирікає їх на голодну смерть.

Журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» відіграв важливу роль у козацькому еміграційному середовищі та в національно-політичному дискурсі початку ХХ ст. Як офіційний друкований орган Вільнокозацького руху, видання стало платформою для вираження козацької ідентичності, а також для висвітлення проблем й інтересів, що турбували козацьку спільноту в еміграції. Журнал зумів об'єднати представників різних козацьких організацій і відзначився своєю активною політичною та культурною діяльністю, висвітлюючи питання самостійності та автономії козацьких земель. Важливим аспектом його діяльності було залучення різноманітних наукових, культурних і політичних точок зору, що сприяло розвитку конструктивного діалогу серед козацьких емігрантів та їхніх союзників.

Публікації в часописі, що включали статті про історію козацтва, сучасну політичну ситуацію, національні ідеї, військову справу та літературно-культурні аспекти, стали важливим джерелом інформації і для дослідників, і для ширшого загалу.

Журнал також активно відзначався у своїй критичній позиції щодо радянської влади, підкреслюючи прагнення козацької спільноти до незалежності та самовизначення. Зокрема, програмна заявка першого номера, полемічні статті, а також різноманітні огляди і літературні публікації свідчили про глибоке усвідомлення козацькою спільнотою своїх історичних коренів і культурних традицій, пов'язаних з Україною. Завдяки виданню, ідеї Вільнокозацького руху набули ширшого резонансу як у середовищі козацької еміграції, так і серед зацікавлених у питаннях національної самостійності та культурної ідентичності.

Журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» залишив значний слід в історії козацької еміграції, ставши важливою частиною культурного і політичного контексту свого часу. Його внесок у збереження і популяризацію козацьких традицій та ідей, а також у критику радянської політики, підкреслює значення таких видань у формуванні національної

ідентичності та сприянні незалежності народів. В цілому, друкований орган Вільнокозацького руху потребує глибшого аналізу та подальшого дослідження, що є основною метою автора статті.

Джерела та література:

1. Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2016. 600 с.
2. Белоус О. Симон Петлюра. (По поводу Парижского процесса). *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1927. 10 грудня. № 1. С. 14–15.
3. Быкадоров И. Происхождение Казачества и возникновение Вольных казачьих Войск (Краткий очерк). *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1927. 10 грудня. № 1. С. 11–13.
4. Возникновение и развитие вольноказачьего движения. *Казакія*. 1934. березень. № 2. С. 19–29.
5. Гареева Д. М. Вольное казачество в системе эмигрантских казачьих журналов: материалы Межд. Молод. форума «Ломоносов-2015»; отв. ред. А.И. Андреев и др. Москва: МАКС Пресс, 2015.
6. Гречило А. Микола Битинський та його робота над символами «Козакії». *Чорноморська минушина*. 2020. Вип. 15. С. 81–90. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Chormyn_2020_15_12 (дата звернення: 23.07.2024).
7. Живой Труп. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 25 липня. № 16. С. 6–7.
8. О.В. На Украине. Слухи и известия. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 10 березня. № 7. С. 23–24.
9. Печать о «Вольном Казачестве». *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 10 січня. № 3. С. 21–22.
10. Печать о «Вольном Казачестве». *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 25 січня. № 4. С. 18–20.
11. Печать о «Вольном Казачестве». *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 10 лютого. № 5. С. 18–20.
12. Программная статья: Вольное Казачество. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1927. 10 грудня. № 1. С. 1–3.
13. Савицкий С. Повстанческа пісня. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 25 квітня. № 10. С. 4.
14. Стариков Т. Удушение Казачества. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 25 січня. № 4. С. 15–16.
15. Федоров С. Записки самостійника. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1927. 10 грудня. № 1. С. 15–18.
16. Федоров С. Переяславский договор 1654 г. и Донские статьи 1671 года. *Вольное Казачество – Вільне Козацтво*. 1928. 10 червня. № 13. С. 12–13; 1928. 25 червня. № 14. С. 11–13.

References:

1. Bondarenko, V. H. (2016) *Ukrainskyi vilnokozatskyi rukh v Ukraini ta na emihratsii (1919–1993 rr.)*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].
2. Belous, O. (1927) Simon Petlyura. (Po povodu Parizhskago protsessu). *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*, 1, s. 14–15. [in Russian].
3. Bikadorov, I. (1927) Proiskhozhdenie Kazachestva i vzniknovenie Volnikh kazachikh Voisk (Kratkii ocherk). *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*, 1, s. 11–13. [in Russian].
4. Vozniknovenie i razvitie volnokazachego dvizheniya. *Kazakiya*. 1934, s. 19–29. [in Russian].
5. Gareeva, D. M. (2015) *Volnoe kazachestvo v sisteme emigrantskikh kazachikh zhurnalov: materialy Mezhd. Molod. foruma «Lomonosov-2015»*; отв. ред. А.И. Андреев и др. Москва: МАКС Press. [in Russian].
6. Hrechylo, A. (2020) Mykola Bytynskiy ta yoho robota nad symbolamy «Kozakii». *Chornomors'ka mynushyna*, 15, s. 82–83. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Chormyn_2020_15_12 [Accessed 23 June 2024] [in Ukrainian].
7. Zhivoi Trup. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*. 1928, 16, s. 6–7. [in Russian].
8. O.V. Na Ukraine. Slukhi i izvestiya. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*. 1928, 7, s. 23–24. [in Russian].
9. Pechat o «Volnom Kazachestve». *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*. 1928, 3, s. 21–22. [in Russian].
10. Pechat o «Volnom Kazachestve». *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*. 1928, 4, s. 18–20. [in Russian].
11. Pechat o «Volnom Kazachestve». *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*. 1928, 5, s. 18–20. [in Russian].
12. Programmynaya statya: Volnoe Kazachestvo. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*. 1927, 1, s. 1–3. [in Russian].
13. Savitskii, S. (1928). Povstancheska pisnya. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*, 10, s. 4. [in Ukrainian].
14. Starikov, T. 1928. Udushenie Kazachestva. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*, 4, s. 15–16. [in Russian].
15. Fedorov, S. (1927). Zapysky samostiinyka. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*, 1, s. 15–18. [in Ukrainian].
16. Fedorov, S. (1928). Pereyaslavskii dogovor 1654 g. i Donskie stati 1671 goda. *Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo*, 13, s. 12–13; 14, s. 11–13. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317307>

УДК 94(477):796-332"18/19"

HISTORY OF FOOTBALL IN UKRAINE: PRELIMINARY RESULTS AND RESEARCH PROSPECTS

Taras Vintskovskyi

Dr. Hab. (History), Associate Professor
Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University,
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>E-mail: taras.ist@gmail.com

Citation:

Vintskovskyi, T. (2024) History of football in Ukraine: preliminary results and research prospects, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 81–92.

Submitted: 04.12.2024

Abstract

The goal is to analyze trends in the study of the history of football in Ukraine, to highlight the most important achievements and to determine the prospects for the study of the sport. The methodology is based on the use of a set of methods – primarily historiographical analysis and synthesis, the general scientific method of typology, special scientific genetic and chronological methods, which involve the study of certain structures in the process of change; they allow us to comprehend the proposed issues within the traditions of “la nouvelle histoire”, the philosophical basis of which is the idea that history is created socially or culturally. The scientific novelty. For the first time, a comprehensive approach to the analysis of the state of football history in Ukraine is applied; the process of development of this area of research as part of the study of cultural history in Ukrainian society is analyzed, including in the context of the existence of numerous works by not professional historians; a general scheme for further processing of the source base and thematic blocks is proposed. The main results. Despite the inception of academic studies on football issues in the second half of the twentieth century, they did not receive proper assessment and support for a long period of time, so they remained isolated manifestations of intellectual initiative. At the turn of the century, as multivariate

approaches to the possibilities of knowing the past penetrated the environment of Ukrainian historians, interest in studying the world's most popular sporting game increased significantly. As a result of these changes, a basic amount of scholarly production was formed, covering primarily two periods: the early twentieth century and World War II, and territorially Kyiv, Odesa, and L'viv. A separate type of product is the work of non-professional historians who have been carefully accumulating a huge amount of information for many decades, publishing it mostly in the form of statistical reference books and individual studies on the history of Ukrainian football teams. In this segment, qualitative and quantitative changes also occurred in the XXI century, when a significant number of publications, including those of a comprehensive nature, were published. It was the authors amateur historians who proposed their own scheme of reconstruction of the penetration of football into Ukrainian territory, the first tournaments of various ranks, the creation of clubs, the relationship between sports and socio-political processes, and the biographical dimension of football cultivation.

Key words: history of culture, history of sports, history of football, historiographic analysis, World War II.

ІСТОРІЯ ФУТБОЛУ В УКРАЇНІ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Тарас Вінцовський

Доктор історичних наук, доцент
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін

Анотація

Мета – проаналізувати тенденції у вивченні історії футболу в Україні, виділити найголовніші досягнення та визначити перспективи у дослідженні спортивної гри.

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, м. Одеса, 65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>
E-mail: taras.ist@gmail.com

Цитування:

Вінцовський Т. Історія футболу в Україні: попередні результати та перспективи дослідження. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 81–92.

Отримано: 04.12.2024

1,1 д.а.

Методологія базується на залученні комплексу методів – передусім історіографічного аналізу й синтезу, загальнонаукового методу типологізації, спеціально-наукових генетичного і хронологічного методів, що передбачають дослідження певних структур у процесі змін; вони дозволяють осмислити пропоновану проблематику у межах традицій «нової історії», філософським підґрунтям якої є ідея, що історія твориться соціально або культурно.

Наукова новизна. Вперше застосовано комплексний підхід до аналізу стану вивчення історії футболу в Україні; проаналізовано процес розвитку зазначеного напрямку наукових студій як частини дослідження історії культури в українському соціумі, у тому числі в контексті існування численних праць футболофілів (не професійних істориків); запропоновано загальну схему до подальшого опрацювання джерельної бази та тематичних блоків.

Основні результати. Попри започаткування академічних студій з футбольної проблематики ще у другій половині ХХ ст., вони тривалий проміжок часу не отримали належної оцінки та підтримки, тому залишилися поодинокими проявами інтелектуальної ініціативи. На зламі століть, в умовах проникнення у середовище українських істориків поліваріантних підходів щодо можливостей пізнання минувшини, суттєво підвищився інтерес до вивчення найпопулярнішої у світі спортивної гри. Внаслідок зазначених змін сформувалася базова кількість наукової продукції, яка тематично охоплювала передусім два періоди: початок ХХ ст. й Другої світової війни, а територіально – Київ, Одесу та Львів. Окремим видом продукції стали праці не професійних істориків, які протягом багатьох десятиліть ретельно нагромаджували велетенський масив інформації, публікуючи її здебільшого у вигляді статистичних довідників й окремих досліджень з історії футбольних команд України. У цьому сегменті якісні та кількісні зміни теж припали на ХХІ ст., коли світ побачив значну кількість публікацій, у тому числі комплексного характеру. Саме автори-футболофіли (історики-аматори) запропонували власну схему реконструкції проникнення футболу на українські терени, проведення перших турнірів різних рангів, створення клубів, взаємозв'язку спорту і суспільно-політичних процесів, біографічного виміру культивування футболу.

Ключові слова: історія культури, історія спорту, історія футболу, історіографічний аналіз, Друга світова війна

Розмірковуючи про тенденції розвитку сучасної історичної науки у контексті пізнавальних можливостей «глобальної історії», І. Колесник наводила приклад формування уявлення про перспективи вивчення суспільних трансформацій у межах «довгого ХХ століття», що в останні роки пропонується як альтернатива більш уживаній дефініції про «довге ХІХ століття», як відомо запропонованій у свій час Е. Гобсбауманом. Українська історикня, аналізуючи підручник професора Каліфорнійського університету Е. Дікінсона, зауважувала, що ця епоха охоплює період із 1870 р. по 2010 р., поділяється на три періоди, у межах яких відбулася «низка політичних та економічних потрясінь, технологічних досягнень і перетворень навколишнього середовища».

Характеристика семіотики першого періоду (друга половина ХІХ – до початку ХХ ст.) пов'язана з такими явищами як демографічний вибух, масові міграції, серія економічних бумів, революції (науково-технічні, промислові, політичні), культурна глобалізація. А загальним підсумком «визрівання нової глобалізованої системи» стало формування інформаційно-мережевого суспільства. Відтак, робить висновок І. Колесник, історія України цілковито вписується у загальну картину «довгого ХХ століття» [24, с. 161–162].

Однак у парадигмі рефлексії переважної більшості істориків щодо алгоритмів висвітлення «довгих» як ХІХ ст., так і ХХ ст., традиційно випадає така складова соціокультурних

контактних зон як спорт, зокрема, один з найпопулярніших його різновидів – футбол. Навіть попри той очевидний факт, що він протягом понад півтора століття був вагомим чинником формування горизонтальних зв'язків в українському/європейському/світовому соціумі, а скоригована за рахунок цього чинника дослідницька оптика дозволяє глибше зазирнути за лаштунки суспільно-політичних процесів. Окрім сказаного, початок культивування футболу на теренах України став невід'ємною частиною модернізаційних процесів (перехід від традиційного/патріархального до модерного/сучасного суспільства), які супроводжувалися культурними і ментальними трансформаціями. Тому, як влучно висловився О. Реєнт, у системних дослідженнях поліфункціонального характеру соціуму не повинно бути розриву між різними векторами його розвитку, бо у протилежному випадку це «неминуче призведе до деформації пізнання минулого» [33, с. 4, 6].

Створена у середині XIX ст. у Великій Британії гра, яка відбивала тенденції невпинно зростаючої уваги широких верств населення до проблем тіловиховання та урізноманітнення форм дозвілля, швидкими темпами розширювала коло своїх симпатиків. На українському ґрунті, що відповідало загальноєвропейським тенденціям, на рубежі XIX – XX ст. британська розвага спочатку стала вагомим елементом фізичного виховання учнівської молоді, а незабаром перетворилася на улюблену форму заняття та відпочинку для широкого кола осіб на теренах України у складі обох імперій. Своєрідними лідерами у культивуванні футболу стали Одеса, де першість належала підданам Британської імперії, та Львову. Не випадково саме тут вперше відбувся матч за участі команди, створеної з місцевих мешканців. Тому 14 липня 1894 р. наразі вважається канонічною датою в дискусіях щодо часу зародження футболу в Україні. Зазначена подія відбулася у рамках проведення II-го злету «Гімнастичних сокільських товариств», коли організатори провели футбольний поєдинок між колективом «Гімнастично-співочого кола вчителів» та краківським «Сокулом» (з рахунком 1:0 перемогли гості) [26, с. 39].

Непересічне значення футболу для багатьох гімназистів мальовничо описував один з найвідоміших українських письменників XX ст. Ю. Смолич, який протягом 1913–1917 рр. навчався у Жмеринській чоловічій гімназії. Другу частину автобіографічної трилогії він розпочав із розділу під назвою «Команда футболістів». Через два десятки років після пережитого автор описував спорт як «наш світ, наш фетиш, нашу релігію, і ця релігія міцно єднала нас. Ми не могли вже жити один без одного і за межами футбольного поля. Ми були товариші, друзі, побратими» [31, с. 138].

Зазначеним видом тіловиховання захоплювалися сини І. Франка – Тарас (автор праці про систему тренувань і тактику футболу) і Петро, відомі історик М. Яворський, біолог С. Боржковський, громадсько-політичні й військові діячі першої половини XX ст. С. Гайдучок, Р. Шухевич, О. Сабуров тощо. Вже у той час футбол отримав виразне політичне забарвлення, свідченням чого стала сила-силенна прикладів та програмних статей у періодичній пресі. Наведемо лише один з них. Так, у статті М. Полідовича, опублікованій у львівському «Студентському віснику» (1938 р., Ч. 1-2), де порівнювалися ідеологічні настанови фізичної підготовки українців Польщі та їхніх колег (не українців) у Великій Британії, Італії та Німеччині, підкреслювалося, що футбол є «єдиним гідним репрезентантом спорту», який слід сприймати не як приємну розвагу чи видовище, а підготовку «служінню нації, людини, твердої характером, з вишколеним тілом, готової до великого історичного змагу» [34, с. 448].

Відтак не залишається сумнівів, що у системі ментальних координат значної частини українського соціуму XX ст. футбол зайняв вагоме місце, а відповідні сюжети мають усі підстави підхопити процес гуманізації історичного процесу, поглиблення вивчення минулого України крізь призму соціальних та крос-культурних комунікацій. Адже за рівнем глядацького/суспільного інтересу британська гра щонайменше не поступалася іншим надбанням культури – кіно-, театральному-, музичному-, образотворчому мистецтвам тощо.

За влучною заувагою відомої історикині Я. Верменич, «відмова від односторонніх лінійних трактувань модернізації, як лише змін у виробничій сфері, потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр

ментальності». Комунікація людини із соціокультурною системою стала розглядатися з урахуванням значення цілого ряду факторів, як неусвідомлених (інстинкти, рефлексії), так і соціально значущих (цінності, норми, установки)» [5, с. 30]. Одним з них слід вважати чинник спорту як елементу формування соціокультурного простору впродовж XIX – XXI ст.

У довідковій літературі поняття культура (з лат. *cultura* – обробка, виховання, освіта) визначається як сукупність матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають історично досягнутий рівень розвитку суспільства та людини, й втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні під культурою мається на увазі сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування, а у широкому – це те, що твориться людиною [36, с. 386–387].

Попри включення до сфери культури системи тіловиховання, футбол, як недооцінений наукою соціальний феномен, фактично не інтегрувався до проблемно-тематичної палітри переважної більшості академічних студій. Традиційні лекала історичної науки в Україні формувалися навколо сюжетів, що охоплювали такі елементи культури як освіта, мистецтво, наука, релігія тощо, що мають глибоке коріння в практиках буття людини. Однак варто підкреслити, що *фізична культура* вмонтовувалася у суспільний простір за аналогічними алгоритмами типових процесів відтворення, змін і розвитку звичок, формування поведінкових стереотипів, що й інші категорії.

У результаті сконструйованих стереотипів мислення історія футболу в Україні продовжує залишатися на маргінесі наукових праць, що яскраво ілюструє Енциклопедія історії України, де тотально відсутні відповідні статті [17]. Сказане ледь не повною мірою стосується усіх рівнів репрезентації минувшини – від гранд-наративів до локальних сюжетних ліній. У XX ст. поодинокими винятками слід вважати хіба що доробок Є. Чернової [38], В. Кізченка [23], О. Вацеби [3].

Вихід за рамки лімітованих специфічними фабулами знань, збагачення контекстів презентації минулого за рахунок досліджень безпосередньо з історії футболу комплексно розпочалося лише у XXI ст. [19; 35]. При цьому окреслена тенденція притаманна здебільшого двом періодам: початку культивування футболу на українських теренах [34] й Другої світової війни, а обмеженість тематичної палітри випукло відстежується за профільним бібліографічним показником [21]. Передусім слід виділити працю В. Гінди, присвячену спорту в умовах нацистської окупації, де футболу автор виділив значну частину обсягу текстів [11]. Тематику Другої світової війни також розробляли Т. Євстаф'єва [18], В. Пристайко [29] і В. Гедз [10].

Наукова спадщина з визначеної проблематики відкладається й за рахунок розвідок, присвячених футбольним змаганням у Північному Причорномор'ї впродовж 1908-1919 рр. [4; 16; 13; 7]. Поза виділеними хронологічними та тематичними рамками виконані дослідження у контексті вивчення культивування футболу в навчальних закладах Одеси [6], у Дрогобичі періоду перебування в складі Польської республіки [25], специфіки проведення змагань за участі інтернованих військових УГА, які випробували свої сили у протистоянні зі спортсменами однієї з провідних футбольних країн світу [1] тощо. Поступово з'являються праці історіографічного та джерелознавчого характеру [14]. Навіть поверховий аналіз зазначених публікацій засвідчує їхню тематичну фрагментаризацію, позаяк у них розкривається лише локальна проблематика.

Моніторинг інформаційного поля інших країн Європи дає підстави припустити, що за межами України історія футболу теж вивчається радше спорадично, ніж системно. Однак не залишається сумнівів, що з кожним десятиліттям у найрізноманітніших наукових центрах світу окреслена тенденція лише пришвидшуватиметься. Станом на сьогодні свій внесок у проблематику зробив угорський дослідник П. Сегеді, який на кафедрі соціології та соціальної політики в Університеті Корвіна (Будапешт) захистив дисертацію про футбол у Дебрецені до 1945 р. [46].

Також слід назвати британського автора А. Харві, який висвітлив перших сто років у розвитку «гри мільйонів» з точки зору глобалізаційних тенденцій [42], професора Жешувського університету й Doctor Honoris Causa Львівського державного університету фізичної культури

С. Заборняка, що підготував монографію про фізичну культуру, у тому числі й футбол, у середовищі української меншини Польської Республіки [47], турецького науковця О. Коджатюрка, котрий проаналізував обставини приїзду стамбульського «Фенербахче» на матч до Одеси [43], французького історика Ф. Лега, який вивчав міжнародні відносини з початку ХХ ст. до Другої світової війни крізь оптику історії футболу [44].

Винятком слід вважати функціонування науково-дослідного центру/осередку дослідження історії футболу, створеного французьким вченим П. Дітші, який працює на посаді професора сучасної історії в Університеті Франш-Конте та є там директором Центру Люсьєна Февра. Його перу належить ґрунтовна монографія з окресленої тематики [40], а з 2022 р. вчений редагує спеціалізований журнал під назвою «Football(s). Histoire, culture, économie, société» («Футбол(и). Історія, культура, економіка, суспільство»). Зокрема перший випуск був присвячений розіграшам Кубків світу, а другий – дискусіям про футбол як «народну» і «глобальну» гру [41]. До слова, у прем'єрному томі світ побачила стаття про долю клубів Криму і Донбасу з початком теперішньої російсько-української війни [45].

Зрештою узагальнюючі праці з історії футболу в Україні усе-таки існують [32; 28]. Вони підготовлені футболофілами, себто представниками різних професій, часто спортивними журналістами, котрі не мають історичної освіти, однак демонструють енциклопедичний рівень фактологічних знань з найрізноманітніших аспектів історії футболу, подекуди й системний погляд на британську гру як соціальне явище, виходячи за межі описовості спортивного процесу. Їх зусиллями вдалося накопичити солідний емпіричний матеріал як у вигляді статистики [12; 22], так і аналітичних узагальнень [26; 9; 15; 27]⁸, який не лише не варто ігнорувати фаховими істориками, але й активно залучати до наукових студій. Адже статистики та автори-аматори протягом десятків років здійснювали наполегливу пошукову роботу, підсумовували зібраний матеріал у довідниках, газетних статтях (тепер і на спеціалізованих сайтах), популярних виданнях, особистих архівах.

Не менш вагомим доробком футболофілів є першість у розробці методологічних підходів щодо освоєння заявленої проблематики. На нашу думку необхідно зупинитися на найважливіших з них. Головним принципом у відборі критеріїв дослідження футболу є проведення турнірів або окремих ігор згідно офіційно затверджених Міжнародною федерацією футболу (ФІФА) правилами. Бо не кожна забава з м'ячем, яка присутня у повсякденному житті, може потрапити до проблемного поля історичної науки. При цьому футбольний матч має супроводжуватися наявністю чітко визначених (не обов'язково професійних) команд, точною або принаймні орієнтовною датою їх зустрічі, майданчиком відповідних розмірів тощо.

Полемічним залишається питання про датування проведення першого футбольного поєдинку у визначеному населеному пункті/регіоні/країні. Таким слід вважати двобій між командами, складеними винятково з іноземців (як у випадку з Одесою⁹), чи точку відліку варто обирати згідно участі у грі бодай однієї команди, сформованої з місцевих мешканців (як у Львові)? Навіть не дискутувалося питання як трактувати ситуацію, коли на футбольне поле вийшов комбінований склад однієї з команд? Універсального підходу ні академічна наука, ні історики-аматори не виробили, однак переважна більшість українських футболофілів відкидають варіант інклюзивності.

Суголосною слід вважати дискусію про час створення збірної України. Частина футболофілів (киянин А. Коломієць, черкащанин В. Стріха та інші) вже давно анонсували роботу над пошуком матеріалів та підготовкою книги з цієї проблематики. У подібній полеміці здебільшого оперують двома відправними датами – перша половина 1920-х років (створення

⁸ Авторами текстів з історії футболу в Україні є декілька десятків футболофілів.

⁹ Спортивний журналіст Б. Галинський у 1969 р., з посиланням на футбольний щорічник Російської імперії, актуалізував тему про проведення у 1878 р. зусиллями членів Одеського британського атлетичного клубу першої на теренах міста футбольної зустрічі. А 23 січня 1887 р. у газеті «Одесский вестник» було анонсовано проведення матчу між підданими британської корони, які «на майдані за чумною горою» планували зійтися у двобой, починаючи з 16.00 год. 25 січня.

команди УСРР) та 1992 р. Аргументами другого підходу є наступні тези: 1) збірна УСРР/УРСР ніколи не була членом ФІФА, бо репрезентувала частину СРСР, а її гравці не мали українського паспорта; відтак її матчі не входять до офіційного реєстру міжнародних організацій, 2) територія УРСР до 1954 р. не співпадала з міжнародно визнаними кордонами сучасної держави, а до 1945 р. до збірної не входили найвправніші виконавці із західних регіонів, 3) склад збірної УРСР визначався за місцем проживання (інколи тимчасового), що дозволяло футболістам протягом кар'єри виступати за збірні різних республік СРСР.

На користь 1920-х років слід висунути не менш вагомі аргументи: 1) у світовій практиці існує чимало випадків існування збірних юридично невизнаних країн або частин інших держав (Шотландія, Уельс, Каталонія, Басконія та інші), 2) до складу команди здебільшого входили місцеві вихованці, тому така збірна презентувала на загальносоюзній арені саме українську спільноту, 3) у такий спосіб вкотре підкреслюються багатолітні й славетні традиції українського футболу.

Також потребує серйозного обґрунтування методологія встановлення віку футбольних клубів або команд. Адже у певних випадках футболофіли штучно приписують ланцюжок правонаступності командам з ідентичною або схожою назвою. Навіть якщо частина з них відійшла у небуття понад півстоліття назад. Вочевидь у таких випадках за основу слід брати правовий статус клубів, обставини тимчасового або остаточного припинення існування, наприклад, у воєнний час.

Вивчення історії футболу тісно пов'язано з циклічністю проведення змагань, що визначає необхідність вибудовувати структуру будь-якої розвідки у кореляції з тривалістю сезону. Зазначена особливість фактично виключає можливість довільного вибору предмету дослідження з точки зору темпоральності процесу. Перед потенційними дослідниками постає завдання рухатися від одного року/сезону до наступного, аналізуючи увесь комплекс спортивних, суспільно-політичних, нерідко й соціально-економічних процесів, адже фінансова складова залишалася вагомим чинником культивування британської гри упродовж усього періоду її існування.

Характерними рисами відрізняється й робота з джерелами. На відміну від класичних історичних розвідок, найбільш репрезентативними залишаються періодичні видання. До них застосовуються традиційні методи джерелознавчого аналізу, виходячи зі специфіки публікацій матеріалів у газетах та журналах, як профільного призначення, так і загальнополітичних. Мас-медіа в оперативному режимі доносили читачам дані про змагання, наводили статистику матчів, подавали огляди найважливіших поєдинків, інтерв'ю, рішення керівних структур з поточних справ та інше. Саме завдяки періодичній пресі вдалося реконструювати обставини поширення футболу на українських землях у складі обох імперій, відтворити перипетії спортивного життя в різних регіонах протягом ХХ ст.

Для першої половини минулого століття особливу цінність зберігають евристичні можливості таких часописів як «Słowo polskie», «Chwila», «Echo Kapackie», «Діло», «Спорт», «Готові», «Змаг» (усі – Львів), «Одесский листок», «Спорт и наука», «Спортивная жизнь», «Шквал» (усі – Одеса), «Спорт и игры», «Спорт» (обидва – Київ), «Przegląd Sportowy», «Rocznik Polskiego Związku Piłki Nożnej» (обидва – Краків), «Ежегодник Всероссийского Футбольного Союза», «Русский спорт», «К спорту» (усі – Москва) та багато інших. Прикметно, що в епоху суспільних катаклізмів редколегії видань по-різному реагували на присутність футболу в публічному просторі. Якщо у роки Першої світової війни та революцій дописувачі найчастіше або мінімізували, або повністю відмовлялися від заміток на спортивну тематику, то у часи Другої світової війни газети на постійній основі друкували матеріали щодо перипетій футбольного життя в усіх окупаційних зонах. Сказане стосується таких мас-медіа як «Львівські вісті», «До Перемоги» (Львів), «Дрогобицьке слово», «Одесская газета», «Молва» (Одеса) та інші. Суттєво спрощує роботу з мас-медіа одне з небагатьох профільних археографічних видань, автор якого упорядкував значну кількість дописів у періодичній пресі Галичини першої третини ХХ ст. [37].

Окремо слід виділити інформаційний потенціал британської преси («Daily Mail», «Daily Express» та багатьох інших), забігаючи наперед і архівосховищ острівної країни, на предмет пошуку оглядів/звітів про діяльність Одеського британського атлетичного клубу, який першим

культивував улюблену гру на теренах України. Щоправда на початках члени ОБАК залучали до своїх розваг винятково підданих британської корони, що протягом багатьох десятиліть слугувало підживленню дискусії про місце і час проникнення футболу до українських земель. Сказане стосується й спеціалізованих часописів Чехословаччини, Угорщини та Румунії 1920–1930-х років, в яких регулярно друкувалися матеріали з футбольної тематики.

Цілком очевидно, що ще більш вражаючою є кількість періодичних видань другої половини ХХ ст., які на усіх рівнях – від загальносоюзного до районного – висвітлювали спортивне життя країни або населеного пункту. До них передусім належать «Спортивна газета», «Український футбол», «Футбол» (усі – Київ), «Советский спорт», «Футбол», «Спорт-Експрес» (усі – Москва). На рубежі 1980-1990-х років почала формуватися мережа клубних мас-медіа, колективи яких діяли у річищі інформування уболівальників як в історичній ретроспективі, так і щодо поточних справ.

Досліджуючи періодичну пресу слід мати на увазі, що поміщена на її шпальтах інформація не завжди точно віддзеркалювала подію, що пов'язано з низкою чинників – слабким рівнем комунікації між учасниками змагань, подекуди недостатньою фаховою підготовкою журналістів, у тому числі гіпертрофованим суб'єктивізм по відношенню до учасників турнірів, друкарські помилки, у роки СРСР ще й цензуру. Відтак постає питання про верифікацію отриманої інформації.

До оповідних писемних джерел також відноситься комплекс еґо-джерел, представлених передусім мемуаристикою. Свої спогади залишила значна кількість славетних футболістів, починаючи з провідного форварда київського «Динамо» 1930-х років К. Щегоцького [39] і його сучасника, нападника львівської «України» О. Скоценка [30]. Їх справу продовжили Ю. Войнов [8], О. Блохін [2] та багато інших. Чималим евристичним потенціалом володіють приватні колекції документів, у тому числі тренерські щоденники, у яких міститься цінна інформація про підготовку команд до сезону та проведених матчів, їх склади, авторів голів, отримані попередження, вилучення, особливі примітки. У багатьох випадках, особливо якщо йдеться про колективи нижчого рангу, вони залишаються єдиним джерелом інформації та потенційно можуть слугувати основою для формування наукових знань.

Проблему верифікації отриманих з наративних джерел даних можна вирішити за допомогою актуалізації інформації, отриманої з публічно-правових документів, які виникли внаслідок діяльності органів влади та інших установ. Проте залучення такого різновиду джерел до академічних студій фактично перебуває на зародковій стадії. Перші кроки у напрямі систематизації актових матеріалів зробили за межами України [20]. Подібний приклад варто активно застосувати до археографічного супроводу окресленого сегменту досліджень, передусім завдяки архівосховищам Києва, в яких сконцентрована найповніша підбірка справ.

Зокрема йдеться про наступні фонди ЦДАВО України: 3959 (Український Центральний Комітет, м. Краків (Польща)), 4650 (Центральна рада добровільного спортивного товариства «Авангард» Київ), 4673 (Українська республіканська рада Всесоюзного фізкультурно-спортивного ордена Леніна товариства «Динамо» Київ), 4717 (Українська республіканська рада Добровільного спортивного товариства «Буревісник» м. Київ), 4718 (Українська республіканська рада Добровільного спортивного товариства «Червона Зірка», м. Київ), 4781 (Українська республіканська рада Всесоюзного профспілково-кооперативного Добровільного спортивного ордена Леніна товариства «Спартак», м. Київ), 4785 (Українська республіканська рада Всесоюзного спортивного товариства «Трудові резерви», м. Київ), 4854 (Українська республіканська рада добровільного спортивного товариства «Харчовик», м. Київ), 5058 (Українська республіканська рада Добровільного спортивного товариства «Урожай» Київ), 5090 (Державні органи України у справах сім'ї, молоді та спорту (об'єднаний фонд)), 5091 (Рада спілок спортивних товариств і організацій УРСР, м. Київ).

Проблемам тіловиховання присвячені окремі фонди ЦДА у Львові: 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько» м. Львів), 624 (Український спортивний союз, м. Львів). Чимало інформації зберігається в більшості обласних архівів України.

Специфічним різновидом джерел за способом кодування інформації є не лише фото- і відеоматеріали, які нерідко допомагають реконструювати епізоди минулого на рівні особистісного виміру, сформувані образність досліджуваної проблематики, але й програмки до матчів. Вони регулярно друкувалися у більшості міст України починаючи з середини ХХ ст., призначалися для широкої цільової аудиторії (фахівців й уболівальників) та супроводжувалися історичними екскурсами щодо традицій поширення футболу у визначеному населеному пункті або регіоні, становлення команд/клубів, розкривалися нюанси біографій гравців і тренерів тощо. Значні за обсягом колекції футбольних програмок здебільшого зберігаються в приватних колекціях, інколи в спортивних музеях, й протягом багатьох десятиліть є предметом обміну та продажу, що робить їх доступними для пошуку й подальшої аналітичної роботи. За походженням вони поділяються на офіційні та приватні, а за способом творення – на друківані й електронні.

Отже, дослідження феномену футболу як явища, що має глобальний вимір, забезпечення його методологічного супроводу давно стало викликом для наукової спільноти України. Попри започаткування академічних студій з окресленої проблематики ще у другій половині ХХ ст., вони тривалий проміжок часу не отримали належної оцінки та підтримки, тому залишилися поодинокими проявами інтелектуальної ініціативи. На зламі століть, в умовах проникнення у середовище українських істориків поліваріантних підходів щодо можливостей пізнання минулщини, суттєво підвищився інтерес до вивчення найпопулярнішої у світі спортивної гри. Внаслідок зазначених змін сформувалася базова кількість наукової продукції, яка тематично охоплювала передусім два періоди: початок ХХ ст. й Другої світової війни, а територіально – Київ, Одесу та Львів.

Окремим видом продукції стали праці не професійних істориків, які протягом багатьох десятиліть ретельно нагромаджували велетенський масив інформації, публікуючи її здебільшого у вигляді статистичних довідників й окремих досліджень з історії футбольних команд України. У цьому сегменті якісні та кількісні зміни теж припали на ХХІ ст., коли світ побачив значну кількість публікацій, у тому числі комплексного характеру. Саме автори-футболофіли (історики-аматори) запропонували власну схему реконструкції проникнення футболу на українські терени, проведення перших турнірів різних рангів, створення клубів, взаємозв'язку спорту і суспільно-політичних процесів, біографічного виміру культивування футболу тощо.

Разом з тим, на обох рівнях функціонування дослідницьких ініціатив (професійній та аматорській) досі відсутня синтетична праця з історії футболу в Україні від зародження до сьогодення. Що повинно стати пріоритетом на найближче десятиліття, а її структурними елементами (що не заперечує існування самостійного дискурсу) можуть бути наступні складові:

– витоки й генеза британського дозвілля в тих субрегіонах України, котрі наразі залишаються поза увагою істориків;

– створення перших футбольних клубів; проведення міських і загальноукраїнських змагань;

– історія збірної України;

– програмні та ідеологічні засади розвитку футболу в Україні, вплив суспільно-політичних процесів у Російській та Австро-Угорській імперіях, Польщі, Румунії, Чехословаччині, СРСР на культивування гри, що дає можливість додатково виявити алгоритми конструювання конфліктних зон;

– мобілізаційна функція футболу, його соціальні аспекти, створення знакових систем та прояви насилля у середовищі уболівальницького загалу, який застосовував власне моделювання ідентифікації соціуму за принципом «ми – вони»;

– гендерні студії, позаяк фактично не висвітлена історія функціонування жіночого футболу;

– історія аматорського футболу; зокрема актуальним завданням у згаданому річищі вважаємо створення цілісної картини проведення футбольних змагань у студентському середовищі, їх комунікації з професійним спортом. Сказане повною мірою стосується й українських студентських організацій, котрі функціонували за межами українських земель. Для прикладу в Чехословаччині 1920–1930-х років, що у достатній мірі забезпечено документами ЦДАВО України.

Відтак українське інтелектуальне середовище має усі можливості розвиватися суголосно тенденцій світової історичної науки, здійснюючи комплексні дослідження з історії футболу в Україні та за її межами.

Джерела і література:

1. Антонишин А., Срібняк І., Хлебїна А. Футбол як чільна складова спортивного дозвілля інтернованих вояків Української галицької армії в Чехословаччині (1919–1922 рр.). *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. Науково-теоретичний журнал. 2021. №3. С. 89–95.
2. Блохин О. Гол, который я не забил: Повесть о футболе. Лит. запись Заседы И. И. К.: Молодь, 1981. 160 с.
3. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.
4. Вербицький В. А. Розвиток фізкультури і спорту в навчальних закладах Півдня України (початок ХХ ст.). *Історичний архів*. Наукові студії. Миколаїв, 2008. Вип. 2. С. 116–122.
5. Верменич Я. «Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі. Нарис / Відповідальний редактор В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. 87 с.
6. Вінцовський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України», 2019. 292 с.
7. Вінцовський Т. Футбол в Одесі на початку революції 1917 р.: приклад «Маккабі». *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2022. Вип. 57. С. 25–33.
8. Войнов Ю. М. На футбольних меридіанах: записки спортсмена. 2-е вид., доп. К.: Молодь, 1962. 261 с.
9. Галинский Б. В. Черноморцы: записки о футболе. Одесса: Маяк, 1969. 174 с.
10. Гедз В. А. «Матч смерті» та інші ігри команди «Старт»: до історіографічної проблеми. *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. №XX. С. 18–24.
11. Гінда В. Спорт в Україні під нацистською свастикою. К.: Арій, 2023. 400 с.
12. Гнатюк В. Новітня історія українського футболу. 1992-2001. Короткий енциклопедичний довідник. Вид. 2-е, випр. і доп. Кривий Ріг, 2002. 80 с.
13. Гончарук Т., Погуляев А. Чемпіонат Російської імперії з футболу 1913 р. на шпальтах одеських газет. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2014. №13. С. 24–27.
14. Грегуль Д. Український спорт під окупацією країн «Осі»: історіографічний та джерелознавчий аспекти. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий журнал. К., 2020. № 4(30). С. 33–44.
15. Двойнисюк А., Кутовой Б. Футбольный Николаев. Николаев: Атолл, 2008. 488 с.
16. Демидова І. В. Розвиток культурно-спортивних осередків Миколаївщини в ХІХ – на початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Історичні науки. Миколаїв, 2012. Вип. 3 (33). С. 337–341.
17. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т – Я. 784 с.
18. Євстаф'єва Т. Футбольні матчі 1942 року в Києві. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). К.: Кий, 2002. Вип.2. С. 34–40.
19. Зубалій М. Д., Зубалій В. М. Історичні першоджерела українського футболу. *Теорія і практика фізичного виховання*. Науково-методичний журнал / Донецький національний університет. Донецьк, 2004. №3. С. 227–236.
20. Игра миллионов под партийным контролем: Советский футбол по документам ЦК КПСС / Под. ред.. Томиной Н., Прокуменщикова М. Сост. Казарина И. В., Конова Т. Ю., Прокуменщиков М. Ю. М.: Международный фонд «Демократия», 2017. 784 с.
21. Історія футболу в Україні: бібліогр. покажч. / Держ. закл. «Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка»; уклад.: Т. О. Соколовська, В. О. Ярошик. Харків, 2012. 270 с.
22. Карман Ю. В. История чемпионатов Украины по футболу в 5 томах. К.: ООО «Издательский Дом Украинский Медиа Холдинг», 2011.
23. Кізченко В. І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1980. №7. С. 94–102.

24. Колесник І. Глобальна історія як квест для українських істориків. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 143–164.
25. Лазорак Б. Спортивна хроніка «міжвоєнного Дрогобича». *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Вип. XVII–XVIII. Дрогобич: Коло, 2014. С. 314–340.
26. Люпа Б. М., Грисьо Я. А., Яремко І. Я. Хроніки львівського футболу / За ред. Б. М. Люпи. Львів : ЛА «Піраміда», 2015. Т. 1 (II половина XIX ст. – 1965 р.). 596 с.
27. Мандзюк Д. Копаний м'яч. Коротка історія українського футболу в Галичині. 1909–1944. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 416 с.
28. Перші кроки футболу України / Автор-упорядник А. Ф. Коломієць. К., 2019. Т. I. 304 с.; Київ, 2020. Т. II. 336 с.
29. Пристайко В. І. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. Київ: ЕксОб, 2006. 176 с.
30. Скоцень О. З футболем у світ. Спомини. Торонто, 1985. 638 с.
31. Смолич Ю. К. Твори: У 8-и т. Т. 1 / Упоряд. О. Г. Смолич, передм. П. А. Загребельного. К.: Дніпро, 1983. 735 с.
32. Сорока Ю. В. Історія українського футболу. Харків: Фолио, 2012. 378 с.
33. Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Аналітична записка / Співробітники відділу історії України XIX – початку XX ст. [Відповідальний редактор О.П. Реєнт]. К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2023. 98 с.
34. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини. Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.
35. Українському футболу 115 років: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 26 листопада 2009 р.). Львів, 2009. 105 с.
36. Філософський словник соціальних термінів. Харків: Корвін, 2002. 672 с.
37. Хроніки копаного м'яча. Історія українського футболу в Галичині очима сучасників. Частина 1. 1909-1927 / упор. Д. Мандзюк. Львів, 2022. 280 с.
38. Чернова Е. М. Развитие физической культуры и спорта на Украине за 40 лет Советской власти. *Труды Киевского института физкультуры*. К., 1958. Вып. 4. С. 228–255.
39. Шегоцький К. В. У грі та поза грою. Спогади футболіста. К.: Здоров'я, 1972. 152 с.
40. Dietchy P. Histoire du football. Paris, 2010. 619 p.
41. Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. 2022. 221 p.; Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 2. Le football anglais entre «people`s game» et «global game». 2023. 230 p.
42. Harvey A. Football: The First Hundred Years : the Untold Story. *Sport in the global society*. London: Psychology Press, 2005. 289 p.
43. Kocatürk Ö. Fenerbahçe football team's journey to Russia (8-22 June 1914). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2015. Vol. 10/9 Summer. P. 341–366.
44. Legat F. Géopolitique du football, 1900-1939. T 1. Paris: BiblioMonde Éditions, 2022. 304 p.
45. Ruzhelnyk O. Annexés et déplacés : les clubs de football ukrainiens de Crimée et du Donbass depuis 2014. *Football(s). Histoire, culture, économie, société*. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. 2022. P. 125–136.
46. Szegedi P. Pozíciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történet-szociológiai elemzése. Budapest, 2005. 286 ol.
47. Zaborniak S. Kultura fizyczna ludności ukraińskiej na ziemiach polskich (1868–1939). Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. 543 s.

References:

1. Antonyshyn, A., Sribniak, I., Khliebina, A. (2021) Futbol iak chil'na skladova sportyvnoho dozvillia internovanykh voiakiv Ukrain's'koi halyts'koi armii v Chekhoslovachchyni (1919–1922 gg.). *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu. Naukovo-teoretychnyj zhurnal*. №3. S. 89–95 [in Ukrainian].
2. Blokhin, O. (1981) Gol, kotoryj ya ne zabil: Povest' o futbole. K. 160 s. [in Russian].
3. Vatseba, O. (1997) Narysy z istorii sportyvnoho rukhu v Zakhidnij Ukraini. Ivano-Frankivs'k. 232 s. [in Ukrainian].

4. Verbyts'kyj, V. A. (2008) Rozvytok fizkul'tury i sportu v navchal'nykh zakladakh Pivdnia Ukrainy (pochatok XX st.). *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii*. Mykolaiv. Vyp. 2. S. 116–122 [in Ukrainian].
5. Vermenych, Ya. (2023) «Vijny identychnostej»: ukrains'ko-rosijs'ke tsyvilizatsijne protystoiannia u kohnityvno-dyskursijnomu vymiri. K. 87 s. [in Ukrainian].
6. Vintskovs'kyi, T. (2019) Narysy istorii futbolu v Odes'komu natsional'nomu universyteti imeni I. I. Mechnykova. Odesa. 292 s. [in Ukrainian].
7. Vintskovs'kyi, T. (2022) Futbol v Odesi na pochatku revoliutsii 1917 r.: pryklad «Makkabi». *Naukovyj visnyk Izmail's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu : zbirnyk naukovykh prats'.* Serii: *Istorychni nauky*. Izmail. Vyp. 57. S. 25–33 [in Ukrainian].
8. Vojnov, Yu. M. (1962) Na futbol'nykh merydianakh: zapysky sportsmena. K. 261 s. [in Ukrainian].
9. Galinskij, B. V. (1969) Chernomorcy: zapiski o futbole. Odessa. 174 s. [in Russian].
10. Hedz, V. A. (2013) «Match smerti» ta inshi ihry komandy «Start»: do istoriohrafichnoi problemy. *Sums'kyj istoryko-arkhivnyj zhurnal*. №XX. S. 18–24 [in Ukrainian].
11. Hinda, V. (2023) Sport v Ukraini pid natsysts'koju svastykoju. K. 400 s. [in Ukrainian].
12. Hnatiuk, V. (2002) Novitnia istoriia ukrains'koho futbolu. 1992–2001. Korotkyj entsyklopedychnyj dovidnyk. Kryvyj Rih. 80 s. [in Ukrainian].
13. Honcharuk, T., Pohuliaiev, A. (2014) Chempionat Rosijs'koi imperii z futbolu 1913 g. na shpal'takh odes'kykh hazet. *Visnyk Odes'koho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*. №13. S. 24–27 [in Ukrainian].
14. Hrehul', D. (2020) Ukrains'kyj sport pid okupatsiieiu krain «Osi»: istoriohrafichnyj ta dzhereleoznavchij aspekty. *Vijs'kovo-istorychnyj merydian. Elektronnyj naukovyj zhurnal*. K. № 4(30). S. 33–44 [in Ukrainian].
15. Dvojnisyuk, A., Kutovoj, B. (2008) Futbol'nyj Nikolaev. Nikolaev. 488 s. [in Russian].
16. Demydova, I. V. (2012) Rozvytok kul'turno-sportyvnykh osередkiv Mykolaivschyny v XIX – na pochatku XX stolittia. *Naukovyj visnyk Mykolaivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Istorychni nauky*. Mykolaiv. Vyp. 3 (33). S. 337–341 [in Ukrainian].
17. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. (2013) Kyiv. T. 10. 784 s. [in Ukrainian].
18. Yevstaf'ieva, T. (2002). Futbol'ni matchi 1942 roku v Kyievi. *Kyiv i kyiany. Materialy schorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. K. Vyp.2. S. 34–40 [in Ukrainian].
19. Zubalij, M. D., Zubalij, V. M. (2004) Istorychni pershodzherela ukrains'koho futbolu. *Teoriia i praktyka fizychnoho vykhovannia. Naukovo-metodychnyj zhurnal*. Donets'k. №3. S. 227–236 [in Ukrainian].
20. Igra millionov pod partijnym kontrolem: Sovetskij futbol po dokumentam CK KPSS (2017) M. 784 s. [in Russian].
21. Istoriiia futbolu v Ukraini: bibliohr. pokazhch. (2012) Kharkiv. 270 s. [in Ukrainian].
22. Karman, Yu. V. (2011) Istorija chempionatov Ukrainy po futbolu v 5 tomax. K. [in Russian].
23. Kizchenko, V. I. (1980) Z istorii rozvytku sportu na Ukraini (kinets' XIX – poch. XX st.). *Ukrain''kyj istorychnyj zhurnal*. №7. S. 94–102 [in Ukrainian].
24. Kolesnyk, I. (2021) Global'na istoriia iak kvest dlia ukrains'kykh istorykiv. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. № 5. S. 143–164 [in Ukrainian].
25. Lazorak, B. (2014) Sportyvna khronika «mizhvoiennoho Drohobycha». *Drohobys'kyj kraieznavchij zbirnyk*. Vyp. XVII-XVIII. Drohobych. S. 314–340 [in Ukrainian].
26. Liupa, B. M., Hrys'o, Ya. A., Yaremko, I. Ya. (2015) Khroniky l'vivs'koho futbolu L'viv : LA «Piramida». T. 1 (II polovyna XIX st. – 1965 r.). 596 s. [in Ukrainian].
27. Mandziuk, D. (2016) Kopanyj m'iach. Korotka istoriia ukrains'koho futbolu v Halychyni. 1909–1944. L'viv. 416 s. [in Ukrainian].
28. Pershi kroky futbolu Ukrainy. (2019-2020) Kyiv. T. I. 304 s.; K. T. II. 336 s. [in Ukrainian].
29. Prystajko, V. I. (2006) Chy buv «match smerti»? Dokumenty svidchat'. K. 176 s. [in Ukrainian].
30. Skotsen', O. (1985) Z futbolom u svit. Spomyny. Toronto. 638 s. [in Ukrainian].
31. Smolych, Yu. K. (1983) Tvory: U 8-y t. T. 1. K.: Dnipro, 735 s. [in Ukrainian].
32. Soroka, Yu. V. (2012) Istorija ukrainskogo futbola. Xar'kov. 378 s. [in Russian].
33. Sotsial'no-ekonomichna modernizatsiia v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). (2023) Analitychna zapyska. K. 98 s. [in Ukrainian].
34. Trofym'iak, B. (2001) Himnastychno-sportyvni orhanizatsii v natsional'no-vyzvol'nomu rusi Halychyny. Ternopil': Ekonomichna dumka, 694 s. [in Ukrainian].

35. Ukrains'komu futbolu 115 rokiv: zb. materialiv Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii (L'viv, 26 lystopada 2009 r.). (2009) L'viv. 105 s. [in Ukrainian].
36. Filosofs'kyj slovnyk sotsial'nykh terminiv. (2002) Kharkiv. 672 s. [in Ukrainian].
37. Khroniky kopanoho m'iacha. Istoriia ukrains'koho futbolu v Halychyni ochyma suchasnykiv. (2022). Chastyna 1. 1909–1927. L'viv. 280 s. [in Ukrainian].
38. Chernova, E. M. (1958) Razvitie fizicheskoy kul'tury i sporta na Ukraine za 40 let Sovetskoj vlasti. *Trudy Kievskogo instituta fizkul'tury*. K. Vyp. 4. S. 228–255 [in Russian].
39. Shehots'kyj, K. V. (1972) U hri ta poza hroi. Spohady futbolista. K. 152 s. [in Ukrainian].
40. Dietchy, P. (2010) Histoire du football. Paris. 619 p. [in French].
41. Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. (2022) 221 p.; Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 2. Le football anglais entre «people's game» et «global game». (2023) 230 p. [in French].
42. Harley, A. (2005) Football: The First Hundred Years : the Untold Story. Sport in the global society. London: Psychology Press. 289 p.
43. Kocatürk, Ö. (2015) Fenerbahçe football team's journey to Russia (8–22 June 1914). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 10/9 Summer. P. 341–366 [in Turkish].
44. Legat, F. (2022) Géopolitique du football, 1900-1939. T 1. Paris: BiblioMonde Éditions. 304 p. [in French].
45. Ruzhelnyk, O. (2022) Annexés et déplacés : les clubs de football ukrainiens de Crimée et du Donbass depuis 2014. *Football(s). Histoire, culture, économie, société*. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. P. 125–136. [in French].
46. Szegedi, P. (2005) Pozíciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történet-szociológiai elemzése. Budapest. 286 ol. [in Hungarian].
47. Zaborniak, S. (2007) Kultura fizyczna ludnosci ukrainskiej na ziemiach polskich (1868–1939). Rzeszow: Wydawnictwo universytetu Rzeszowskiego. 543 s. [in Polish].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317308>

УДК 393(477.7)

THE STONE FUNERAL MONUMENTS OF THE TILIHUL WALLEY VILLAGE CEMETERIES

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor,
Oriental Institute
of the Czech Academy of Science
4 Pod Vodarenska veza, Praha, 18200,
Czech Republic

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Yurii Fratseniuk

Master
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko Str., Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0003-4269-4274>E-mail: fyuriyg@gmail.com

Citation:

Poltorak, V., Fratseniuk, Yu. (2024) The stone funeral monuments of the tilihul walley village cemeteries, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 93–101.

Submitted: 10.12.2024

Abstract

The tombstone cross as a part of the funeral rite in Ukraine has been known since the eleventh century on white stone princely sarcophags. Over time, the tombstone cross changed its form, but never the main sacred meaning and purpose of its installation at the burial site of the deceased, which was not only to mark the final resting place of a loved one, but also to serve as a talisman for his or her soul, hope for eternal life and faith in the resurrection.

During the research on the territory of the east part of Odesa region, crosses were found that are similar in their production technology, repeating the established form, but differing in the level of craftsmanship. Thus, there were many production centres/workshops, and not all of them were tied to shell rock extraction centres. A simple logical comparison allows us to assume that the workshops existed far from the quarries and catacombs, and that the artistry and quality of the work depended on the experience and skill of a particular craftsman.

Archaic stone crosses have been preserved in the cemeteries of the Tilihul Valley. Geometric shapes of crosses are found in isolated cases. The largest number of crosses was found in the cemetery of Zavadivka village. The monuments date mainly from the third quarter of the nineteenth century. The material used for the production of crosses is coarse yellow shell rock. It is logical to conclude that the tombstones were made from local material and by local craftsmen. There are no imported crosses that we have observed in other areas of the study along the Tiligul River.

Key words: *Funeral stone monuments, Tilihul Walley, village cemeteries.*

КАМ'ЯНІ НАДМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ СІЛЬСЬКИХ ЦВИНТАРІВ ДОЛИНИ ТИЛІГУЛУ

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства Чеської Академії наук
Під Водаренською вежею, 4, Прага, 18200,
Чехія

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Анотація

Надмогильний хрест як частина поховального обряду на території України відомий ще з XI–XII ст. на білокам'яних князівських саркофагах. З часом надмогильний хрест змінював свою форму, але ніколи основний сакральний зміст й мету його

Юрій Фраценюк

Магістр

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082, Україна
 ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0003-4269-4274>
 E-mail: fyuriy@gmail.com

Цитування:

Полторак В., Фраценюк Ю. Кам'яні надмогильні пам'ятки сільських цвинтарів долини Тилігулу. *Чорноморська минушина*: зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 93–101.

Отримано: 10.12.2024

0,6 д.а.

встановлення на місці поховання померлого, якою було не тільки відзначення місця останнього притулку близької людини, але й оберіг для його душі, сподівання на вічне життя й віру в воскресіння.

Під час досліджень на теренах східної Одещини були виявлені хрести, які за своєю технологією виробництва схожі між собою, повторюють усталену форму, але відрізняються рівнем майстерності виготовлення. Отже центрів виробництва, майстерень, було чимало і не всі вони були прив'язані до центрів по видобутку черепашика. Просте логічне співставлення дає можливість припуститися про існування майстерень віддалено від кар'єрів та катакомб, а художність, якість роботи вже залежала від досвіду та майстерності того чи іншого майстра.

На цвинтарях долини Тилігулу збереглися архаїчні кам'яні хрести. Геометризовані форми хрестів зустрічаються в поодиноких випадках. Найбільша кількість хрестів виявлено на цвинтарі села Завадівка. Датовані пам'ятки переважно третью чвертю XIX ст. Матеріал який

застосовувався для виробництва хрестів - крупної фракції жовтий черепашик. Надгробки були виготовлені з місцевого матеріалу та місцевими майстрами - привозних хрестів по лінії річки Тилігул не зустрічається.

Ключові слова: Кам'яні надмогильні пам'ятки, сільських цвинтарі, долина Тилігулу.

Надмогильний хрест як частина символіки поховального обряду на території України відомий ще з XI ст. на білокам'яних князівських саркофагах. «На могилу хрест зійшов з домовини в XIV столітті» [2, с. 73], як стверджує Микола Моздир. З часом надмогильний хрест змінював свою форму, але ніколи основний сакральний зміст й мету його встановлення на місці поховання померлого, якою було не тільки відзначення місця останнього притулку близької людини, але й оберіг для його душі, сподівання на вічне життя й віру в воскресіння. Сакральність надмогильного знаку, прихована в його окремих елементах, досліджувалася такими сучасними істориками, мистецтвознавцями, етнографами, як М. Моздир, В. Малина, Г. Троценко, А. Попружна, Т. Кара-Васильєва, С. Вольська та інші. Дехто з них пов'язував розвиток, зміну художньої форми хреста з загальними рисами народної творчості в ті чи інші історичні часи.

Інше навантаження, яке на собі несе поховальний хрест, це стисла інформація про померлого, розміщена на його тлі – епітафія, дата народження та смерті, прижиттєвий його статус. Літери й знаки на хресті вже не потрібні померлому, вони є знаками пам'яті для того, хто прийде відвідати хрест на могилі. Саме для них майстер хреста знаходив різні художні рішення, а близькі похованого, бажанням відокремити його від інших надгробків, спонукали майстра до такого пошуку, що призвело до значного різноманіття в художніх формах хрестів другої половини XVIII – початку XX ст. [3], які ми можемо спостерігати сьогодні на цвинтарях Південно-Західної України. Пам'ять, до якої звертався майстер хреста, спонукає нас до його дослідження як витвору художньої народної творчості, обмеженої огорожею цвинтаря.

До пошуку козацьких хрестів привертала свою увагу в різні часи різні дослідники з різних причин та чинників. Увага до стародавніх пам'яток, захоплення етнографією підняло хвилю таких досліджень [7] з 1840-х років. У 1990-ті роки із зростанням національної

свідомості, новою хвилею захоплення етнографією, піднімається нова хвиля пошуку й дослідження козацьких хрестів. Неабияким чинником стала зростаюча популярність Куяльницького цвинтаря кінця XVIII – середини XX ст. [5]. Була проведена також низка етнографічних досліджень Південно-Західних земель України. Зросла стурбованість одеситів щодо знищення унікальної пам'ятки. Цвинтарі з козацькими хрестами, про які йде мова, не єдині на Одещині, що потребують вивчення та збереженості в контексті колективної пам'яті українського народу.

З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України козацький хрест набуває значення як символ пам'яті та шани з метою виявлення особливої поваги до пам'яті загиблих воїнів [1]. Така повага до героїв України та пам'яті про козацьку спадщину, актуалізує дослідження цвинтарів, які зберегли надгробки XVIII – початку XX ст., щодо розуміння історичних процесів, які відбувалися в ті часи на території Одещини, з метою популяризації козацького хреста, привертання уваги громадськості до нього, як до історичного джерела та його збереження.

Загалом на сьогодні досліджена значна кількість кладовищ з кам'яними хрестами XVIII – початку XX ст., що дало можливість виділити їх спільні риси та розгледіти їхню художню різноманітність, що в подальшому дало поштовх до типологізації кам'яних надгробків Одещини [4].

Ми нанесли на карту досліджені локації минулих років й визначили, що значний регіон Одеської області залишився поза їхніми межами, що визначило *завдання нашого дослідження*. Вважаємо за актуальне розширити географію поширення кам'яних хрестів на північ області в контексті типологізації кам'яних надгробків на прикладі матеріалів селищних цвинтарів, з метою їх фотофіксації, каталогізації відповідно до усталеної типології, запропонованої І. Сапожниковим, Ю. Слюсарем та Р. Шуваловим. Вони дослідили більше 220 різновидів намогильних хрестів та запропонували розділити їх на «12 класів [4, с. 42]: I. Грецький, або прямий хрест. II. Латинський хрест. III. Східчастий хрест. IV. Лапчасті або корсунські хрести. V. Георгіївські хрести. VI. Трилисті хрести. VII. Перехресні хрести. VIII. Руські або православні хрести. IX. Патріарші хрести. X. Округлі хрести. XI. Зубчасті або круглі хрести. XII. Комбіновані хрести.

Унікальність сільських цвинтарів полягає в тому, що, на відміну від міських, вони росли дуже повільно. Ще одним чинником зникнення старих цвинтарів була розбудова інфраструктури. Потрібно зауважити, що етнографічна експедиція Юрія Фраценюка носила характер розвідок. Початково він не очікував на такий багатий матеріал, на таку різноманітність надмогильних пам'ятників. На жаль, за цих причин залишилися необстеженими основи багатьох кам'яних хрестів, які в деяких випадках по перехрестя рамен вросли в землю.

Кам'яні хрести кінця XIX – початку XX ст., які нам вдалося дослідити, є нічим іншим як свідченням розвитку народного українського мистецтва на півдні України, особливо в тій її частині, де розповсюджені поклади черепашнику. В цих монументах майстри-хрестороби зберегли елементи й релігійну сутність українського козачого хреста. Український народ, який масово переселяється на степове Причорномор'я, зрозуміло приносить із собою й свою звичайну культуру, ідентичність та мистецтво, в якому не останню роль грає культура поховання померлих. Можливо, бажання прикрасити, відмітити могилу померлого родича, поважної людини тощо, спонукало близьких до пошуку індивідуальних, особливих, не таких як у інших, рис надгробка. Розвиток писемності в українському Степу в досліджуваному нами часі знаходився на низькому рівні. Принаймні серед дослідженого нами матеріалу переважна більшість плитоподібних, хрестоподібних надгробків не містить взагалі епітафій. На нашу думку, це часто було пов'язано з тим, що на селі просто не було освіченої в письмі людини.

Під час своїх досліджень ми виявили хрести, які за своєю технологією виробництва схожі між собою, повторюють усталену форму, але відрізняються майстерністю. Нескладно зробити висновок, що центрів виробництва, майстерень, було чимало й навряд чи всі вони

були прив'язані до центрів по видобутку черепашника. Просте логічне співставлення дає можливість припуститися про існування майстерень віддалено від кар'єрів та катакомб, а художність, якість роботи вже залежала від досвіду та майстерності того чи іншого майстра.

КАМ'ЯНІ НАДГРОБКИ долини річки та лиману Тилігул

Цвинтар села Ісаєве. Це село Андрієво-Іванівської ТГ у Березівському районі Одеської області, на відстані 40 км від районного центру. Станом на 1856 р. село у власності майорши Ісаєвої, у 2-му стані Бобринецького повіту мало 45 дворів. Станом на 1887 рік село в Лисогорській волості Єлісаветградського повіту мало населення 324 особи [6]. Розташоване безпосередньо на правому березі річки Тилігул. Кладовище, яке ми обстежували знаходиться в південній частині села, займає територію за периметром в 400 метрів. Цвинтар діючий, половина його території закинута, заросла чагарником, це територія старих поховань. Незважаючи на те, що село було засноване задовго до 1856 р., надгробків майже не зберіглося. Нам вдалося розшукати серед трави лише один кам'яний хрест.

1. Класичний трилистий, майже по рамена врослий в землю. Розміри (80×50×20).

Цвинтар біля сіл Богданівка та Веселе. Це сучасні назви сіл, які розташовані в Березівському районі на відстані 37 км від районного центру. На картах триверстках позначені села Зверівка (Богданівка), та Веніамінівка (Веселе суч.). В списку населених міст Єлісаветградського повіту містяться 6 волостей до складу яких входять села з назвою Богданівка. Жодного Веніамінівка. За даними 1856 року одна Зверевка поміщика Адабаша на 36 подвір'їв. Цвинтар який ми обстежили знаходиться на лівому березі річки Тилігул на висоті 41 м над рівнем моря, та відмежовано ровом від сучасного цвинтаря. Випадково знайдено завдяки двом металевим хрестам другої половини ХХ століття, які ми побачили над вкритим ковилою пагорбі. На всій території старих поховань яка по периметру займає площу в 200 м², знайдено всього три кам'яних хреста.

1. Пошкоджений, комбінований трилистий з лапчастим, з округлою горішньою частиною. На західній стороні 2-строчний напис – 1874, ім'я похованого не читається, літера «7» в дзеркальному відображенні. Розміри (60×?×18).

2. Прямий із сяйвом з перехрещеними раменами (зламаний). Розміри (40×60×15).

3. Прямий із трипроменевим сяйвом. Розміри (50×50×15), на східній стороні напис, затертий, не читаємо.

4. Зламаний лапчастий. Розміри (50×50×20).

Цвинтар біля села Стрюкове. Це село Березівського району. Знаходиться в 35 км від районного центру. На мапах триверстках позначено як Ананьєвка, Стрюково (Мартиновських). За списками населених міст сіл з назвами Стрюкове та Ананіївка не містяться, ми вважаємо, що це село Мартинівка Серезлівської волості, Єлісаветградського повіту, яке на 1887 рік населяло 344 особи. Село розташоване на обох берегах річки Тилігул. Цвинтар за північно-східною околицею на відстані 500 метрів від сучасних житлових забудов. Обнесено парканом, серед сучасних поховань невеличкі пусті ділянки з нечисленними кам'яними надгробками, у кількості шести одиниць.

1. Прямий восьмикінечний хрест, випиляний, не має написів, вперше зустрічається така форма восьмикінечного хреста. Розміри (50×50×16).

2. Лапчастий, витесано-випиляний (Додаток У фото 4), розміри (50×55×16) з написом ізсхідної сторони: ИЗДЕСЬ/ПОЯИВА/?/ ____? Ім'я похованого не читаємо, четверта (?) строка вросла в землю, літера «Ч» в другій, в дзеркальному відображенні.

3. Прямий із сяйвом, без напису та дати, сяйво на 4 промені, розміри (45×50×16), по рамена врослий в землю.

4. Лапчасті, за технологією випиляний, врослі в землю з розмірами (50×48×16).

Цвинтар села Заводівка. Сучасне село Заводівка, Раухівської ТГ, Березівського району знаходиться на відстані 8 км від районного центра на березі річки Тилігул. Село засновано наприкінці ХVІІІ ст.. Станом на 1856 р. воно мало 6 подвір'їв та належало

ротмістру Чечелю. Входило до складу Бобринецького повіту. Станом на 1887 р. село мешкало 147 осіб, входило до складу Антонівської волості Єлисаветградського повіту. Цвинтар з сучасними похованнями знаходиться в південно-східній частині села. Не містить окремої території із старими похованнями. Кам'яні хрести, які ми виявили, містяться серед сучасних поховань здебільшого в центрі кладовища. Загалом ми виявили та обстежили більше 50 кам'яних хрестів. В основному це козацькі хрести різних підтипів.

1. Козацький лапчатий хрест із зламаним краєм горішньої частини та з верхівкою. Краї рамен витесані. Розміри (80×60×18), в нижній частині 2-строчний напис НИФО/РЬСК??. Більше двох десятків таких хрестів на кладовищі. Ще однією відмінною деталлю на хрестах цього типу, це східчаста верхівка. Наявність цього елемента І. Сапожников досліджував на хрестах, який позначив як типу лапчасті розширені. В нашому випадку це класичний лапчастий степовий. Також має розміри (110×85×18) та напис «ІНЦІ» «ІС ХС» на раменах й графіті у вигляді православного шестикінечного з перехрещеним хрестом.

2. Трилистий класичний на якорі (Додаток Ф фото 4) з вирізьбленим православним шестикінечним перехрещеним так, що кожний кінець утворює грецький хрест. Розміри (75×70×16).

3. Прямий з округлими раменами та верхівкою, розміри (60×50×16).

4. Перехрещений з лапчастим на якорі з відбитими раменами, розміри (85×70×16), містить напис «ЯРИЙ! Та 1917.

5. Латинський хрест з округлим (трилистий примітивний), розміри (85×50×16).

6. Прямий перехрещений на якорі з відбитими раменами з розмірами (60×?×16).

7. Масивний лапчастий з латинським на Голгофі з розмірами (125×105×20). Містить напис 5-строчний, затертий.

8. Подвійний, з рельєфним вирізьбленим, прямий з лапчастим, з виступом на горішній частині, має 6-строчний напис, нерозбірливий, читаємо слово «ГРОБ» Розміри (110×70×18).

9. Комбінований прямий з трилистим на квадраті, на Голгофі. Розміри (70×60×16).

10. Шестикінечний з косим православний з розмірами (110×70×16).

11. Аналогічний вже описаний, але відрізняється розмірами (140×70×20) лапчастий, він демонструє ромбовидну ніжку, яка притаманна більшості хрестів цього кладовища. В нижній частині хреста є відбиток таблички, можливо мідної, яка колись була встановлена.

12. Лапчатий корсунський (Додаток Ф фото 7) хрест з розмірами (110×90×20) містить напис «ОВДЕ/ПОЧИВА-СРПСКИ-ВОІНЕ/МИЛОШ-БІЕЛИК/РОК 1895/УМРО 1917.» над написом вирізьблено прямий невеличкий хрест з вирізьбленими також символами по кутам рамен, матеріал з якого вироблено хрест не схожий до каменю черепашнику.

Кладовище села Заводівка примітне тим, що переважна більшість кам'яних хрестів цього цвинтаря це лапчаті хрести майже однієї форми з легкими відмінностями та однакових в більшості розмірах. Загалом лапчатих хрестів виявлено близько 30 одиниць. Поодинокі зустрічаються хрести трилісті класичні, перехрещені на якорі по одному примірнику прямий та патріаршій. Привертає увагу те, що на цьому цвинтарі ми не виявили жодного типу хреста прямого із сяйвом.

Цвинтар біля села Калинівка. Калинівка – село Визирської сільської громади в Одеському районі Одеської області. Населення складає 493 осіб. Станом на 1887 р. за повітовими списками мало назву Попівка та 423 особи населення. Розташовано на березі Тилігульського лиману, сьогодні в оточенні дачних забудов. Цвинтар села знаходиться в північній його частині безпосередньо на крутому схилі берега лиману. При огляді з води зробили припущення, що має факт сповзання території цвинтаря в води лиману.

1. Прямий хрест із сяйвом. Надгробок реставрований, обкладений камінням. Сяйво із чотирма променями чітко вирізьблено, рамена широкі, загальні розміри (40×60×16).

2. Прямий хрест із сяйвом. Сяйво на 4 промені, чітко прорізане, матеріал хреста крихкий, крупної фракції із жовтого черепашнику. Розміри (40×60×16). Ідентичне попередньому, написів не містять.

3. Стела з трикутною горішньою частиною, розміри (80×40×16), з рельєфно вирізьбленим широким обрамленням та рельєфним широким православним хрестом. Стела двостороння, зворотня сторона повторює різьблення.

4. Лапчастий хрест з ледь округлою горішньою частиною, врослий на половину в землю, розміри (40×60×16).

5. Примітивний трилистий хрест має напис на західній стороні, читаємо тільки слово «ЗДЕСЬ». Ідентичних хрестів з однаковими розмірами (60×50×20) три примірника, інші написів не мають, та два щ них входять до групового поховання з ледь вирізьбленими прямими хрестиками із зменшеними раменами.

6. Грубо витесаний хрест, антропоморфної форми плити, нагадує тип комбінованого трилистого з прямим хреста з ледь округлою горішньою частиною, вирізьбленим по контуру прямим із зменшеними раменами хрестом. Розміри (50×40×18).

7. Трилистий, грубо витесаний хрест, врослий в землю, з невизначеною нижньою частиною, з розмірами (50×60×16).

8. Фрагментарний трилистий на східчастій основі хрест. Розміри (40×40×16).

9. Прямий з широкими раменами, добре збережений хрест із сяйвом, врослий глибоко в землю, із чотирипроменевим сяйвом глибоко й чітко вирізьбленим. Розміри (30×50×16), по раменам йде викарбований напис, нерозбірливо.

10. Трилистий, добре збережений хрест з розмірами (60×60×18).

11. Плита з отвором для встановлення хреста, хрест відсутній, плита розколота. Розміри (180×60×20).

12. На цвинтарі також присутні декілька фрагментів розбитих хрестів та основ для їх встановлення.

Загалом кладовище села Калинівка можна означити тим, що на ньому хаотично розкидані сучасні поховання серед котрих знаходяться кам'яні хрести. Поверхня цвинтаря нерівна, має природні ями. Огорожі сучасних поховань розташовані впритул одне до одного, що заважає прохід між ними. На підставі цього потрібно зазначити, що любе кладовище обгорнуто тишею, поки не несуть чергового померлого. Чагарник на старих похованнях та хаотичне нагромадження поховань не сприяє збереженню кам'яних хрестів. На цвинтарі села Калинівка винайдено 13 вцілілих в тому числі фрагментарно кам'яних надгробків. Серед них 4 прямих із сяйвом, 3 примітивних трилистих, один фрагментарний трилистий, інші лапчасті та одна стела.

Цвинтар біля села Златоустове. Златоустове – село Березівської ТГ у Березівському районі Одеської області. Населення становить 525 осіб. Село знаходиться безпосередньо на березі Тилігульського лиману. Станом на 1856 р. мало назву Златоустове поле, яке належало поміщиці Лосевій. Кількість дворів не визначено. Станом на 1887 рік, назва не змінилася, в селі мешкало 421 особа. Златоустове входило до складу Новопокровської волості Одеського повіту. Цвинтар села знаходиться на відстані 850 метрів на схід від села посеред поля, має прямокутну форму витягнену по лінії Схід – Захід, займає площу за периметром в 330 метрів, старій частині поховань належить половина території кладовища. Вцілілих надгробків на цвинтарі 11 одиниць, та близько 10 фрагментів, які важко ідентифікувати.

1. Трилистий класичний хрест з розмірами (40×40×20).

2. Лапчастий хрест значно врослий в землю з розмірами (40×50×20).

3. Значно врослий в землю трилистий з прямим хрест має дату в горішній частині 1871 та вирізьблений хрест з розширенням. Розміри (30×60×20).

4. Фрагмент лапчастого хреста без горішньої частини має по середині дату 1871. Розміри хреста (40×60×16).

5. Добре збережений лапчастий козацький хрест. Розміри (90×60×18).

6. Примітивний трилистий, більш антропоморфний, хрест, з вирізьбленим тонким прямим хрестиком. Розміри (30×40×16).

7. Лапчатий з трикутною горішньою частиною, але трикутник пологий, не можемо ідентифікувати, як аккерманський за І. Сапожниковим. З вирізьбленим перехресним, але від класичного геральдичного перехресного хреста відрізняється розширеним нижнім кінцем, та верхнім ramenom, яке теж перехрещене на кінцях, утворюючи таким чином в горішній частині три прямих хреста. Такої комбінації трилистого хреста ми раніше в дослідженому регіоні не зустрічали. Різьблення розміщено на західній стороні хреста. Розміри хреста (80×50×18).

8. Два класичних трилистих хреста, один з яких має двострочний напис, нерозбірливо. Розміри хрестів (60×40×20).

9. Фрагмент хреста, більш нагадує класичний трилистий з вирізьбленим православним. Розміри (50×40×16).

Кам'яні хрести цвинтаря села Златоустове представлені тільки архаїчними пам'ятниками. Не виявлено хрестів геометризованих форм.

Отже, після досліджень, виконаних вздовж річки Тилігул та басейну Тилігульського лиману, можемо констатувати, що в переважній більшості на цвинтарях цих сіл збереглися архаїчні кам'яні хрести. Геометризовані форми хрестів зустрічаються в поодиноких випадках. Найбільша кількість хрестів виявлено на цвинтарі села Завадівка. Датування загалом третя чверть XIX століття. Матеріал який застосовується для виробництва хрестів крупної фракції жовтого черепашника. Логічно зробити висновок, що надгробки вироблялися з місцевого матеріалу та місцевими майстрами. Привозних хрестів, які ми наглядали на інших напрямках дослідження по лінії річки Тилігул не зустрічається.

Таблиця 1

Поширення типів кам'яних хрестів в східній частині Одеської області на підставі винайденого кількісного складу польових робіт 2024 р. (Ю. Фраценюк)

	Лапчасті	Трилісті примітивні	Трилісті класичні	Прямі/на медальйоні /на квадратаі	Патріарші	Перехрещені /на якорі	Із сыйвом/латинські/на якорі	Стели	Латинські класичні	Круглі	Невизначений/новий	З написом/Датовані	Загалом близько
с. Ісаєво	0	0	1	0/0/0	0	0	0/0/0	0	0	0	0	0/0	1
с. Веселе, Богданівка	1	0	0	0/0/0	0	0	2/0/0	0	0	0	1	1/0	4
с. Стрюкове	4	0	0	1/0/0	0	0	1/0/0	0	0	0	0	1/1	10
с. Завадівка	22	0	5	2/0/0	4	3	0/0/0	0	0	0	0	6/4	50
с. Калинівка	5	4	0	0/0/0	0	0	3/0/0	1	0	0	2	1/0	20
с. Златоустове	5	0	5	0/0/0	0	0	0/0/0	0	0	0	0	2/2	12
Разом по долині р. Тилігул та лиману	36	4	11	15/5/6	4	3	6/0/0	1	0	0	3	11/7	97

Ілюстрації

Цвинтар села Ісаєво, Веселе, Богданівка

Цвинтар біля села Стрюкове

Цвинтар села Завадівка

Цвинтар села Калинівка

Цвинтар села Златоустове

Джерела і література:

1. Козацький хрест та меморіальна плита: Кабмін затвердив вигляд надмогильних споруд НВМК / Укр. ін-т нац. пам'яті. 16.07.2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/kozackyy-hrest-ta-memorialna-plyta-kabmin-zatverdyyv-vyglyad-nadmogylnyh-sporud-nvmk> (дата звернення: 05.11.2024).
2. Моздир М. І. До генези надмогильного знака в Україні. *Народознавчі зошити*. 1995. Вип. 2. С. 69–79.
3. Попружна А. В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет. Чернігів, 2016. 259 с.
4. Сапожников І. В., Слюсар Ю. О., Шувалов Р. О. Типологія кам'яних надмогильних хрестів Південно-Західної України. *Старожитності Причорномор'я* / Одеський держ. ун-т ; каф. арх. та етн. України. Одеса : МП Гермес, 1995. Вип. 2. С. 16–47.
5. Слюсар Ю. Історичні цвинтарі Шкодової гори, як об'єкт уваги науковців і краєзнавців-аматорів в останнє десятиріччя XX ст. та основа подальшого розвитку історичного краєзнавства та пам'яткоохоронної справи на Одещині. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2005. Вип. 1. URL: <https://history.odessa.ua/publication1/stat15.htm> (дата звернення: 05.11.2024).
6. Список населених мест Херсонской губернии: издание Херсонского губернского статистического комитета : по сведениям 1887 года. Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1888. 188 с.
7. Широцький К. Надгробні хрести на Україні. *Записки Наукового товариства Шевченка*. Львів, 1908. Т. 82. Кн. II. С. 10–29.

References:

1. Kozatskyi khrest ta memorialna plyta: Kabmin zatverdyyv vyhliad nadmogylnykh sporud NVMK / Ukr. in-t nats. pam'iaty. 16.07.2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/kozackyy-hrest-ta-memorialna-plyta-kabmin-zatverdyyv-vyglyad-nadmogylnyh-sporud-nvmk> (Accessed 03 November 2024). [in Ukrainian].
2. Mozdyr, M. I. (1995) Do henezy nadmogylnoho znaka v Ukraini. *Narodoznavchi zoshyty*. Vyp. 2. S. 69–79. [in Ukrainian].
3. Popruzhna, A. V. (2016) Pokhovalna kultura kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII – XVIII st. : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Chernihivskiyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet. Chernihiv. 259 s. [in Ukrainian].
4. Sapozhnykov, I. V., Sliusar, Yu. O., Shuvalov, R. O. (1995). Typolohiia kamianykh namogylnykh khrestiv Pivdenno-Zakhidnoi Ukrainy. *Starozhytnosti Prychornomoria* / Odeskyi derzh. un-t ; kaf. arkh. ta etn. Ukrainy. Odesa. Vyp. 2. S. 16–47. [in Ukrainian].
5. Sliusar, Yu. (2005) Istorychni tsvyntari Shkodovoi hory, yak ob'iekt uvahy naukovtsiv i kraieznavtsiv- amatoriv v ostannie desiatyrichchia XX st. ta osnova podalshoho rozvytku istorychnoho kraieznavstva ta pamiatkookhoronnoi spravy na Odeshchyni. *Visnyk Odeskoho istoriko-kraieznavchoho muzeiu*. Vyp. 1. URL: <https://history.odessa.ua/publication1/stat15.htm> (Accessed 05 November 2024). [in Ukrainian].
6. Spysok naseleennykh mest Khersonskoi hubernyy: yzdanye Khersonskoho hubernskoho statystycheskoho komyteta : po svedenyiam 1887 hoda. Kherson: Typ. Khersonskoho hubernskoho pravleniya, 1888. 188 s. [in Russian].
7. Shyrot'skyi, K. (1908) Nadhrobni khresty na Ukraini. *Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka*. Lviv. T. 82. Kn. II. S. 10–29. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317421>

УДК 94(744.74-21): [061.2:343.811]-027.564.2"18"(043.5)

THE ROLE OF NATIONAL SYMBOLS IN THE BRANDING OF UKRAINIAN GOODS: A HISTORICAL ASPECT

Yevhenii Yurash

PhD (History and Archeology)
Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Vsevolod Zmiienko Str., Odesa, 65082, Ukraine
ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-8866-225X>

E-mail: sasha.urash2000@gmail.com

Citation:

Yurash, Ye. (2024) The role of national symbols in the branding of ukrainian goods: a historical aspect, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp.102–107.

Submitted: 04.12.2024

Abstract

The article analyzes the role of national symbols in the formation of branding of Ukrainian goods. The historical development of the use of elements of cultural identity, such as coats of arms, ornaments, colors and motifs, in the process of creating a positive image of products in domestic and international markets is considered. Special attention is paid to modern examples of successful use of national identity in marketing strategies.

Key words: branding, national symbols, Ukrainian goods, cultural identity, marketing, national heritage, history of branding.

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СИМВОЛІВ У БРЕНДИНГУ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Євгеній Юраш

Доктор філософії з історії та археології
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-8866-225X>

E-mail: sasha.urash2000@gmail.com

Цитування:

Юраш Є. Роль національних символів у брендингу українських товарів: історичний аспект. *Чорноморська минувшина: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць*/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 102–107.

Отримано: 04.12.2024

0,5 д.а.

Анотація

Стаття аналізує роль національних символів у формуванні брендингу українських товарів. Розглянуто історичний розвиток використання елементів культурної ідентичності, таких як герби, орнаменти, кольори та мотиви, у процесі створення позитивного іміджу продукції на внутрішньому та міжнародному ринках. Особливу увагу приділено сучасним прикладам успішного використання національної ідентичності в маркетингових стратегіях.

Ключові слова: брендинг, національні символи, українські товари, культурна ідентичність, маркетинг, національна спадщина, історія брендингу.

Національні символи відіграють вирішальну роль у формуванні брендингу будь-якої країни. Вони відображають культурну ідентичність, історичний шлях і створюють впізнаваність продукції на міжнародній арені. В Україні такі символи, як тризуб, вишиванка, калиновий мотив та традиційне мистецтво, глибоко вплетені в історію та сучасний комерційний брендинг.

Історія геральдики на території України бере свій початок ще в часи Русі, коли з'явилися перші герби та символи, що використовувалися для позначення князівських родів і територіальних утворень. Уже в IX–X ст. в Русі започатковується система знаків, що служили для ідентифікації владарів та їхніх землеволодінь. Ці знаки виконували роль не тільки символів влади, але й засобів захисту та ідентифікації на полі бою [4].

Однією з найважливіших особливостей геральдики того часу був розвиток князівських гербів, що відображали родову приналежність та територіальні інтереси. Ці герби часто включали в себе елементи, що підкреслювали духовну та світську владу князів, а також їх зв'язок із сакральним, зокрема через використання християнських символів, таких як хрести та біблійні сюжети [4].

З розвитком християнства на території Русі, геральдичні знаки стали частиною церковної символіки. Проте, вже з початку X ст. в князівствах з'являються перші герби, що мали як сакральне, так і політичне значення. Зокрема, один із найвідоміших гербів Київської Русі - це герб Святослава Ігоревича, що був зображений на його знаменах, і відомий сьогодні як один із перших в історії геральдичних символів на теренах України [11].

У цей період геральдика стає не лише символом влади, але й важливим елементом у процесах дипломатії та торгівлі. Наприклад, князь Володимир Великий використовував хрест на своїх гербах як знак християнства, що підкреслювало приналежність Русі до християнської цивілізації [4]. В цей час герби стали важливим елементом національної ідентичності та глибоко вплинули на подальший розвиток геральдики в Україні.

Козацька доба в Україні (XVI–XVIII ст.) відіграла значну роль у формуванні національної ідентичності та розвитку ремісництва. В цей період, коли козаки стали основною соціальною та військовою силою, почали активно розвиватися місцеві ремісничі центри, що працювали на забезпечення потреб як козацького війська, так і мирного населення. Ремесла стали важливою складовою економіки та культури, зокрема у таких галузях, як ковальство, гончарство, шевство та ткацтво [9].

У цей час ремісники активно використовували елементи народної символіки, що відображали патріотизм та прагнення до незалежності. Наприклад, козаки часто використовували в своїй ремісничій продукції символи, що були пов'язані з духовним життям, а також із козацькою культурою – хрести, герби та інші знаки, що підкреслювали їх ідентичність. Одним з яскравих прикладів є козацький герб, який став символом не лише військової слави, а й товарного знаку, що відображав якість продукції, виготовленої на Запоріжжі та інших козацьких територіях [4].

Крім того, козацькі осередки ремесел стали важливими центрами економічної діяльності, де місцеві товарні бренди почали формуватися. Наприклад, у гончарстві та ковальстві козацькі майстри створювали вироби, що мали індивідуальні риси, які дозволяли ідентифікувати їх за місцем походження. Такі ремісничі вироби з часом стали важливими товарами не лише на внутрішньому ринку, а й на зовнішньому, зокрема в Польщі, Туреччині та інших країнах, з якими Козацька держава підтримувала торгові зв'язки [9].

Таким чином, козацька доба стала не тільки періодом військових та політичних перемог, але й важливою етапом у розвитку українського ремесла і торгової марки, що спиралася на національні традиції та символіку [11].

XIX ст. стало важливим етапом у розвитку ремесел в Україні, коли почало формуватися локальне виробництво, що стало основою для розвитку перших локальних брендів. Відповідно до економічних та соціальних змін, пов'язаних з індустріалізацією та розвитком міст, українські ремісники почали все більше орієнтуватися на створення товарів,

що мали локальну ідентичність та визначалися особливим стилем і якістю. Це період, коли ремісничі вироби вже можна було впізнати завдяки географічному походженню, а також завдяки індивідуальним ознакам, таким як орнаменти, форма та матеріали [9].

Важливим елементом у становленні локальних брендів стало використання в ремеслах традиційних мотивів, які відображали народні звичаї та культури певних регіонів. Наприклад, в Україні розвивалися знамениті гутне скло, петриківський розпис та гончарство, які з часом стали асоціюватися з конкретними регіонами та стали відомими як “локальні бренди”. Це дозволяло не тільки виділяти продукти, але й залучати до них увагу на ринках як усередині країни, так і за її межами [4].

Крім того, в XIX ст. започаткувалися перші спроби формалізувати маркування та стандартизацію ремісничих товарів. Товарні знаки, хоч і ще не були офіційно визнані, стали активно використовуватися для позначення якості та автентичності виробів. Наприклад, в гончарстві та ковальстві вже можна було спостерігати ознаки формування брендів, коли вироби окремих майстрів або майстерень отримували певні символи чи знаки, що підтверджували їхній високий рівень якості та відповідність традиціям [9].

Цей період також характеризується розвитком міського ремесла, де почали з'являтися майстерні та цехи, які працювали на широкі ринки. Проте важливо зазначити, що, незважаючи на розвиток індустріального виробництва, ремісництво залишалося важливим елементом економіки та культури України, зберігаючи свою локальну специфіку і традиції [11].

На початку XX ст. в Україні розпочався новий етап національного відродження, що супроводжувався зростанням культурної, соціальної та економічної активності, зокрема серед українських інтелігентів. У цей час з'явилися нові форми національної самосвідомості, включаючи розвиток українського мистецтва, літератури та ремесел. Відродження української національної ідентичності мало велике значення для формування культури та брендів того часу, особливо у таких сферах, як народне мистецтво, вишивка, кераміка, текстиль, а також виробництво традиційних українських меблів та прикрас [11].

Одним з важливих аспектів національного відродження було відновлення використання українських національних символів у ремісничих виробках, зокрема в кераміці та текстильних виробках. Традиційні українські орнаменти стали використовуватися не лише для декору, але й для створення товарних знаків, що згодом набули широкого визнання. Цей процес включав в себе не тільки відродження старовинних мотивів, але й їх адаптацію до сучасних умов. Поступово українські товари, позначені такими символами, почали користуватися популярністю серед покупців, як в Україні, так і за її межами, зокрема серед української діаспори [4].

Національне відродження також супроводжувалося активізацією рухів, спрямованих на підтримку українських ремісників і підприємців, таких як кооперативи та спілки майстрів. Важливим аспектом цього процесу стало створення перших підприємств, що займалися виготовленням національних товарів, які стали своєрідними “брендами” української продукції, зокрема вишиванок, рушників, глиняних виробів і художніх виробів. Ці товари стали не тільки важливими елементами культури, а й своєрідними символами національної єдності та відродження [9].

Особливу роль у цьому процесі відіграли літературні та культурні діячі, такі як Іван Франко, Леся Українка, Михайло Грушевський, які не тільки популяризували українську культуру, але й підтримували ідею розвитку національного бренду в усіх сферах життя. Вони сприяли популяризації національних ремесел і українських товарів через свої твори та публіцистику, що сприяло формуванню ідентичності, яка мала вплив на економічний розвиток України в цілому [11].

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. Україна отримала незалежність, що відкрило нові можливості для розвитку національної економіки, культури та брендів. Пострадянський період в Україні ознаменувався не лише політичними змінами, але й масштабними економічними перетвореннями. В умовах ринкових реформ і глобалізації

українські бренди почали відновлювати свою ідентичність, що було важливим етапом на шляху до інтеграції України в світову економіку.

Одним із головних аспектів цього процесу стало відродження українських національних символів та традицій у брендах. В умовах незалежності українські підприємці почали активно використовувати культурні елементи для створення національних брендів, що символізували патріотизм і національну гордість. Це було важливо як для внутрішнього ринку, так і для експортного потенціалу. Проте відродження цих брендів відбувалося не лише за рахунок відновлення старих традицій, але й через інтеграцію нових елементів, що відповідали вимогам сучасного ринку [6].

Вже на початку 2000-х років українські бренди почали набувати популярності як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Визначною рисою цього періоду стало створення брендів, які поєднували елементи національної культури з сучасними технологіями та маркетингом. Зокрема, це стосувалося таких галузей, як харчова промисловість, одяг та косметика. Бренди як “Оболонь”, “Моршинська”, “Київстар” стали символами української економіки і культури, що сприяло формуванню позитивного іміджу країни на міжнародній арені [5].

Одним із важливих етапів в розвитку пострадянських брендів стало їх адаптація до міжнародних стандартів. Незважаючи на те, що деякі українські компанії почали виходити на міжнародні ринки ще в 1990-х роках, більшість з них зіштовхнулася із серйозними труднощами через відсутність стійкої інфраструктури і слабку бренд-лідерність. Проте з часом українські бренди стали більш конкурентоспроможними завдяки зростанню внутрішнього попиту, розвитку інтернет-торгівлі та активній підтримці з боку держави [2].

З одного боку, пострадянська епоха дозволила Україні стати частиною глобальної економічної системи, але, з іншого боку, перехід до ринкової економіки супроводжувався значними викликами, такими як фінансова нестабільність, корупція та політичні кризи. Однак саме ці труднощі стали поштовхом для створення нових економічних моделей, що відобразились і на формуванні нових українських брендів. У цей час активно розвивалась не лише промисловість, а й культурна складова брендингу, що включала в себе патріотичні, культурні та соціальні аспекти, які стали важливими елементами українського бренду [12].

В умовах глобалізації та інтеграції української економіки в міжнародний ринок національні символи стали важливим елементом сучасного брендингу. Вони відіграють ключову роль у формуванні ідентичності бренду та забезпеченні його конкурентоспроможності. Сучасні українські бренди активно використовують національні символи – герби, кольори, архітектурні елементи, традиційні орнаменти – для створення унікального іміджу, що відображає культурну спадщину та історію країни.

Використання національних символів у брендингу дозволяє компаніям підкреслити свою прив'язаність до національних традицій і водночас звернутися до сучасних потреб ринку. Наприклад, бренд “Оболонь”, що є одним із найвідоміших українських пивних брендів, активно використовує національні символи в своїй рекламній стратегії, поєднуючи традиції пивоваріння з елементами української культури. Бренд використовує елементи національного фольклору та патріотичні символи для залучення споживачів, які цінують українську автентичність [8].

Сучасний брендинг в Україні також активно включає в себе використання історичних символів та елементів національної культури. Наприклад, “Khortytza” – бренд української горілки – використовує в своїх етикетках стилізовані елементи козацької символіки, що підкреслює спадщину та героїчне минуле України. Такий підхід не тільки звертається до національної ідентичності, а й демонструє зв'язок бренду з історією, що є важливим для споживачів, котрі прагнуть підтримати національних виробників [10].

Значення національних символів у брендингу також полягає у їх здатності створювати емоційний зв'язок з споживачем. За допомогою таких символів компанії можуть апелювати до почуття патріотизму, національної гордості та колективної ідентичності, що, своєю

чергою, допомагає сформувати лояльність до бренду. У той же час, національні символи використовуються не лише для внутрішнього ринку, але й для виходу на міжнародну арену, де вони можуть підкреслювати унікальність українського бренду [3].

Використання національних символів у сучасному брендингу також потребує дотримання культурних і соціальних контекстів, що є важливим для того, щоб символи не сприймалися як штучні чи маніпулятивні. Відповідальність за правильне трактування національних символів лежить на брендах, які повинні поважати культурну спадщину та історію свого народу, одночасно звертаючись до сучасних ринкових вимог і трендів.

Брендинг в Україні має багатотисячлітню історію, що тісно пов'язана з розвитком національної ідентичності, культури та економіки. З часів Русі і до сьогодення бренди не тільки відображали економічні трансформації, але й служили важливими носіями національних символів і традицій, що допомагало формувати стійке національне самовизначення.

Зі становленням Русі на базі геральдики почали формуватись перші ознаки брендів, що використовували герби та інші символи для позначення торгових шляхів і власності. В середньовіччі та в період Козацької доби ремісничі виробники почали активно формувати локальні бренди, використовували їх для підвищення впізнаваності та репутації на ринку [8]. Водночас, козацька символіка й орнаменти стали важливим елементом у брендингу товарів, що відображали не тільки торгові, а й культурні, національні цінності.

У XIX ст. з розвитком індустріалізації та ремісничих виробництв почали виникати локальні бренди, що базувались на глибоких культурних і традиційних основах, які закріплювались на ринку через місцеві товарні знаки і символи [7]. Перехід до пострадянської епохи позначився масовим відновленням національних брендів, що мали на меті відродження економічної активності та сприяння розвитку культури після довгих років централізованого управління [12].

Після здобуття незалежності Україна розпочала активний процес відновлення своєї національної ідентичності через бренди. Важливим аспектом цього стало використання національних символів, які дозволяли підкреслити зв'язок із культурною спадщиною та глибоким історичним корінням. Зокрема, бренди як "Оболонь" і "Моршинська" активно використовували елементи української символіки, що дозволяло їм не тільки конкурувати на внутрішньому ринку, а й виходити на міжнародну арену з іміджем автентичного українського товару [6].

У сучасному світі значення національних символів у брендингу є надзвичайно важливим, оскільки вони допомагають не лише ідентифікувати бренд, але й створювати емоційний зв'язок з споживачем, підкреслюючи приналежність до національних цінностей. Використання таких символів вимагає обережності та відповідальності від виробників, оскільки неправильне трактування може призвести до негативного сприйняття бренду [13].

Отже, розвиток українського брендингу свідчить про тісний зв'язок економічних і культурних процесів, а також про важливість збереження національних традицій у сучасному бізнесі. З одного боку, бренди сприяють інтеграції України в глобальну економіку, з іншого – вони служать важливим інструментом культурного самовираження та національної гордості.

Джерела та література:

1. Бойко Л. Українська культура в умовах соціалістичного реалізму. Київ: Інститут культурології, 2007. 321 с.
2. Герасименко Т. Український бізнес у пострадянському просторі: Моделі розвитку та глобалізація. Харків: ХНУ, 2017. 536 с.
3. Гончарук В. Історія економіки України. Київ: Либідь, 2004. 232 с.
4. Іванов В. М. Історія української символіки. Київ: Наукова думка, 2008. 144 с.
5. Коваленко А. Брендинг в Україні: Від національної ідентичності до глобальних ринків. Київ: Логос, 2019. 232 с.

- 6.Кравець І. Економічні реформи в Україні в пострадянський період. Київ: Інститут економічних досліджень, 2018. 312 с.
- 7.Кравченко І. В. Маркетинг і брендинг: теорія та практика для України. Київ: Академія, 2020.121 с.
- 8.Литвин С. М. Брендинг у пострадянському просторі: українські реалії та міжнародний досвід. Київ: Ніка-Центр, 2018. 330 с.
- 9.Мельничук В. Я. Українська культура в період національного відродження. Київ: Наукова думка, 2002. 288 с.
10. Петренко І. Культурна політика Радянської України. Харків: ХНУ, 2011. 182 с.
11. Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1991. 509 с.
12. Федорова Н. Соціальна відповідальність бізнесу та брендинг в Україні. Одеса: Видавництво “Астропринт”, 2020. 208 с.
13. Шевченко О. Історія українського мистецтва в радянський період. Київ: Наукова думка, 2005. 222 с.

References:

- 1.Boiko, L. (2007) *Ukrainska kultura v umovakh sotsialistichnoho realizmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 2.Herasymenko, T. (2017) *Ukrainskyi biznes u postradianskomu prostori: Modeli rozvytku ta hlobalizatsiia*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- 3.Honcharuk, V. (2004) *Istoriia ekonomiky Ukrainy*. Kyiv: Lybid, 2004. [in Ukrainian].
4. Ivanov, V. M. (2008) *Istoriia ukrainskoi symboliky*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 5.Kovalenko, A. (2019) *Brendynh v Ukraini: Vid natsionalnoi identychnosti do hlobalnykh rynkiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kravets, I. (2018) *Ekonomichni reformy v Ukraini v postradianskyi period*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 7.Kravchenko, I. V. (2020) *Marketynh i brendynh: teoriia ta praktyka dlia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 8.Lytvyn, S. M. (2018) *Brendynh u postradianskomu prostori: ukrainski realii ta mizhnarodnyi dosvid*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2018. [in Ukrainian].
9. Melnychuk, V. Ya. (2002) *Ukrainska kultura v period natsionalnoho vidrozhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Petrenko, I. (2011) *Kulturna polityka Radianskoi Ukrainy*. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Subtelnyi, O. (1994) *Ukraina: Istoriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Fedorova, N. (2020) *Sotsialna vidpovalnist biznesu ta brendynh v Ukraini*. [in Ukrainian].
13. Shevchenko, O. (2005) *Istoriia ukrainskoho mystetstva v radianskyi period*. Kyiv. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.318027>

УДК 94:323.17](477)(45)11:23

ON THE ISSUE OF DEFINING IDENTITIES IN HISTORICAL RETROSPECT

Nataliia Petrova

PhD (History), Associate Professor
Department of Archaeology, Ethnology and
World History

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-9536-4357>

E-mail: pani_natalka@ukr.net

Citation:

Petrova, N. (2024) On the issue of defining identities in historical retrospect, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 108–116.

Submitted: 07.12.2024

Abstract

The article is devoted to identifying the main issues of defining identities in historical retrospect, which is extremely relevant, since identity as a social and cultural phenomenon is a key topic of scientific research, especially historical and archaeological research. The study of the identities of past societies requires an interdisciplinary approach that combines the analysis of material culture, written sources, and theoretical concepts. The article attempts to identify key issues and main approaches to reconstructing identities from archaeological materials and written evidence, as well as to identify the challenges faced by researchers. Identity is a fundamental concept in the social sciences and humanities. It encompasses the processes of self-awareness and self-determination, as well as the ways in which individuals and groups form and express their membership in particular social, cultural, ethnic, or other communities. The article examines identity as a complex and multifaceted phenomenon that is formed at the intersection of individual and collective factors, as well as its role in the modern world. Identity can be defined as an individual's or group's awareness of their own uniqueness and belonging, and can take different forms: personal identity, social identity, cultural identity. Identity as a product of interaction between an individual and society can be dynamic, changing depending on the social context or life circumstances.

For example, the processes of globalization and migration contribute to the emergence of multicultural identities, where individuals combine elements of different cultures. At the same time, in the context of social conflicts, identity can become the basis for division and confrontation.

Identity as a cultural phenomenon has a key aspect, as culture is one of the main factors in identity formation. Through language, symbols, rituals and traditions, individuals and groups express their cultural uniqueness. Cultural identity includes: language as the main means of communication and carrier of the cultural code; religion as a source of moral and ethical norms; symbols, such as national flags, coats of arms, clothing, music, and other attributes that define membership in a particular community.

Cultural identity is also an important aspect of national identity. At the state level, it is often used to create a sense of unity among citizens.

Identity is a key social and cultural phenomenon that affects all aspects of the lives of individuals and communities. Its formation depends on many factors, including social context, cultural traditions and historical events. In today's world, identity remains a dynamic and important tool to help people navigate the globalization and preserve cultural diversity.

Key words: *identity, archaeological sources, ethnic group, identity structure, local identity, Dzhuchi Ulus*

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Наталія Петрова

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедри археології, етнології та всесвітньої історії
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0001-9536-4357>
E-mail: pani_natalka@ukr.net

Цитування:

Петрова Н. До питання визначення ідентичностей в історичній ретроспективі. *Чорноморська минушина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 108–116.

Отримано: 07.12.2024
0,88 д.а.

Анотація

Стаття присвячена виокремленню основних аспектів визначення ідентичностей в історичній ретроспективі, що є надзвичайно актуальним, оскільки ідентичність як соціальний та культурний феномен є ключовою темою наукових досліджень, особливо історичних та археологічних. Дослідження ідентичностей минулих суспільств вимагає міждисциплінарного підходу, який об'єднує аналіз матеріальної культури, письмових джерел та теоретичних концепцій. У статті зроблено спробу визначити ключові питання та основні підходи до реконструкції ідентичностей за археологічними матеріалами та письмовими свідченнями, а також визначити виклики, з якими стикаються дослідники. Ідентичність є фундаментальним поняттям у соціальних і гуманітарних науках. Вона охоплює процеси самоусвідомлення та самовизначення, а також способи, якими індивіди і групи формують та виражають свою приналежність до певних соціальних, культурних, етнічних чи інших спільнот. У статті розглядається ідентичність як складний та багатограний феномен, який формується на перетині індивідуальних і колективних чинників, а також її роль у сучасному світі. Ідентичність можна визначити як усвідомлення індивідом або групою власної унікальності й приналежності, може мати різні форми: особиста ідентичність, соціальна ідентичність, культурна ідентичність.

Ідентичність як продукт взаємодії між індивідом і суспільством може бути динамічною, змінюючись залежно від соціального контексту або життєвих обставин. Наприклад, процеси глобалізації та міграції сприяють появі мультикультурних ідентичностей, де індивіди поєднують елементи різних культур. Водночас, у контексті соціальних конфліктів ідентичність може стати основою для поділу та протистояння. Ідентичність як культурний феномен має ключовий аспект, оскільки культура є одним із головних чинників формування ідентичності. Через мову, символи, обряди та традиції індивіди і групи виражають свою культурну унікальність.

Культурна ідентичність включає: мову — як основний засіб комунікації та носій культурного коду; релігію — як джерело моральних і етичних норм; символіку — наприклад, національні прапори, герби, одяг, музика та інші атрибути, які визначають належність до певної спільноти. Культурна ідентичність також є важливим аспектом національної ідентичності. На рівні держави вона часто використовується для формування почуття єдності серед громадян.

Ідентичність є ключовим соціальним і культурним феноменом, який впливає на всі аспекти життя індивідів і спільнот. Її формування залежить від безлічі чинників, включаючи соціальний контекст, культурні традиції та історичні події. У сучасному світі ідентичність залишається динамічним і важливим інструментом, який допомагає людям орієнтуватися в умовах глобалізації та збереження культурного різноманіття.

Ключові слова: ідентичність, археологічні джерела, етнічна група, структура ідентичностей, локальна ідентичність, Улус Джучі.

В дослідженні питання ідентичностей в історичній ретроспективі визначимо основні теоретичні підходи до визначення ідентичності як соціального та культурного феномену. Оскільки ідентичність є фундаментальним поняттям у соціальних і гуманітарних науках, цілком

обґрунтовано вона охоплює процеси самоусвідомлення та самовизначення, а також способи, якими індивіди і групи формують та виражають свою приналежність до певних соціальних, культурних, етнічних чи інших спільнот. Спробуємо розглянути ідентичність як складний та багатогранний феномен, що формується на перетині індивідуальних і колективних чинників, а також її роль у сучасному світі. Дослідження понять ідентичності є однією з важливих тем в сучасних наукових працях.

Вивченням питання ідентичностей в історичній ретроспективі займалися багато вчених, які представляли різні галузі гуманітарних наук, зокрема історії, соціології, антропології, культурології та філософії. Ось кілька ключових постатей і напрямів досліджень. Знаковою є збірка Еріка Гобсбаума і Теренса Рейнджера, що вивчали створення національних ідентичностей у праці «Винайдення традицій» (1983) [3], де аналізували, як традиції конструюються з метою формування національної самосвідомості, також варта уваги праця щодо теорії розвитку нації і націоналізму [4].

Не можна оминати увагою Бенедикта Андерсона, який у праці «Уявлені спільноти» (1983) розглядав нації як уявлені конструкції, що формуються завдяки спільним культурним наративам і засобам масової інформації [1]. Ключовими є дослідження Ентоні Сміта, що вивчав етнічні та національні ідентичності, поєднуючи історичний і соціологічний підходи, в праці «Національна ідентичність» (1991), аналізується зв'язок між етносом, історією та культурою [8].

Мішель Фуко прямо не писав про ідентичність, але його теорії влади, дискурсу і знання вплинули на сучасні дослідження ідентичностей, зокрема через концепції соціального конструювання. П'єр Бурдьє аналізував ідентичності через поняття «габітусу» та соціального простору, розглядаючи, як вони формуються в межах конкретного культурного і соціального контексту, Йоан Ассман розробив концепцію культурної пам'яті, пояснюючи, як колективна пам'ять формує ідентичність спільнот через передачу історичного досвіду. Ці дослідники зробили значний внесок у розуміння того, як ідентичності створюються, змінюються та впливають на історичний і соціальний розвиток.

Щодо поняття ідентичності в різних проявах. Козловець М. досліджував структуру та типи ідентичностей [5]. Тему концепту національної ідентичності в дослідженнях культури порушував Лисий І. [6]. Важливою темою є дослідження та визначення регіональних аспектів ідентичності, цими питаннями зокрема займались Андрущенко Т. [2], Нагорна Л. [7], Троян В. [9], а також Діас-Андреу Маргарита, Сем Люсі, Стаса Бабіч та Девід Н. Едвардс, які в своїй праці розглянули в контексті археології ідентичності ітання підходів до вивчення гендеру, віку, статусу, етнічності та релігії в історичній ретроспективі [10]. Важливим для визначення теоретичних та методологічних підходів є думки Губерта Е. висловлені в дослідженні, присвяченому проявам ідентичності у повсякденності [11]. Дослідження культурних маркерів порушували, зокрема Кнапс Ф. та Херрманн С. [12].

Отже, ідентичність можна визначити як усвідомлення індивідом або групою власної унікальності й приналежності. Вона включає уявлення про "Я" і "Ми", що формуються під впливом культурних, соціальних, політичних і історичних факторів. Ідентичність може мати різні форми: *особиста ідентичність* – пов'язана з індивідуальними рисами, цінностями, переживаннями та світоглядом; *соціальна ідентичність* – визначається належністю до певної соціальної групи (гендерної, етнічної, професійної тощо); *культурна ідентичність* – базується на спільних культурних традиціях, мові, релігії та історичній пам'яті.

Серед теоретичних підходів до вивчення ідентичностей визначимо основні. Соціально-конструктивістський підхід, який наголошує на тому, що ідентичність є результатом соціальної взаємодії та формується в процесі комунікації між індивідами та групами і є динамічною, змінюючись залежно від контексту. Наприклад, соціальні ролі, які виконує людина, впливають на її самовизначення та поведінку. Ключовим моментом цього підходу є те, що ідентичність не є вродженою чи статичною, а постійно конструюється у взаємодії з оточенням.

Есенціалістський підхід стверджує, що ідентичність має стабільну та незмінну основу, яка є частиною природи людини або групи. Цей підхід найчастіше використовується у вивченні

етнічної чи культурної ідентичності, де наголошується на спільних рисах, традиціях та цінностях, які передаються з покоління в покоління. Наприклад, мова чи релігія часто розглядаються як основоположні елементи, що визначають групову ідентичність.

Постмодерністський підхід зосереджується на плюралізмі та багатовимірності ідентичності. У цьому підході ідентичність розглядається як множинна та фрагментарна, що може включати суперечливі елементи. Постмодерністи наголошують на важливості індивідуального досвіду та суб'єктивності у формуванні ідентичності. У сучасному глобалізованому світі цей підхід пояснює, як люди поєднують елементи різних культур і традицій у своїй самосвідомості.

Інтеракціоністський підхід наголошує на ролі міжособистісної взаємодії у формуванні ідентичності. Ідентичність тут визначається через соціальні ролі, які індивід виконує у різних контекстах, і через очікування інших людей. Цей підхід є корисним для аналізу того, як людина адаптується до різних соціальних середовищ, приймаючи відповідні ролі.

Гендерний підхід акцентує увагу на ролі гендеру у формуванні ідентичності. Він досліджує, як культурні та соціальні норми визначають очікування стосовно чоловіків і жінок, а також як ці норми впливають на самовизначення індивідів. Гендерний підхід також розглядає можливість виходу за межі традиційних гендерних ролей і створення нових форм ідентичності.

Постколоніальний підхід аналізує вплив колоніалізму та імперіалізму на формування ідентичностей. Він зосереджується на взаємодії між домінуючими та підкореними культурами, розглядаючи процеси культурної гібридизації та збереження локальних ідентичностей в умовах глобалізації. Цей підхід важливий для розуміння, як історичні та політичні чинники впливають на сучасні ідентичності.

Когнітивний підхід розглядає ідентичність як частину когнітивного процесу, який включає сприйняття, пам'ять і мислення. У цьому контексті ідентичність є результатом того, як індивід організовує і інтерпретує інформацію про себе та світ навколо. Цей підхід дозволяє вивчати, як ідентичність формується на основі особистого досвіду та взаємодії з соціальним середовищем.

Ідентичність у соціальному вимірі розглядають як продукт взаємодії між індивідом і суспільством. Соціальні інститути, такі як сім'я, школа, релігійні організації та засоби масової інформації, відіграють ключову роль у формуванні ідентичності. Ідентичність може бути динамічною, змінюючись залежно від соціального контексту або життєвих обставин.

Наприклад, процес глобалізації та міграції сприяють появі мультикультурних ідентичностей, де індивіди поєднують елементи різних культур. Водночас, у контексті соціальних конфліктів ідентичність може стати основою для поділу та протистояння.

Розглядаючи ідентичність як культурний феномен треба враховувати що культура є одним із головних чинників формування ідентичності. Через мову, символи, обряди та традиції індивіди і групи виражають свою культурну унікальність. Культурна ідентичність включає: мову – як основний засіб комунікації та носій культурного коду; релігію — як джерело моральних і етичних норм; символіку — національні прапори, герби, одяг, музика та інші атрибути, які визначають належність до певної спільноти. Культурна ідентичність також є важливим аспектом національної ідентичності. На рівні держави вона часто використовується для формування почуття єдності серед громадян.

Сучасний світ характеризується швидкими змінами, які впливають на формування ідентичності. Серед головних викликів: глобалізація, що сприяє культурній уніфікації, але водночас загрожує зникненню локальних ідентичностей; інформаційні технології які змінюють способи взаємодії та самовираження, створюючи нові форми цифрової ідентичності; політичні конфлікти та війни що призводять до маніпуляції ідентичністю задля досягнення певних цілей. Попри ці виклики, ідентичність залишається важливим інструментом самовизначення і самореалізації, який дозволяє індивідам і групам адаптуватися до змін у сучасному суспільстві.

В контексті визначення теоретичних підходів до розуміння ідентичностей в історичній ретроспективі треба розглянути різні концепції чинників які мали або могли мати вплив на

формування/зміну ідентичностей. Наприклад, *концепція матеріальної культури як відображення ідентичності* є дуже важливою, оскільки матеріальна культура як комплекс у вигляді археологічних артефактів є основним джерелом інформації для археологів. Вироби (знаряддя праці, кераміка, прикраси, тощо), архітектурні споруди, поховальні комплекси та інші об'єкти несуть інформацію про соціальні, етнічні, релігійні та гендерні аспекти ідентичності. Наприклад, стилістичні особливості кераміки або специфіка поховальних обрядів можуть свідчити про етнічну приналежність чи соціальний статус. Проте інтерпретація матеріальної культури часто ускладнюється багатозначністю об'єктів. Один і той самий артефакт міг використовуватися різними групами з різною метою, що потребує обережності в висновках, що призводить до необхідності підтвердження деяких висновків та припущень писемними джерелами. Так ми виокремлюємо як один з інструментів розуміння ідентичностей *письмові джерела*, оскільки вони надають самовизначення груп або опис їхніх особливостей сторонніми спостерігачами (праці античних авторів, таких як Геродот або Тацит, інших містять цінну інформацію про етнічні групи, які не залишили власних письмових джерел).

Однак письмові джерела мають свої обмеження, оскільки вони часто є суб'єктивними, написаними з певної перспективи, що може викривлювати реальну картину. Крім того, археологічні дані не завжди корелюють із свідченнями письмових джерел, що створює додаткові виклики для дослідників. Так, постколоніальна теорія акцентує увагу на тому, як ідентичності конструюються через взаємодію між домінуючими та підкореними культурами. У контексті археології це дозволяє аналізувати вплив імперій або колоніальних структур на місцеві ідентичності. Наприклад, поширення римської культури в провінціях може бути інтерпретоване як приклад культурної гібридизації, а не простої асиміляції. Гендерна археологія зосереджується на ролі статі у формуванні ідентичностей. Вивчення поховань, артефактів, пов'язаних із побутом, та інші дані дозволяють реконструювати соціальні ролі чоловіків та жінок у різних культурах. Гендерний підхід також допомагає уникнути традиційних стереотипів, що домінували у ранніх археологічних дослідженнях. Реконструкція ідентичностей на основі археологічних та письмових джерел стикається з рядом викликів, серед яких: *багатозначність даних* (матеріальні та письмові джерела можуть мати різні інтерпретації залежно від контексту) та *суб'єктивність письмових джерел* (автори стародавніх текстів могли викривлювати реальні характеристики груп). Важливим аспектом є *інтеграція різних джерел*, тобто поєднання археологічних та письмових даних, що потребує розробки спільної методології, яка дозволить уникнути конфліктів між цими типами джерел.

Перспективи дослідження включають використання цифрових технологій, таких як GIS-системи для аналізу просторового розподілу артефактів, та міждисциплінарний підхід, що об'єднує археологію, антропологію, етнологію, соціологію та лінгвістику.

Дослідження ідентичностей минулих суспільств є складним, але надзвичайно важливим завданням. Використання різних теоретичних підходів та джерел дозволяє створити більш повну картину соціальних, етнічних та культурних аспектів ідентичності. Подальший розвиток методології та технологій сприятиме більш точній реконструкції минулого.

Якщо до прикладу спробувати розглянути питання регіональної ідентичності печенігів, торків та половців у XIII–XIV ст., то неодмінно вирішення питання має поєднати етнічну, політичну та соціокультурну історію степових кочових народів у добу пізнього середньовіччя. В контексті дослідження кочових народів у XIII–XIV ст. ключовим є монгольське завоювання, так у XIII ст. на землі колишніх кочових держав (зокрема половців) значно вплинула експансія Монгольської імперії, багато половців були знищені, частина стала васалами монголів, а інша частина мігрувала (наприклад, на території Угорщини, Візантії та Балкан). Відбувається зміна розселення, що призводить до того, що територія сучасної України, зокрема степова зона, зазнала значних змін у структурі населення, оскільки залишки печенігів, торків та половців змішувалися з місцевими осілими слов'янами, а також іншими народами, такими як алани та монголи. Це призводить до зміни ідентичності в регіоні: етнічна ідентичність зазнає змін унаслідок політичних змін і культурного синтезу: печеніги, торки та половці поступово втрачали окрему

ідентичність, змішуючись із місцевим населенням. В такий спосіб їх ідентичність набувала регіональних ознак, а також адаптувалася до місцевих умов.

Іншим фактором була інтеграція у руські князівства: багато торків і половців перейшли на службу до руських князів, деякі отримували землі для проживання в прикордонних регіонах (наприклад, на Київщині, Переяславщині та Поділлі), де їх використовували як прикордонні військові сили. Не можна оминати увагою релігійний фактор, оскільки значна частина цих народів прийняла християнство, що сприяло їхній інтеграції в місцеве населення. Всі ці процеси впливали на зміни ролей у політичній системі: у багатьох випадках печеніги, торки та половці діяли як військові підрозділи або васали для місцевих феодалних володарів. Наприклад, у Галицько-Волинському князівстві частина половців виконувала функції союзників у військових кампаніях. В Угорщині, де значна частина половців знайшла притулок після монгольської навали) вони стали важливим елементом місцевої військової системи. Їх поселення зберігали певну автономію. У XIII–XIV ст. культурний вплив степових народів відчувався в місцевій традиції, зокрема у військовій справі (наприклад, кіннота та тактика бою).

Зазначимо також, що елементи степової культури залишили свій слід у фольклорі, зокрема через згадки про половців у билинах та літературі Руси-України (Київської Русі). Літописи (зокрема руські) містять згадки про участь торків, половців та інших у військових кампаніях руських князів. Наприклад, вони згадуються як союзники або найманці у боротьбі з іншими державами чи внутрішніми ворогами. Регіональна ідентичність печенігів, торків і половців до XIII–XIV ст. значною мірою трансформувалася під впливом асиміляції та політичних змін. Вони стали частиною ширших соціально-етнічних спільнот, зберігши лише деякі елементи своєї унікальної культури в регіональному контексті.

Важливим є питання гендерної ідентичності та студій у контексті дослідження кочовиків Улусу Джучі на території українських степів, що є відносно новим напрямком досліджень, який аналізує питання ролі статі, гендерних відносин і соціальних структур у кочових суспільствах. Цей підхід дозволяє поглибити розуміння культури, економіки, політики та повсякденного життя кочовиків. Виокремимо деякі ключові аспекти цієї теми. Роль жінок у суспільстві Улусу Джучі, це соціальний статус жінок, оскільки у кочових суспільствах жінки мали відносно високий соціальний статус порівняно з осілими патріархальними суспільствами та відігравали важливу роль у родинному господарстві, оскільки забезпечували стабільність кочового способу життя, займалися вихованням дітей і підтриманням побуту. Жінки з родів знаті брали участь у дипломатичних місіях, особливо в шлюбній політиці. Наприклад, дочки й сестри монгольської або кипчацької знаті видавалися заміж для укладання політичних союзів. Важливою була воєнна роль, так, деякі джерела свідчать про те, що жінки могли брати участь у військових кампаніях, особливо якщо це стосувалося захисту родини або майна. Археологічні дослідження вказують на поховання жінок із зброєю, що підтверджує можливість їхнього залучення до бойових дій. Особливу роль мали вдови ханів чи вождів, які могли тимчасово перебирати на себе керування племенем до моменту обрання нового лідера.

Гендерні аспекти присутні в поховальній практиці, так поховання жінок, відомі з археологічних знахідок на території степу України (кургани Золотої Орди) свідчать про те, що поховання жінок могли бути досить багатими, зокрема з предметами побуту, прикрасами, інколи зі зброєю. Це вказує на високий статус певних жінок у суспільстві. Поховання дітей, які супроводжували жінок, свідчать про роль матері в суспільстві та її значущість у межах сімейної структури. Зображення гендерної ролі у похованнях підтверджується тим, що порівняння поховань чоловіків і жінок виявляє відмінності в ритуальних практиках. Наприклад, чоловіків зазвичай ховали зі зброєю, а жінок з предметами, пов'язаними з ремеслами чи домашнім побутом, але це не завжди було суворим правилом. Щодо шлюбу і родинних зв'язків Улусу Джучі, то можна зазначити, що шлюб був не тільки сімейною справою, а й політичним інструментом. Наприклад, історично шляхом шлюбів укладалися союзи між різними племенами чи групами. Жінки мали важливу роль у зміцненні соціальних зв'язків між спільнотами. Їхній статус значною мірою визначався не лише належністю до певного роду, але й через їхній внесок

у політичне чи економічне становище громади. У знатних родах поширеною була полігінія (наявність кількох дружин у чоловіка), що впливало на розподіл гендерних ролей. Головна дружина зазвичай мала більше прав і впливу в межах родини, включаючи виховання спадкоємців і керування майном.

Економічна роль жінок визначалася їхньою участю у господарстві: жінки відігравали ключову роль у підтримці кочового господарства, включаючи догляд за худобою, обробку шкіри, виготовлення одягу та юрт, а також підготовку їжі. Ці обов'язки були фундаментальними для виживання кочового суспільства. Деякі жінки брали участь у торгівлі, особливо в межах кочових караванних шляхів. Це могло включати обмін товарами, виготовленими власноруч (вовняні вироби, прикраси тощо).

Гендерна ідентичність у релігійних змінах відзначилась прийняттям ісламу в Улусі Джучі, що вплинуло на гендерні відносини. Іслам приніс нові уявлення про роль чоловіків і жінок у суспільстві, які поступово трансформували традиційні кочові уявлення. Водночас ісламізація часто узаконювала деякі аспекти традиційної гендерної ідентичності, наприклад полігінію або жіночу участь у господарстві. Натомість у дохристиянських і доісламських традиціях жінки часто виступали як носії магічних знань, що відображено у культурі «небесної матері» або шаманізмі. З прийняттям ісламу цей аспект витіснявся. Щодо стереотипів та гендерної репрезентації, відзначимо, що російська та європейська історіографія XIX ст. часто зображала жінок кочовиків як маргіналізованих і позбавлених прав. Однак сучасні дослідження вказують на значно ширший спектр їхньої участі в соціальних процесах. У фольклорі народів степу жінки часто зображуються як героїчні фігури або хранительки традицій. Це свідчить про значну роль жінок у формуванні культурної спадщини Улусу Джучі.

Гендерні студії дозволяють по-новому осмислити соціальні та культурні особливості кочовиків Улусу Джучі в українських степах. Жінки не лише підтримували повсякденний порядок у суспільстві, але й відігравали ключову роль у політиці, господарстві та духовному житті. Археологічні знахідки, писемні джерела та порівняльні дослідження допомагають розширити знання про ці аспекти, даючи змогу відновити багатогранний образ кочових суспільств.

Натомість маємо розуміти, що некоректне визначення, або спотворення ідентичності кочових народів Улусу Джучі (Золотої Орди) має кілька вимірів, що пов'язані з трансформаціями соціальних, політичних і культурних систем у контексті взаємодії із сусідніми народами, впливом ісламу, зміною політичної організації та історичною інтерпретацією. Наведемо приклади спотворення ідентичності. *Політичні та етнічні трансформації*, зокрема: злиття з осілими народами: кочовики Улусу Джучі (Золотої Орди), зокрема кипчаки, наймани, кангли, і частина половців, поступово асимілювалися з осілими народами (слов'янами, волзькими булгарами, угро-фінами). Унаслідок цього їх ідентичність часто змішувалася з етнічно-територіальною культурою сусідніх народів, і вони починали асоціюватися не як окрема етнічна група, а як частина загальної степової спільноти. Злиття з ісламською ідентичністю: прийняття ісламу в Улусі Джучі (особливо після правління хана Узбека) сприяло трансформації етнічної ідентичності. Кочовики перестали ототожнюватися зі своїми традиційними віруваннями, а їхня культурна ідентичність почала сприйматися через призму ісламської цивілізації.

Не можна оминати увагою колоніальний дискурс і переписування історії, зокрема у XVIII–XIX ст. історики Російської імперії часто представляли кочовиків Золотої Орди як «дику орду» або виключно агресивну силу. Ця інтерпретація спотворювала їхню політичну організацію, культуру та досягнення, роблячи акцент на руйнуванні, а не на внесках у міжкультурний обмін чи розвиток державності.

Окремим аспектом можна відзначити *демонізацію через літописи*, оскільки в руських літописах часто використовували стереотипи щодо «поганих ординців», що формувало спрощений і негативний образ. Це частково було наслідком прагнення підкреслити опозицію між християнським руським світом і кочовиками. Прийняття ісламу сприяло не лише релігійним змінам, а й спотворенню та забуттю давніх племінних ідентичностей. Наприклад, кипчаки та

наймани втратили свої язичницькі традиції, а їхні племінні назви часто замінювалися релігійними або соціальними назвами (мусульмани, *улани* тощо). Старі вірування та традиції кочовиків часто оголошували «невіглаством» або «варварством», через що зникали численні культурні особливості.

Окремо можна досліджувати питання етнічного поглинання та ребрендингу, зокрема «татари» як збірна назва: багато народів Улусу Джучі були асимільовані під єдиною етнімічною назвою «татари», яка не відображала реального етнічного розмаїття. Це значно спростило уявлення про складну мозаїку Улусу Джучі, що включала кипчаків, канглів, аланів, монголів, болгар та інші групи, але це питання потребує окремого дослідження.

Доля половців, половці (кипчаки), які складали значну частину населення Улусу Джучі, та в історіографії злилися з іншими народами, наприклад, у сучасній Україні та Казахстані кипчаки розглядаються як частина місцевих етногенезів, хоча їхня самостійна ідентичність часто залишається недооціненою.

Наведемо деякі історичні приклади трансформацій. *Альтернативні версії походження еліти*: монгольська знать Улусу Джучі поступово «кипчакизувалася», що призвело до того, що місцеві племена стали ототожнюватися з новими правителями. Це ускладнило розуміння їхнього реального походження, що можна побачити в прикладах змішування традицій кипчаків із монгольськими. *Зміна ідентичності ногайців*, які як народ сформувалися вже після розпаду Золотої Орди, але вони базувалися на етнічних уламках Улусу Джучі. Їх ідентичність спотворилася через змішування з іншими кочовими і осілими народами регіону. *Археологічний аспект культурної асиміляції*: археологічні знахідки часто свідчать про те, що кочовики адаптували елементи культури осілих народів. Наприклад, зміна традицій у поховальному обряді відображає поступову втрату племінних рис і перехід до нових релігійних практик. *Мовна асиміляція* відбувалася унаслідок контактів з осілими народами кочовики часто втрачали рідну мову. Наприклад, залишки кипчаків перейшли на татарську або казахську мови, що з часом стерло їхню первісну етнічну самобутність.

Спотворення ідентичності кочовиків Улусу Джучі є складним і багатошаровим процесом. Воно було зумовлене як внутрішніми трансформаціями (ісламізація, асиміляція), так і зовнішнім впливом (колоніальна історіографія, злиття з іншими народами). Багато етнічних груп Улусу Джучі втратили свою самобутність або були поглинуті новими політичними та культурними утвореннями.

Отже, ідентичність є ключовим соціальним і культурним феноменом, який в усі історичні часи впливає на всі аспекти життя індивідів і спільнот. Її формування залежить від безлічі чинників, включаючи соціальний контекст, культурні традиції та історичні події.

У сучасному світі ідентичність залишається динамічним і важливим інструментом, який допомагає людям орієнтуватися в умовах глобалізації та збереження культурного різноманіття. В історичній ретроспективі наприклад, зміни ідентичності є складним і багатошаровим процесом. Воно було зумовлене внутрішніми трансформаціями та зовнішнім впливом.

Процеси глобалізації та міграції сприяють появі ідентичностей з поєднанням елементів різних культур, разом з тим, у контексті соціальних та воєнних конфліктів ідентичність може стати основою для поділу та протистояння.

Ідентичність як культурний феномен має ключовий аспект: мова, символи, обряди та традиції формують ідентичність, так індивіди і групи виражають свою культурну унікальність. Культурна ідентичність є важливим аспектом національної ідентичності і саме вона на рівні держави часто використовується для формування почуття єдності серед громадян.

Джерела та літератури:

- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 272 с.
- Андрущенко Т. В. Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості формування. *Політикус*. Вип. 4. 2019. С. 93–97.

3. Винайдення традиції / За ред. Еріка Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
4. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Пер. з англ. та примітки Т. Корпала. Київ: Український Центр духовної культури, 2010. 288 с.
5. Козловець М. А. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 57. 2011. Філософські науки. С.3-9.
6. Лисий І. Концепт національної ідентичності в дослідженнях культури. *Мандрівець*. 2012. № 4. С. 76–78.
7. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність / З англ. пер. П. Тарашук. Київ: Основи, 1994. 224 с.
9. Троян В. Із досліджень формування регіональної ідентичності сучасної України. *Facta Simonidis*. 1. 5/2012. С. 58-65.
10. Diaz-Andreu M., Sam L., Stasa Babic & David N. E. The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion. London, 2005.
11. Hubert E. Figuring identity in everyday life. *Journal of Anthropological Archaeology*. 2016. № 44. P. 1–13.
12. Knaps F. & Herrmann, S. Analyzing Cultural Markers to Characterize Regional Identity for Rural Planning. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 2018, №5(1): 1, pp. 1–15.

References:

1. Anderson, B. (2001) Uivleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu. Kyiv [in Ukrainian].
2. Andrushchenko, T. V. (2019) Rehionalna identychnist: zmist, typy ta osoblyvosti formuvannia. *Politykus*. Vyp. 4. 2019. S. 93–97 [in Ukrainian].
3. Vynaidennia tradytsii. (2005) Za red. Erika Hobsbauma i Terensa Reindzhera / Per. z anhl. Mykola Klymchuk. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
4. Hobsbaum, E. (2010) Natsii i natsionalizm, pochynaiuchy z 1780 roku: prohrama, mify, realnist / Per. z anhl. ta prymitky T. Korpala. Kyiv: Ukrainyskyi Tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
5. Kozlovets, M. A. (2011) Identychnist: poniattia, struktura i typy. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu*. Vyp. 57. Filosofski nauky. S. 3–9 [in Ukrainian]
6. Lysyi, I. (2012) Kontsept natsionalnoi identychnosti v doslidzhenniakh kultury. *Mandrivets*. № 4. S. 76–78 [in Ukrainian].
7. Nahorna, L.P. (2008) Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst. Kyiv [in Ukrainian].
8. Smit, E. (1994) Natsionalna identychnist / Z anhl. per. Petro Tarashchuk. Kyiv: Osnovy, 1994. 224 s. [in Ukrainian].
9. Troian, V. (2012) Iz doslidzen formuvannia rehionalnoi identychnosti suchasnoi Ukrainy. *Facta Simonidis*. Vyp. 1. S. 58–65 [in Ukrainian].
10. Diaz-Andreu M., Sam L., Stasa B. & David N. E. (2005) The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion. London [in English].
11. Hubert, E. (2016) Figuring identity in everyday life. *Journal of Anthropological Archaeology*. № 44. P. 1–13 [in English].
12. Knaps, F. & Herrmann, S. (2018) Analyzing Cultural Markers to Characterize Regional Identity for Rural Planning. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 5(1): 1, 1–15. [in English].

Російсько-українська війнаDOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317309>

УДК 94:359(477.7):327.5(477):(470+571)«20»

**USING OF UNMANNED SURFACE VEHICLES (COMPLEXES, SYSTEMS)
DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR****Serhii Kurdiuk**

PhD

Scientific-Research Center
of the Armed Forces of Ukraine
“State Oceanarium” Naval Institute,
National University “Odesa Maritime Academy”
20 Taras Kuzmin St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3165-4571>E-mail: Serega15507@ukr.net**Serhii Halahan**

Senior researcher of Scientific-Research
Division of application Scientific-Research
Center of the Armed Forces of Ukraine
“State Oceanarium” Naval Institute,
National University “Odesa Maritime Academy”
20 Taras Kuzmin St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0007-7729-2979>E-mail: serhiihalahan@gmail.com**Artem Fylypenko**

Scientific-Research Center
of the Armed Forces of Ukraine
“State Oceanarium” Naval Institute,
National University “Odesa Maritime Academy”
20 Taras Kuzmin St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Citation:

Kurdiuk, S., Halahan, S. & Fylypenko A. (2024)
Using of unmanned surface vehicles (complexes,
systems) during the Russian-Ukrainian war,
Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of
Department of Cossack History in the South of
Ukraine, 19, pp. 117–125.

Submitted: 20. 11. 2024

Abstract

The Russian-Ukrainian war, which has been ongoing since 2014, has given impetus to the development of new technologies, in particular those used in combat operations at sea, and, in turn, to naval theory. In conditions of numerical and qualitative superiority of enemy forces, the Ukrainian Navy, together with other military formations of the Defense Forces of Ukraine, managed to form an effective asymmetric response, significantly weaken the capabilities of the Black Sea Fleet of the Russian Federation, unblock sea commercial ports and ensure the functioning of the maritime transport corridor in the western part of the Black Sea. An important role in this was played by the use of unmanned surface vehicles by the Defense Forces of Ukraine. The article examines the history of the creation of unmanned surface vehicles during the Russian-Ukrainian war, the tactics of their use and the main directions of their further development.

Key words: *unmanned surface vehicles, USV, Black Sea, the Ukrainian Navy, the Black Sea Fleet of the Russian Federation, Naval Institute.*

ЗАСТОСУВАННЯ МОРСЬКИХ БЕЗЕКІПАЖНИХ АПАРАТІВ (КОМПЛЕКСІВ, СИСТЕМ) НА МОРІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Сергій Курдюк

Доктор філософії
Науково-дослідний центр
Збройних Сил України
«Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету
«Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-3165-4571>
E-mail: Serega15507@ukr.net

Сергій Галаган

Науково-дослідний центр
Збройних Сил України
«Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету
«Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0007-7729-2979>
e-mail: serhiihalahan@gmail.com

Артем Филипенко

Науково-дослідний центр
Збройних Сил України
«Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету
«Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>
E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Цитування:

Курдюк С., Галаган С., Филипенко А.
Застосування морських безекіпажних
апаратів (комплексів, систем) на морі під час
російсько-української війни. *Чорноморська
минушина*: зап. Від. історії козацтва на
півдні України: зб. наук. праць/ за ред.
В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О.,
2024. Вип. 19. С. 117–125.

Отримано: 20.11.2024
0,75 д.а.

Анотація

Російсько-українська війна, яка триває від 2014 року, надала поштовх розвитку нових технологій, зокрема тих, що застосовуються у бойових діях на морі, та, у свою чергу, на військово-морське мистецтво. За умов чисельної та якісної переваги сил ворога, Військово-Морські Сили Збройних Сил України спільно з іншими військовими формуваннями Сил оборони України зуміли сформувати ефективну асиметричну відповідь, суттєво послабити спроможності чорноморського флоту російської федерації, деблокувати морські торговельні порти та забезпечити функціонування морського транспортного коридору у західній частині Чорного моря. Важливу роль у цьому відіграло застосування Силами оборони України морських безекіпажних апаратів. У статті досліджується історія створення морських безекіпажних апаратів під час російсько-української війни, тактика їх застосування та основні напрями їх подальшого розвитку.

Ключові слова: морські безекіпажні апарати (комплекси, системи), МБеА, Чорне море, Військово-Морські Сили Збройних Сил України, чорноморський флот російської федерації, Інститут Військово-Морських Сил.

Чорне море є одним з важливих театрів воєнних дій російсько-української війни. Його значення зумовлене тією роллю, яку відіграє морегосподарський комплекс в економіці причорноморських країн, зокрема України. Так, до початку широкомасштабного вторгнення через морські торговельні порти України здійснювалося до 60% національного експорту, в першу чергу, зернових культур, жирів та олії рослинного походження, чорних металів та продукції хімічної промисловості. Ці товарні групи склали більше половини експорту України, а їх транспортування здійснювалося в основному саме через порти. Відповідно, блокада морських торговельних портів України суттєво підірвала її економічний потенціал [1]. Крім того, контроль над акваторією Чорного та Азовського морів надавав противнику суттєві переваги у логістичному забезпеченні, вогневій та ударній підтримці його сухопутних угруповань, створював умови для висадки морських десантів.

На початку широкомасштабного вторгнення на Чорному та Азовському морях противник створив угруповання кораблів, яке суттєво переважало Військово-Морські Сили Збройних Сил України (далі – ВМС ЗС України) кількісно та якісно і включало у себе 1 крейсер, 2 фрегати, 4 підводних човни, 42 бойових кораблі (катери) та до 30 суден забезпечення [2, с. 256]. ВМС ЗС України мали на початку війни 14 бойових кораблів (катерів) та 8 допоміжних суден [3]. Але на початок вторгнення флагман ВМС ЗС України фрегат «Гетьман Сагайдачний» перебував на капітальному ремонті. Крім того, противник мав очевидну перевагу в авіації та високоточних засобах дальнього ураження – крилатих та балістичних ракетах.

Специфіка бойових дій на Чорному морі за зазначених умов на початковому етапі широкомасштабного вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну зумовила необхідність пошуку асиметричних заходів, спрямованих на зменшення російського військово-морського потенціалу, деблокаду українських морських торговельних портів і забезпечення безпеки судноплавства. Таким асиметричним заходом стало створення і широке застосування морських безекіпажних апаратів (систем, комплексів, далі – МБеА) або як їх широко називають у популярній літературі, морських дронів.

Український досвід сучасної війни на морі вже привернув увагу як українських дослідників [4; 5; 6], так і закордонних [7; 8]. Водночас, слід враховувати, що висвітлення питань, пов'язаних із застосуванням МБеА, пов'язані із режимом секретності, у зв'язку з чим основна інформація щодо цього питання отримана з відкритих джерел, у тому числі західних медіа.

Внаслідок російської агресії проти України, яка розпочалася у лютому 2014 р. з окупації Криму, ВМС ЗС України втратили облаштовані місця базування, значну кількість найбільш боєздатного корабельного та авіаційного складу, майже всі запаси флотського озброєння, військової та спеціальної техніки, матеріальних і мобілізаційних резервів тощо [9, с. 32].

Необхідним був пошук оптимального рішення, який би дозволив у стислий термін і за умов обмеженого фінансування збільшити спроможності ВМС ЗС України. Під час обговорення перспектив розвитку ВМС ЗС України була сформульована концепція «москітного флоту», який представляв би собою сукупність швидкохідних, маневрених кораблів, здатних забезпечувати ефективний контроль за прибережною зоною та захист портів.

Стратегія Військово-морських Сил Збройних Сил України 2035 (далі – Стратегія), ухвалена у грудні 2018 р. командувачем ВМС ЗС України на першому етапі розвитку ВМС ЗС України (до 2025 р.) передбачала нарощування «катерних дозорних, конвойних та патрульних спроможностей щодо забезпечення судноплавства в ближній морській зоні та гирлах річок, створення ефективної системи захисту портової інфраструктури завдяки розвитку протимінних, протипідводнодиверсійних та пошуково-рятувальних спроможностей» [10].

Що стосується розвитку МБеА, то серед іншого, Стратегія передбачала створення Єдиної інформаційної мережі, яка мала об'єднати всі мобільні і стаціонарні джерела

спостереження за обстановкою на морі і «додаткове оснащення цієї мережі високотехнологічними засобами, включаючи безпілотні літальні апарати та безекіпажні морські (надводні та підводні) комплекси» [10]. У Доктрині «Військово-Морські Сили Збройних Сил України», затвердженій серед основних напрямів розвитку морської компоненти вказано будівництво «безекіпажних підводних апаратів різного призначення» [9, 79]. В цілому, подібне бачення відповідало загальносвітовим поглядам на застосування МБеА, які панували до російсько-української війни. Основними напрямками їх розвитку вважалося створення розвідувальних апаратів для захисту акваторій від бойових пловців та розвідників, а також систем розмінування. На МБеА покладалися переважно оборонні функції, у той час як роль морських дронів-камікадзе применшувалася порівняно з іншими ударними засобами (протикорабельними ракетами, торпедами тощо) [11].

З початком широкомасштабної агресії РФ проти України роботи над створенням МБеА продовжилися, що дало можливість Силам оборони України за рахунок асиметричних заходів не лише дати гідну відсіч чорноморському флоту РФ, а й за-змістом перехопити ініціативу та забезпечити роботу морських торговельних портів.

Перша спроба застосування Силами оборони України морських безекіпажних систем відбулася 17 вересні 2022 р., проте внаслідок відключення Starlink було втрачено зв'язок з МБеА. Спроби переконати компанію SpaceX включити Starlink були марними, тому операція не була завершена [12].

Починаючи з жовтня 2022 р. атаки українських МБеА стали систематичними. Цілями атак стали кораблі ЧФ РФ, об'єкти берегової інфраструктури, судна, що перевозили стратегічні матеріали та сировину (див. Табл.1)

Таблиця 1

Результати застосування МБеА Силами оборони України

Дата	Подія
29.10.2022	Під час атаки у бухті Севастополя завдяки застосуванню МБеА були пошкоджені два кораблі: флагман чорноморського флоту фрегат «Адмірал Макаров», проєкт 1135.6Р «Буревестник» та морський мінний тральщик «Іван Голубец», проєкт 266М «Акварин-М» [5, с. 20]
24.05.2023	У південно-східній частині Чорного моря атакований ударним надводним морським безекіпажним апаратом середній розвідувальний корабель «Іван Хурс», проєкт 1828.0 типу «Юрій Іванов» [5, с. 20]
16.07.2023	була здійснена атака п'ятьма МБеА Кримського мосту, один з них пошкодив опору залізничного мосту [12]
04.08.2023	внаслідок атаки МБеА «Мамай» зазнав пошкоджень ВДК «Оленегорський горняк», ударним надводним МБеА у бухті Новоросійська проти-диверсійний катер П-349 «Суворовец», проєкт 2198.0 «Грачєнок» [5, с. 20]
14.09.2023	атакований ударними надводними МБеА малий ракетний корабель на повітряній подушці «Самум», проєкт 1239 «Сивуч», патрульний корабель «Сергей Котов», проєкт 22160 типу «Василий Быков» [5, с. 20]
11.10.2023	на рейді Севастопольської бухти атакований ударними надводними МБеА патрульний корабель «Павел Державин» [5, с. 20]
12.10.2023	на рейді Севастопольської бухти атаковано ударними надводними МБеА рятувальне буксирне судно СБ-565 «Професор Николай Муру», проєкт 22870 [5, с. 20]
10.11.2023	ударами МБеА були потоплені десантний катер Д-199, проєкт 1177.0 «Серна» та десантний катер Д-295, проєкт 1176 «Акула» [5, с. 20]
28-31.12.2023	внаслідок удару МБеА в Графській бухті потоплений ракетний катер проєкту 205П [5, с. 21]

31.01.2024	у районі озера Донузлав атакований ударними надводними МБеА ракетний катер «Р-334» «Ивановец», проєкт 1241.М [5, с. 21]
14.02.2024	за допомогою МБеА Magura потоплено поблизу Алупки ВДК «Цезарь Куников» [5, с. 21]
05.03.2024	поблизу Керченської протоки був потоплений патрульний корабель (корвет) «Сергей Котов» проєкту 22160 [13]
06.05.2024	за допомогою Magura були знищені два швидкісних катери спеціального призначення «РИФ-75» [13]
30.05.2024	під час атаки на катери КС-701 «Тунец» в Криму МБеА пошкодили два такі судна, а два було знищено [13]
03.07.2024	була здійснена комбінована атака на Новоросійськ із застосуванням як безпілотних літальних апаратів, так і МБеА [13]
09.08.2024	поблизу населеного пункту Чорноморське у тимчасово окупованому Криму воїни спецпідрозділу ГУР МО України «Group 13» за допомогою ударного морського дрона Magura знищили чергове судно російських окупантів – швидкісний катер проєкту КС 701 типу «Тунец» [14]

Слід зазначити, що поряд із застосуванням морських безекіпажних ударних систем, Сили оборони України застосовували МБеА для мінування, на яких підірвалися російські кораблі [12].

Застосування Силами оборони України МБеА змусило командування чф рф здійснювати заходи щодо захисту кораблів та берегових об'єктів. З метою зменшення втрат частина бойових кораблів була передислокована з портів тимчасово окупованого Криму в порти Новоросійськ та Очамчира на окупованій території Грузії поза межами досяжності українських МБеА. Для протидії українським морським дронам російські військові кораблі отримують додаткове гарматно-кулеметне озброєння. Для захисту від МБеА Кримський міст був огорожений спеціальними протидиверсійними боновими загородами та баржами [15].

На основі бойового досвіду вдосконалювалася тактика морських безекіпажних систем.

По-перше, найпоширенішим стало масове і послідовне застосування МБеА, або тактики «зграї». Подібна тактика була застосована 31 січня 2024 року проти ракетного катера «Ивановец». Атака була здійснена одразу декількома дронами, які послідовно уразили російський військовий корабель, у результаті чого він затонув [5, с. 21]. За оцінками Головного управління розвідки Міністерства оборони України (далі – ГУР МО), незважаючи на те, що противник знищує 60–70% від атакуючих МБеА, останні все рівно залишаються ефективною зброєю [16]. Останнім часом все більшого розповсюдження набувають комбіновані удари, коли ударні МБеА застосовуються одночасно із застосуванням безпілотних літальних апаратів.

1 січня 2024 р. Головнокомандуючим Збройних Сил України була затверджена Доктрина «Застосування безпілотних систем в силах оборони України», яка, серед іншого, визначила основи застосування морських (водних) безекіпажних систем. Згідно з нею, морські (водні) безекіпажні системи «призначені для підвищення спроможностей угруповань Військово-морських Сил ЗС України та інших складових сил оборони України щодо забезпечення ситуаційної обізнаності командувачів (командирів), органів управління відповідного рівня (від стратегічного до тактичного) у ході ведення операцій (бойових дій) на морі, ураження кораблів (катерів, суден), берегових об'єктів та морських (річкових) комунікацій (об'єктів) противника на глибину дій засобів ураження, забезпечення безперервності і стійкості управління частинами (підрозділами) ВМС ЗС України, забезпечення та підтримки їх дій на морі» [17, с. 38].

Була запроваджена класифікація МБеА, які за своїм призначенням поділялися на такі типи, як бойові МБеА (комплекси, системи) та МБеА (комплекси, системи) забезпечення і

підтримки. Окремим класом бойових МБеА були визначені ударні МБеА, які у свою чергу поділялися на багаторазові та «камікадзе» [17, с. 38].

По-друге, з метою підвищення ефективності застосування МБеА були здійснені заходи щодо вдосконалення організаційно-штатної структури військових частин (підрозділів), які здійснюють експлуатацію МБеА та їх кадрового забезпечення. Інститут ВМС НУ «Одеська морська академія» відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України у 2024 р. №449-л від 27 червня 2024 р. провів у 2024 р. перший набір курсантів на спеціалізацію «Застосування безекіпажних морських апаратів». У серпні 2023 р. у складі ВМС ЗС України було сформовано 385-ту окрему бригаду морських безпілотних комплексів спеціального призначення.

По-третє, здійснюється подальше покращення технічних характеристик МБеА. Так, в ході модернізації МБеА «Sea baby» була збільшена морехідність, що забезпечило можливість плавання при хвилях заввишки 1,5 м, збільшені вага бойової частини (якщо перші варіанти «Sea baby» містили 108 кг вибухівки, то після модернізації більше 800 кг) та дальність ходу (до 900 км) [18].

Основними напрямками подальшої модернізації МБеА є покращення їх морехідних якостей, оснащення зенітними ракетними комплексами для захисту від літальних апаратів противника, вдосконалення механізму підриву вибухового заряду, пошук шляхів для подолання загорожувального вогню (наприклад, шляхом занурення під час виходу на ціль), покращення їх маскувальної здатності, застосування штучного інтелекту та машинного зору для виявлення потенційних цілей та підвищення їх автономності.

Крім зразків МБеА (вітчизняного виробництва на озброєння Сил оборони України в рамках міжнародної військово-технічної допомоги надходили і комплекси іноземного виробництва. Так, Німеччина в межах підтримки передала Україні надводні безпілотні апарати «Sonobot 5», а Данія «SeaBat 51». Апарати призначені для обстеження водойм і виявлення на дні боєприпасів та інших небезпечних предметів. Також Велика Британія поставила підводний автономний апарат Remus-100, який здатний здійснювати пошук мін [19].

Слід зазначити, що в рф пізніше за Україну були вжиті заходи щодо розвитку МБеА, для чого існувала об'єктивна причина – домінування чф рф в Чорному морі на початковому етапі широкомасштабного вторгнення. Успіхи Сил оборони України у застосуванні МБеА і вимушена передислокація російських військових кораблів із західної частини Чорного моря в райони поза зоною ураження українських ракет і дронів, змусила російське керівництво звернути увагу на розвиток даного класу озброєння.

У серпні 2023 р. Кінгісепський машинобудівний завод представив ГРК-700 «Візир», який спочатку мав виконувати цивільні функції, однак згодом виробник заявив про можливість використання цієї розробки для військових цілей, зокрема як «мисливця» на морські дрони противника [20].

У листопаді 2023 р. керівництво холдингу КМЗ (Кингисеппский машиностроительный завод) заявило про готовність передати дослідницьку партію з 10 морських дронів для проведення тестування в бойових умовах [21]. Проте інформація щодо бойового застосування цих МБеА відсутня.

Наприкінці зазначимо, що український досвід вже вивчається і враховується при розробці стратегій розвитку національних флотів. Деякі з експертів вже відзначає, що ефективність «морської партизанської тактики», яку застосовує Україна може надихнути не лише командування інших військово-морських сил та виробників озброєнь та військової техніки, але й певні терористичні або напівдержавні групи, для яких вона є ефективним і доступним рішенням для нанесення ураження цивільним суднам та військовим кораблям. Відповідно, сьогодні лунають заклики не лише до розвитку морських безекіпажних систем, але й для пошуку засобів захисту від них [22].

Отже, широке застосування морських безекіпажних систем (комплексів), в першу чергу, Силами оборони України, стало однією з відмінних рис російсько-української війни

на морі. МБЕА залишаються одним з основних засобів, за допомогою яких вдається нівелювати чисельну перевагу чф рф і забезпечити експортний коридор з українських портів Чорного моря.

Комплексні удари морськими безкіпажними апаратами і безпілотними авіаційними комплексами призвели до того, що чф рф втратив здатність захистити свої сили навіть у пунктах базування. Про це свідчить передислокація кораблів чф рф з Севастополя до більш віддаленої військово-морської бази в Новоросійську та створення військово-морської бази на тимчасово окупованій території Грузії (Очамчир).

ВМС ЗС України успішним веденням бойових дій значно меншою кількістю сил і засобів зірвали панування противника у північно-західній частині Чорного моря та обмежили райони бойового маневрування його ударних сил прибережними водами навколо Криму. Відносна дешевизна та простота забезпечили масове виготовлення та застосування ударних МБЕА, внаслідок чого вони можуть стати одним із основних інструментів бойових дій на морі поряд із крилатими та протикорабельними ракетами, торпедами та мінами.

Перспективним є подальший розвиток різних типів МБЕА, у тому числі підводних, які здійснюватимуть широкий спектр завдань, у тому числі, з висвітлення надводної та підводної обстановки, протиповітряної оборони, радіоелектронної боротьби тощо.

Джерела та література:

1. Мінус 60% експорту і сотні мільйонів доларів: скільки може втратити Україна через морські "навчання" рф. *Економічна правда*. 11.02.2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/11/682281/> (дата звернення: 20.10.2024).
2. *Рік війни за свободу*: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 – 24.02.2023). У 4-х кн. Кн. I. Київ: Видавництво Ліра. К. 2023. 270 с.
3. Кевлюк В. Асиметричний тазик. *LB.ua*. 31.08.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/08/31/572320_asimetrichniy_tazik.html (дата звернення: 20.10.2024)
4. Yakymiak S.V. War at sea in 2022-2023: lessons learned, perspectives and features of maritime unmanned vehicles employment. *Наука і оборона*. №3. 2023. С. 49–55.
5. Кіріакіді, М. В., Бондаренко, А. А., Курдюк, С. В., Галаган, С. М., Соколик, Я. М. Аналіз досвіду застосування ударних надводних морських безкіпажних апаратів (кломплексів). *Морська безпека*. №1. 2024. С. 16–22.
6. Troshkin Y. The role of naval strike drones in the Russia-Ukraine war. *Political Science and Security Studies Journal*. Vol. 5, No. 2. 2024. P. 44–54.
7. Pedrozo R. (P). Russia-Ukraine Conflict: The War at Sea. *International Law Studies*. 2023. Vol 100. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol100/iss1/1> (дата звернення: 11.10.2024).
8. Grady J. Battles in the Black Sea Changing the Character of Naval Warfare, Experts Say. *USNI news*. 13.06.2024. URL: <https://news.usni.org/2024/06/13/battles-in-the-black-sea-changing-the-character-of-naval-warfare-experts-say> (дата звернення: 11.10.2024)
9. Доктрина. Військово-Морські Сили Збройних Сил України ВКП 7(3)-00(13).01 : затверджена Головнокомандувачем ЗС України 19 січня 2021 р. URL: https://ivms.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/doktryna_vijskovo-morski-syly-zbrojnyh-syl-ukrayiny.pdf. (дата звернення: 11.10.2024).
10. Стратегія Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035. URL: <https://navy.mil.gov.ua/strategiya-vijskovo-morskyh-syl-zbrojnyh-syl-ukrayiny-2035>. (Дата звернення: 11.10.2024).
11. Ударні морські дрони у війні проти росії. *Militaryni*. 20.06.2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/udarni-morski-drony/> (дата звернення: 12.10.2024).
12. Українські морські дрони перемогли російський флот у Чорному морі – WSJ. *УНІАН*. 24.06.2024. URL: <https://www.unian.ua/weapons/ukrajinski-morski-droni-peremogli-rosiyskiy-flot-u-chornomu-mori-wsj-12675663.html> (дата звернення: 12.10.2024).
13. Дрон Magura V5 знищив найбільшу кількість ворожих кораблів під час війни – дослідження. *УНІАН*. 10.07.2024. URL: <https://www.unian.ua/weapons/magura-v5-stav-nayfektivnishim-dronom-pid-chas-povnomasshtabnoji-viyni->

12692169.html?fbclid=IwY2xjawEZNH5leHRuA2FlbQIxMAABHeJ3XI2HOiboKtMnJ9VZuHOPW6y0VWcwICKPn7AyD_KmpUdHvEqF28KfMA_aem_EQ-PqRH9uaTgIc86JL4Pcg (дата звернення: 12.10.2024).

14. У Криму морські дрони MAGURA V5 знищили російське судно типу "Тунець" та пошкодили ще три плавзасоби. *Патріоти України*. 10.08.2024. URL: <https://patrioty.org.ua/politic/ukrymu-morski-drony-magura-v5-znyshchyly-rosiiske-sudno-typu-tunets-ta-poshkodyly-shche-try-plavzasoby-video-524376.html> (дата звернення: 12.10.2024).

15. Росіяни стягнули під Кримський міст вже 30 барж: бояться українських дронів. Катерина Черновол. 23.07.2024. URL: <https://www.unian.ua/war/krimskiy-mist-rosiya-namagayetsya-zahistiti-perepravu-barzhami-video-12705960.html/> (дата звернення: 12.10.2024).

16. Буданов про морські дрони: 60-70% їх знищують, але це ефективна зброя. *Радіо Свобода*. 24.08.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-budanov-morski-drony/32562703.html> (дата звернення: 12.10.2024).

17. Доктрина. Застосування безпілотних систем в силах оборони України ОП 3-0(46): затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 01 січня 2024 р.

18. Стали швидші та потужніші. В СБУ розповіли про покращення морських дронів Sea Baby.//РБК-Україна. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/stali-shvidshi-ta-potuzhnishi-sbu-rozprovili-1709326734.html> (дата звернення: 20.10.2024).

19. Морські дрони, якими атакували Кримський міст. Що це таке і як вони прорвали оборону. *BBC news Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66221421> (дата звернення: 20.10.2024)

20. Чорногор Я. Російські безпілотні системи: актуальний стан, перспективи виробництва і подальшого застосування. *Українська призма*. 13.08.2024. URL: <https://prismua.org/russian-unmanned-systems-current-state-prospects-of-production-and-application> (дата звернення: 20.10.2024).

21. РФ починає виробництво перших морських безпілотників. Надія Собенко: 23 листопада 2023 р. URL: <https://susplne.media/627169-rf-pocinae-virobnictvo-persih-morskih-bezpilotnikiv> (дата звернення: 20.10.2024).

22. Comment répondre à la Guérilla Navale qui menace de se répandre sur l'exemple ukrainien? *Meta-defence.fr*. 07. 02. 2024. URL: <https://meta-defense.fr/2024/02/07/guerilla-navale-ukraine-menace-a-venir/> (дата звернення: 12.10.2024).

References:

1. Minus 60% eksportu i sotni mil'joniv dolariv: skil'ky mozhe vtratyty Ukraina cherez mors'ki "navchannia" rf. *Ekonomichna pravda*. 11. 02. 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/11/682281/> (Accessed 20 October 2024) [in Ukrainian].

2. Rik vijny za svobodu: Voienno-istorychnyj narys rosijs'ko-ukrains'koi vijny (24.02.2022-24.02.2023). U 4-kh kn. Kn. I. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. 2023. 270 s. [in Ukrainian].

3. Kevliuk V. Asymetrychnyj tazyk. *LB.ua*. 31. 08. 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/08/31/572320_asimetrichnij_tazyk.html (Accessed 20 October 2024) [in Ukrainian].

4. Yakymiak S.V. War at sea in 2022–2023: lessons learned, perspectives and features of maritime unmanned vehicles employment. *Nauka i oborona*. №3. 2023. С.49–55 [in English].

5. Kiriakidi, M. V., Bondarenko, A. A., Kurdiuk, S. V., Halahan, S. M., Sokolyk, Ya. M. (2024) Analiz dosvidu zastosuvannia udarnykh nadvodnykh mors'kykh bezekipazhnykh aparativ (klompleksiv). *Mors'ka bezpeka*. №1. S. 16–22 [in Ukrainian].

6. Troshkin Y. (2024) The role of naval strike drones in the Russia-Ukraine war. *Political Science and Security Studies Journal*. Vol. 5, No. 2. P.44–54 [in English].

7. Pedrozo R. (P). (2023) Russia-Ukraine Conflict: The War at Sea. *International Law Studies*. Vol 100. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol100/iss1/1> (Accessed 11 October 2024) [in English].

8. Grady J. Battles in the Black Sea Changing the Character of Naval Warfare, Experts Say. *USNI news*. 13.06.2024. URL: <https://news.usni.org/2024/06/13/battles-in-the-black-sea-changing-the-character-of-naval-warfare-experts-say> (Accessed 11 October 2024) [in English].

9. Doktryna. Vijs'kovo-Mors'ki Syly Zbrojnykh Syl Ukrainy VKP 7(3)-00(13).01 : zatverdzhena Holovnokomanduvachem ZS Ukrainy 19 sichnia 2021 r. URL: https://ivms.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/doktryna_vijskovo-morski-syly-zbrojnyh-syl-ukrayiny.pdf (Accessed 11 October 2024) [in Ukrainian].

10. Stratehiia Vijs'kovo-Mors'kykh Syl Zbrojnykh Syl Ukrainy 2035. URL: <https://navy.mil.gov.ua/strategiya-vijskovo-morskyh-syl-zbrojnyh-syl-ukrayiny-2035> (Accessed 11 October 2024) [in Ukrainian].
11. Udarni mors'ki drony u vijni proty rosii. *Militarnyi*. 20.06.2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/udarni-morski-drony/> (Accessed 12 October 2024) [in Ukrainian].
12. Ukrain'ski mors'ki drony peremohly rosijs'kyj flot u Chornomu mori – WSJ. *UNIAN*. 24.06.2024. URL: <https://www.unian.ua/weapons/ukrajinski-morski-droni-peremogli-rosiyskiy-flot-u-chornomu-mori-wsj-12675663.html> (Accessed 12 October 2024) [in Ukrainian].
13. Dron Magura V5 znyschyv najbil'shu kil'kist' vorozhykh korabliv pid chas vijny – doslidzhennia. *UNIAN*. 10.07.2024. URL: https://www.unian.ua/weapons/magura-v5-stav-nayfektivnishim-dronom-pid-chas-povnomasshtabnoji-viyni-12692169.html?fbclid=IwY2xjawEZNH5leHRuA2FlbQIxMAABHeJ3XI2HOiBoKtMNJ9VZuHOPW6y0VWcwICKPn7AyD_KmpUdHvEqF28KfMA_aem_EQ-PqRH9uaTglc86JL4Pcg (Accessed 12 October 2024) [in Ukrainian].
14. U Krymu mors'ki drony MAGURA V5 znyschyly rosijs'ke sudno typu "Tunets" ta poshkodyly sche try plavzasoby. *Patrioty Ukrainy*. 10.08.2024. URL: <https://patrioty.org.ua/politic/u-krymu-morski-drony-magura-v5-znyshchily-rosiiske-sudno-typu-tunets-ta-poshkodyly-shche-try-plavzasoby-video-524376.html> (Accessed 12 October 2024) [in Ukrainian].
15. Rosiiany stiahnuly pid Krymskyi mist vzhe 30 barzh: boiatsia ukrainskykh droniv. Kateryna Chernovol. 23.07.2024. URL: <https://www.unian.ua/war/krimskiy-mist-rosiya-namagayetsya-zahistiti-perepravu-barzhami-video-12705960.html/> (Accessed 12 October 2024) [in Ukrainian].
16. Budanov pro mors'ki drony: 60-70% ikh znyschuiut', ale tse efektyvna zbroia. *Radio Svoboda*. 24.08.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-budanov-morski-drony/32562703.html> (Accessed 12 October 2024) [in Ukrainian].
17. Doktryna. Zastosuvannia bezpilotnykh system v sylakh oborony Ukrainy OP 3-0(46): zatverdzhena Holovnokomanduvachem Zbrojnykh Syl Ukrainy 01 sichnia 2024 r. [in Ukrainian].
18. Staly shvydshi ta potuzhnishi. V SBU rozpovily pro pokraschennia mors'kykh droniv Sea Baby. *RBK-Ukraina*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/stali-shvidshi-ta-potuzhnishi-sbu-rozpovili-1709326734.html> (Accessed 20 October 2024) [in Ukrainian].
19. Mors'ki drony, iakymy atakuvaly Kryms'kyj mist. Scho tse take i iak vony prorvaly oboronu. *BBC news Ukraina*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66221421> (Accessed 20 October 2024) [in Ukrainian].
20. Chornohor Ya. Rosijs'ki bezpilotni systemy: aktual'nyj stan, perspektyvy vyrobnytstva i podal'shoho zastosuvannia. *Ukrains'ka pryzma*. 13.08.2024. URL: <https://prismua.org/russian-unmanned-systems-current-state-prospects-of-production-and-application> (Accessed 20 October 2024) [in Ukrainian].
21. РФ починає виробництво перших морських безпілотників. Надія Собенко: 23 листопада 2023 р. URL: <https://suspilne.media/627169-rf-pocinae-virobnictvo-persih-morskih-bezpilotnikiv> (Accessed 20 October 2024) [in Ukrainian].
22. Comment répondre à la Guérilla Navale qui menace de se répandre sur l'exemple ukrainien? *Meta-defence.fr*. 07. 02. 2024 URL: <https://meta-defense.fr/2024/02/07/guerilla-navale-ukraine-menace-a-venir/> (Accessed 12 October 2024) [in French].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317310>

УДК 327(477:479.22)

UKRAINIAN-GEORGIAN MILITARY COOPERATION: COSSACK TRADITIONS AND TRENDS OF THE ERA OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Oleksandr Muzychko

PhD (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>E-mail: sandro06@ukr.net

Citation:

Muzychko, O. (2024) Ukrainian-Georgian military cooperation: cossack traditions and trends of the era of the Russian-Ukrainian war, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 126–135.

Submitted: 10.12.2024

Abstract

The purpose of this article is to study the historical perspective of cooperation between Ukrainians and Georgians in the most important field today - the military. The objectives of the article are to establish the main stages of cooperation, the circle of people involved, and outline further prospects. The complex of narrative and documentary materials allows us to highlight the main research tasks. The historiography of this issue has two notable components: general and special. Thus, the main achievement of modern historiography is the concept of "bonded by blood", which successfully reflects the essence of military cooperation between Ukrainians and Georgians, and even more so – of fighting brotherhood. The most intense stage of Ukrainian-Georgian cooperation for a long time remained the period of 1917–1921. At this time, the main enemy of Ukrainians and Georgians – the Russians – became evident. Throughout the Soviet occupation, military cooperation was made impossible and only flourished in emigration. During World War II, the largest number of Georgians and Ukrainians fought as part

of the Soviet army, but much more important for the formation of traditions of national military cooperation is the participation of Georgians in the struggle of the UPA. The modern era of Ukrainian-Georgian cooperation reminds us of the spiral of history – we must again repel the invasion of the Russian enemy.

Fortunately, today both nations have their own statehood and a greater degree of support from the international community, although still insufficient. One of the main lessons of the history of the Georgian and Ukrainian peoples can be expressed in the apt saying: "Peace is not the absence of war, it is the absence of Moscow".

Key words: *Cossacks, Ukrainian-Georgian military cooperation, Russian-Ukrainian war, nationalism.*

УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: КОЗАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ДОБИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Олександр Музичко

Доктор історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082, Україна

Анотація

Метою даної статті є дослідження історичної перспективи співпраці українців та грузинів у найважливішій сьогодні сфері – військовій.

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>

E-mail: sandro06@ukr.net

Цитування:

Музичко О. Українсько-грузинське військове співробітництво: козацькі традиції та тенденції доби російсько-української війни.

Чорноморська минувшина: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 126–135.

Отримано: 10.12.2024

1,1 д.а.

Завдання статті – встановити основні етапи співпраці, коло учасників та окреслити подальші перспективи. Комплекс оповідно-документальних матеріалів дозволяє виділити основні завдання дослідження. Історіографія цього питання має дві помітні складові: загальну та спеціальну. Дійдено висновку, що головним здобутком сучасної історіографії є поняття «скріплені кров'ю», яке вдало відображає суть військової співпраці українців і грузин, а тим більше – бойового братерства. Найінтенсивнішим етапом українсько-грузинського співробітництва тривалий час залишався період 1917–1921 рр. У цей час став очевидним головний ворог українців і грузинів – росіяни.

Протягом всієї радянської окупації військова співпраця була унеможливлена і процвітала лише в еміграції. Під час Другої світової війни найбільша кількість грузинів та українців воювала у складі радянської армії, але набагато важливішою для формування традицій національного військового співробітництва є участь грузинів у боротьбі УПА. Сучасна епоха українсько-грузинської співпраці нагадує нам спіраль історії – ми знову маємо відбивати вторгнення російського ворога. Сьогодні обидві нації мають власну державність і більший ступінь підтримки з боку міжнародної спільноти, хоча й поки що недостатньої. Один із головних уроків історії грузинського та українського народів можна висловити у влучному вислові: «Мир – це не відсутність війни, це відсутність Москви».

Ключові слова: козацтво, українсько-грузинське військове співробітництво, російсько-українська війна, націоналізм.

Українці мріють про перемогу над російським агресором. Проте, про сенси та змісти перемоги все ж таки точаться деякі дискусії. Певна частина суспільства вважає перемогою досягнення кордонів 1991 р., інші окреслюють її як повернення до ситуації на початок 2022 р. Автор цих рядків безумовно перебуває разом з тими, хто вважає нинішню війну екзистенційною, тобто війною до зникнення російського агресора з політичної мапи. Гасло «Зробимо росію знову маленькою» має бути гаслом цієї війни. Усі інші варіанти є тільки паліативними та все одно будуть становити велику загрозу для існування України.

Виконання цього вкрай важливого над завдання неможливо без допомоги інших народів, що кровно зацікавлені у розпаді росії та зникненні російського етносу, що довів свою виродженську антилюдську сутність. Так, стікають кров'ю народи Кавказу. Частина території Грузії перебуває під російською окупацією. У Грузії триває запекле протистояння між силами світла та темряви – євро орієнтованими та проросійськими громадянами. Тривалий час долі наших народів були тісно пов'язані. Пов'язані вони і зараз.

Метою цієї статті є дослідження в історичні перспективі співпраці між українцями та грузинами у найголовнішій зараз галуззі – військовій. Завданнями статті є встановлення основних етапів співпраці, кола осіб, окреслення подальших перспектив.

Комплекс наративних та актових матеріалів дозволяє висвітлити основні дослідницькі завдання. Так, надбанням сучасної мемуаристики став збірник «Дружба, скріплена кров'ю. УНСО і Грузія» [2]. Видання присвячене тридцятиліттю заснування УНСО – першого у новітній історії України добровольчого військово-політичного формування. Упорядник збірки Валерій Пальчик поставив собі завдання систематизувати спогади та матеріали про участь українських добровольців УНСО в так званому «грузино-абхазькому конфлікті», який насправді був і є російсько-грузинською війною. У книгу включено спогади та матеріали про події в Грузії та участі в них бійців УНСО в 1993, 1997, 2000–2001 рр.

Історіографія даного питання має дві помітні складові: загальну та спеціальну. До загальної зараховуємо праці, що присвячені загальній історії України та Грузії. Природно, що ці праці містять загальні характеристики [11]. Більш інформативними є праці з історії військової справи, зокрема, присвячені Українській революції, УПА та ін. У цих працях містяться сюжети про військове співробітництво між українцями та грузинами [8; 19]. Щоправда, висвітлення окремих біографій страждає на неповноту. Становлення виразної історіографії грузинсько-українських відносин припало на другу половину ХХ ст., коли у советській історіографії з'явилися перші спроби окреслити більш глибоко специфіку відносин [4; 18]. Паралельно у діаспорній історіографії спостерігаємо перші спроби наближення до проблеми. Частково, ці праці належали перу учасників подій (Б. Монкевич), що звісно додавало суб'єктивності їх текстам [8]. В обох історіографічних традиціях містилися згадки про військові аспекти. Більш докладно тема почала висвітлюватися у сучасну добу передусім зусиллями Ярослава Тинченка та інших [16].

Сучасна історія, а відтак й історіографія викликала праці з новітньої, й досить насиченої історії українсько-грузинської військової співпраці. Провідним спеціалістом був Микола Кравченко, український громадський і політичний діяч, історик, ідеолог Азовського руху, один із засновників Харківської ГО «Патріот України», начальник штабу партизанського загону «Чорний Корпус», ветеран полку «Азов», заступник голови партії Національний Корпус, ветеран популяризатор ідей націократії, співзасновник видавництва «Орієнтир». На жаль, М. Кравченко загинув від рук російських окупантів [5; 6].

Відбиттям певного інтересу до нашої теми у сучасній історіографії є стаття професора Батумського державного університету імені Шоти Руставелі, начальника департаменту зі зв'язків з закордоном, громадськістю, ЗМІ та використання і публікація документів Архівного Управління Аджарської автономної республіки Тамаза Путкарадзе [13].

Військово-політичний напрямок співпраці зумовив перші контакти між представниками наших народів у середньовіччі та новий час. У середньовічну добу зафіксовано участь українських та грузинських військ у половецьких війнах. Потреба захисту країн зумовила перші шлюбні зв'язки. Ще більш увиразнилися військові зв'язки у козацьку добу. Встановлення етнічної приналежності козаків є непростим завданням, бо у джерелах вона вкрай рідко вказується прямо. Визначення можна здійснювати, орієнтуючись на антропонімію. Проте більшість козаків і навіть чимало старшин не мали прізвищ, причому навіть якщо ті й були, то досить часто як прізвиська.

У повстаннях 1630-х рр. в Україні гіпотетично брали участь грузини, багато з яких як «старовинні козаки» згодом були записані до козацького реєстру 1649 р. [1, с. 205]. Зокрема йдеться у хоча й гіпотетично, але досить ймовірно, про те, що прізвища грузинського походження мали Гуржії (перська назва грузинів з середньовічних часів, що перекладається як вовки) та, хоча й менш ймовірно, Ганжи. Наприклад, під час повстання 1637 р. фігурує козак Ганжа, серед тих реєстровиків, які пристали на бік П. Бута, полонив лояльного польському уряду реєстрового старшину у Переяславі. Ганжу схопив переяславський полковник Ілля Караїмович і доставив до Бару на допит до коронного гетьмана.

З українцями був пов'язаний військовий та поет Григорій Орбеліані. Він був знайомий з генералами В. Гурком, К. Панченком, П. Кравченком. Справник Душетського повіту, за походженням українець – Д. Паушенко був одним з учасників спроби повстання грузинської аристократії 1832 р. Він надсилав змовникам інформацію про міжнародне становище, давав поради, рекомендував нових членів, був присутній під час обговорення планів [13, с. 287].

Найважливіший період в історії Грузії та України припав на роки великого світового переламу 1914–1918 рр. Перша світова війна, попри весь її трагізм, зумовила й відносний позитив у вигляді військового досвіду. Але здобувати цей досвід довелося у складі армії Російської імперії. Наприклад, у складі 11-го стрілецького полку воював Оврам Опанасович Вовк, уродженець Полтавщини. Тоді ж у складі іншої частини воював Абрам Нареклішвілі. Долі їх нащадків поєдналися і зараз представники цього українсько-грузинського роду проживають в Україні.

Процес розпаду Російської імперії призвів до формування власних військових підрозділів, що мали стати базою та захистом грузинської та української державності. Газета «Нова Рада» свідчила, що після звільнення столиці УНР Києва від більшовицьких окупантів у лютому 1918 р.

збройну охорону міста від безладів та мародерства забезпечував грузинський військовий комісаріат. Автомобілі з грузинськими прапорами весь час роз'їжджали містом [9]. За це українська влада висловила грузинським воякам окрему подяку.

Згодом грузини прагнули повернутися на Батьківщину. 7 березня 1918 р. Давид Вайчешвілі звернувся до українського уряду з проханням про кредит на формування ешелонів для передислокації грузинів. Кошти були надані і 19 березня 1918 року потяги із грузинськими військовими вирушили із Києва у бік Кавказу. Важливим центром транзиту була Одеса.

Реагуючи на процеси українського державотворення грузини Першої Грузинської стрілецької та 184-ї пішої дивізії заявили: «Ви служите кращим прикладом нам, грузинам, що хочуть, як і ви, бути господарями своєї долі ... Нехай живуть вільні народи вільної Росії» [10].

У січні 1920 р. капітан Сванідзе повідомив військового аташе Грузії в Україні про те, що Голова Директорії УНР Симон Петлюра звертався з проханням надати кілька сотень старшин для контрактної служби в Армії УНР. Серед тих хто сприяв військовій боротьбі українців за свою державність найбільш помітною є постать Олександра Натієва (1873 – 1919) (власне, Натієшвілі, бо у Російській імперії існувала традиція до спрощування прізвищ народів Кавказу). Він був випускником Костянтинівського артилерійського училища, Михайлівської артилерійської Академії. Воював на фронтах Першої світової війни.

Мав звання генерал-майора. Наприкінці 1917 р. сформував окремий загін, що брав участь у боях за Київ у січні 1918 р. Від лютого 1918 р. був інспектором артилерії Окремого Запорозького загону, а від березня – командиром Запорозької дивізії Армії УНР, Запорозького корпусу Армії УНР. У період Української Держави у званні генерал-хорунжого у 1918 р. командував Запорозькою бригадою. У квітні 1918 р. у Харкові приймав спільний парад українських та німецьких вояків нагоди визволення міста від більшовиків.

Сотник, Армії Української Народної Республіки Борис Монкевич з великою прихильністю оцінював професійні якості О. Натієва: «Натієв був гідним старшиною. Кристалево чесний, бездоганної хоробрости, він швидко став улюбленим командиром. Співчуваючи українському національному рухові, він, як син поневоленої нації, служив своїй новій батьківщині не за страх, а за совість» [8, с. 37]. Колишній старшина УГА З. Стефанів називав О. Натієва разом з П. Болбочаном «визначнішим отаманом того часу» і характеризував його як «дуже здібного організатора», який «у підготовці бойових акцій виявив себе талановитим стратегом» [3, с. 384, 419].

С. Шемет наголошував, що впродовж усього Кримського походу 1918 р. корпусу з Києва до Харкова безпосереднє керівництво частинами під час бойових дій здійснював полковник П. Болбочан, тоді як генерал З. Натієв «мусив віддавати справам організації зібраних на швидку в Києві і посланих у похід частин. «Натієв умів оцінити заслуги своїх помічників і не боявся конкуренції тих, хто своїми заслугами піднімався вище загального рівня, тому він не побоявся висунути наперед Болбочана і призначити його командуючим першою дивізією Запорозького корпусу, не побоявся дати Болбочанові і його дивізії виконати окреме завдання – звільнення Криму від більшовиків, хоч це доручення вочевидь давало тому можливість піднятися в очах Уряду і суспільства ще вище» [19]. Начальником Головного військово-юридичного управління Армії Української Держави був генерал-майор Костянтин Олександрович Чивадзе.

Під час Другої світової війни ситуація великою мірою нагадувала часи Першої. Українці та грузини змушені були воювати не у складі своїх національних армій. Більшість українців та грузинів воювали у складі армії СРСР. Яскравою сторінкою військового співробітництва стала участь грузинів у складі Української повстанської армії. У військовому окрузі Заграва був організований курінь із грузинів та вірменів [15].

На початку дев'яностих біля ста учасників УНА-УНСО створили добровольчий корпус «Арго» – для боротьби з абхазькими сепаратистами та російськими військами. Зона відповідальності – Сухумі та Кодорська ущелина. Найбільший успіх українців – бій біля села Шроми. Там українські добровольці ліквідували одразу півсотні російських окупантів. Після окупації Абхазії звідти виїхало кілька сотень тисяч грузинів – рятувалися від геноциду. Чимало з них знайшли в Україні другу батьківщину [2; 5; 6].

У 1993 р. транспортна авіація тодішніх Військово-Повітряних Сил ЗСУ брала участь у гуманітарній операції в Грузії. Вертолітний загін здійснював евакуацію біженців із засніжених перевалів гірської Сванетії. Тоді українські екіпажі врятували близько 8000 життів грузинів та представників інших національностей. Це була перша і найкоротша миротворча місія України. Всього за жовтневі дні 1993 р. на 17 вертольотах українські вертолітники у горах Сванетії виконали 291 виліт, при цьому загальний наліт становив 271 годину. Було перевезено сотні тонн вантажів, доставлено в безпечні райони 7643 людини [23].

Хоча політика Української держави не відзначалася послідовністю, варто відзначити певний внесок України збереження Грузинської державності у 2008 р. під час нападу на Грузію російських окупантів. Участь України у підготовці грузинських військових переважно полягала у підготовці військовослужбовців ВПС та ППО (наприклад, у 2007–2008 рр. у Харківському університеті повітряних сил тривала підготовка 150 грузинських військових, зокрема, 30 льотчиків) у поставках до Грузії озброєння та військової техніки Україна відіграла одну з провідних ролей за обсягом та номенклатурою поставок. Україна була для Грузії одним з основних постачальників відносно сучасних танків Т-72 (90 одиниць, або 56 відсотків від загального обсягу імпорту цих танків Грузією); бойових машин піхоти (67 одиниць, 100%), бронетранспортерів (30 одиниць, 23%); самохідних артилерійських систем (17, у тому числі важкі САУ «Піон», 41%); зенітно-ракетних комплексів (2 малої дальності, один з яких до початку війни не в повному обсязі – 100%, 3 ближньої дії – 75%), бойових вертольотів (7,88%), навчальних літаків (8,1%), ракетних катерів (1, 50%). Україна також була головним постачальником стрілецької зброї до Грузії, а також прийняла участь у модернізації радіолокаційних станцій Грузії та поставках нових РЛС.

Початок російської військової агресії проти України припадає на 2014 р., хоч це був до 2022 р. прихований етап. Держава Грузія, як і у 2008 р. Україна, не зайняла однозначної позиції щодо нової війни. На захист України стали грузинські добровольці. Перші з них, 250 осіб, прибули на Донбас ще влітку 2014 р. Серед них семеро громадяни Грузії та ще вісім – громадяни України грузинського походження.

Грузинський національний легіон – військовий підрозділ, що був заснований 2014 р. добровольцями-грузинами, і брав участь у російсько-українській війні на боці України. Від 24 лютого 2016 р. – у складі Збройних Сил України, легіон інтегрувався у 25 батальйон «Київська Русь» 54-ї ОМБр (3-я рота). В історії України це перший випадок, коли до складу Збройних сил офіційно прийняті іноземці. З 2022 р. – спеціальний стратегічний підрозділ Головного управління розвідки. Перший військовий квиток був виданий командирі легіону, громадянину Грузії – Мамуці Мамулашвілі.

Після російського полону М. Мамулашвілі зрозумів, що, за його словами, «зрозумів, що росіяни не мають моралі. У них немає нічого спільного з вірою, з релігією. Я зрозумів, що проти Росії потрібно боротись... Це ідеологічна війна для нас. Всі чудово усвідомлювали, чому вони приїхали в Україну і чому війна в Україні для грузинів прирівнюється до війни в Грузії. Україна – це стратегічний партнер Грузії, і Україна – друг Грузії. Не допомогти другу не вписується в кавказькі традиції» [22].

Один з найбільш боєдатних загонів на фронті – «Грузинські партизани», які здійснювали рейди в глибокий тил ворога, проводили там складні спецоперації та збирали цінні розвідувальні дані. Одна з найсміливіших спецоперацій «Грузинських партизан» – звільнення селища Зайцево. П'ять грузинських бійців змусили до втечі батальйон російських окупантів. Грузинські добровольці успішно діяли й овіяли себе бойовою славою біля населених пунктів Новоолександрівка, Золотий-4, Широкіно, Мар'їнка, Катеринівка, Майорськ, Щастя, взяли участь у звільненні Лисичанська [7].

Присвяtimo увагу низці інших грузинських добровольців, які поклали своє життя за вільні Україну та Грузію.

Давид Гамсахурдія (1989 - 2016) народився 30 грудня 1989 р. в місті Сухумі. Родина залишила Сухумі, рятуючись від російської агресії. Приїхавши в Україну, оселилися на Закарпатті. Давид мешкав у селах біля Ужгорода. Під час російсько-української війни був солдатом 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади. 16 вересня 2016 р. під час мінометного обстрілу зазнав важких

поранень на опорному пункті шахти «Бутівка» поблизу Авдіївки. Перебуваючи в непридатному стані, переніс п'ять операцій. Помер у ніч на 8 жовтня 2016 р. 12 жовтня 2016 р. Давида з військовими почестями поховали на Пагорбі Слави ужгородського кладовища «Кальварія». Указом Президента України № 511/2016 від 19 листопада 2016 р., Давид Гамсахурдіа нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (по смертно), також нагороджений відзнакою Президента України «За участь в антитерористичній операції» (по смертно).

Гія Церцвадзе (1969–2018) народився 1969 р. у Сухумі в Грузії. Учасник бойових дій в Абхазії у 1993 р., захищав Грузію від російської агресії у 2008 р. З початком російської агресії на Донбасі у 2014 р., добровольцем вирушив на фронт. Під час війни з Росією виконував спеціальні і ризиковані завдання. Зокрема взимку 2015 р. разом з грузинськими бійцями воював і утримував позиції в районі Щастя на Луганщині. Згодом як інструктор тренував спецпризначенців Служби Безпеки України. 5 січня 2017 р. затриманий у Київському аеропорту по запиті Інтерполу, який оформила Російська Федерація. Генеральна прокуратура України відмовилась видавати українського захисника. Помер 16 листопада 2018 р. внаслідок онкологічної хвороби.

Георгій Барателі (1991–2015). Позивний «Шут». Народився 24 грудня 1991 р. у Сухумі в Грузії. Його родина, рятуючись від російської агресії, переїхала на початку 1900-х рр. до України. Добровольцем пішов на фронт на Донбасі. Служив стрільцем у 93-й окремії механізованій бригаді «Холодний Яр». 3 жовтня 2014 р. пройшов бої в районі Донецька і Пісків. 8 серпня 2015 р. російські окупанти розпочали багатогодинний масований артилерійський обстріл позиції українських військ в районі Донецька, одна з 120 міліметрових міна упала в окоп біля Георгія. Похований у селі Башмачка Солонянського району на Дніпропетровщині. Указом Президента України № 9/2016 від 16 січня 2016 р. Георгій Барателі нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (по смертно).

Георгій Хвiчiя (1970–2016). Позивний «Єгер». Народився 7 квітня 1970 р. у Тбілісі. З гідністю пройшов всі етапи російсько-грузинської війни. Очолював диверсійно-розвідувальні групи, дослужився до звання полковника грузинської армії. З початком війни в Україні воював у складі підрозділів УНСО, «Правого сектора» і «Карпатської Січі». Разом із бійцями «Карпатської Січі» був учасником вшанувань у Холодному Яру на Черкащині. У 2016 р. повінчався з українською дівчиною Ларисою. Георгій планував створити Молодіжний вишкільний центр. Г. Хвiчiя загинув 30 червня 2016 р. Поховали у Тбілісі.

Коте Лашхія (1986–2015) народився 1 вересня 1986 р. у Сухумі. Під час російської агресії проти Грузії у 1992–1993 рр. його разом із матір'ю врятували українські військові – український корабель вивіз Коте з родиною із палаючого Сухумі. Професійний військовий. Воював у Афганістані у складі грузинського військового контингенту, також брав участь у війні проти російської агресії у Грузію 2008 р. У 2014 р. приїхав до України, воював у складі Добровольчого українського корпусу «Правий сектор». Брав участь в обороні Маріуполя, де й загинув 30 червня 2015 р. Похований у Сухумі в Грузії. Залишилася дитина та вагітна дружина. По смертно нагороджений медаллю Української Православної Церкви Київського Патріархату «За жертвність і любов до України».

Тамаз Сухіашвілі (1979–2015) народився 25 січня 1979 р. в місті Хашурі у Грузії. Брав участь у війні в Осетії 2004 р., у російсько-грузинській війні 2008 р., у місіях в Іраку та Афганістані у складі грузинського військового контингенту. З початком російської агресії на сході України 2014 р., залишив службу у загоні особливого призначення МВС Грузії та приїхав до України добровольцем. Потрапив на службу до 6-ї роти 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр», основою якої стали бійці батальйону Національної гвардії «Донбас».

У 17 січня 2015 р. Т. Сухіашвілі зі своєю 6-ю ротою вийшов на підмогу оточеним бійцям в Донецькому аеропорту. Прорватися не вдалося, техніка відступила, але бійці Тамаза продовжували бій протягом п'яти годин, завдяки чому з нового терміналу аеропорту, де трималися українські бійці, були вивезені поранені. Грузинський лейтенант загинув, підірвавшись на міні. У Грузії залишилася дружина та двоє малолітніх дітей. Після прощання в Києві на Майдані Незалежності, його поховано в селі Цхрамуха у Грузії. 26 лютого 2015 р. по смертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

Реваз Циклаурі (1984–2016) народився 2 липня 1984 р. у селі Лапанкурі, Телавського району. Після служби у Збройних силах Грузії переїхав до України, де одружився і виховував двох

дітей. Мешкав поблизу Шепетівки. 2014 року пішов добровольцем на фронт. Після боїв під Донецьким аеропортом підписав контракт. Служив гранатометником 81-ї окремої аеромобільної бригади Десантно-штурмових військ. Загинув 29 квітня 2016 р. у бою з російськими окупантами в промзоні Авдіївки на Донеччині. Похований у селі Михайлючка Шепетівського району на Хмельниччині. Залишилася дружина і дві доньки. Указом Президента України № 522/2016 від 25 листопада 2016 р. Реваз Циклаурі нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Іраклій Кутелія (5 квітня 1994 - 9 грудня 2015). Позивний «Іка». Іраклій Кутелія народився 5 квітня 1994 року в селі Араду в Грузії, а за два роки його батьки переїхали в Україну, на Харківщину. З жовтня 2013 р. служив за контрактом у ЗСУ. Гранатометник, механік-водій БМП 1-го батальйону 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр». З березня по серпень 2014 р. тримав позиції на державному кордоні біля села Нянчине Білокуракинського району на Луганщині. У серпні 2014 р. брав участь в боях за Іловайськ. Захопив російський танк Т-72Б3 та пригнав його до місця дислокації батальйону – в село Многопілля Амвросіївського району. При виході з Іловайського котла цей танк створював вогневий щит. Потрапив у полон із численними осколковими пораненнями. Після звільнення з полону і лікування повернувся на передову. 9 грудня 2015 р. поблизу селища Опитне Ясинуватського району на Донеччині на вибуховому пристрої підірвалася БМП-2, в якій загинув Іраклій Кутелія. 12 грудня 2015 р. похований в селі Олексіївка Первомайського району на Харківщині. Указом Президента України № 76/2016 від 1 березня 2016 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно). Також посмертно 10 лютого 2016 р. нагороджений відзнакою «Народний Герой України».

Александр Гріголашвілі (1982–2014) народився в Кутаїсі. З дитинства захоплювався спортом – був чемпіоном Тбілісі зі змішаних єдиноборств. Під час війни у Абхазії таємно виїхав на фронт, щоб боротися з російськими окупантами. Ще підлітком хлопця прихистив один із підрозділів Грузинської армії. 2002 р. Алеко Гріголашвілі закінчив з відзнакою юридичний факультет Університету імені Акакія Церетелі, відбув стажування в Генеральній прокуратурі Грузії. З 2006 р. на службі у Збройних Силах Грузії, служив зв'язківцем, інструктором розвідувальних підрозділів. Брав участь у миротворчій операції в Іраку, нагороджений медаллю Військових досягнень Армії США. У серпні 2008 року брав участь у війні з росією, поранений у ногу, але не залишив підрозділ. 2009 р. у званні капітана звільнився зі Збройних Сил Грузії, а з 2011 р. служив у підрозділі фінансової поліції.

У званні старшого лейтенанта поліції 15 жовтня 2014 р. виїхав до України, зголосився добровольцем до 24-го окремого штурмового батальйону «Айдар», де служив інструктором розвідувальної роти і снайпером.

Загинув 18 грудня 2014 р., потрапивши в засідку в районі міста Щастя. У цьому бою разом із Александром Гріголашвілі загинув молодший сержант Сергій Оврашко та молодший сержант Андрій Куценко. У Александра залишилися дружина, син та донька. Похований у Кутаїсі в Грузії. 30 січня 2015 р. нагороджений медаллю Української Православної Церкви Київського Патріархату «За жертвність і любов до України», а також відзначений знаком «Доброволець АТО».

Георгій Джанелідзе (1974 – 18 квітня 2015). Позивний «Сатана». Народився 1974 р. у Тбілісі. Служив у батальйоні імені Гулуа, з 2008 р. захищав Грузію від російської агресії. По тому був на сезонних роботах у Туреччині. Після початку російської агресії на Донбасі, приїхав в Україну і зголосився добровольцем до полку «Азов». Служив бойовим інструктором.

18 квітня 2015 р. поблизу села Широкине диверсійно-розвідувальна група російських окупантів наштовхнулася на позиції полку «Азов», зав'язався бій. Георгій зазнав смертельних поранень, його тіло вдалося вивезти тільки після тривалих переговорів за участі ОБСЄ. Грузинський доброволець в останньому бою знищив кадрового російського інструктора.

Прощання з Георгієм Джанелідзе відбулося на Майдані Незалежності Києва. Похований на Мухатвердському братському цвинтарі у Тбілісі. 21 квітня 2015 р., нагороджений медаллю Української Православної Церкви Київського Патріархату «За жертвність і любов до України». Також нагороджений посмертно відзнакою «За оборону Маріуполя».

Георгій Саралідзе (1977–2017). Позивний «Гюрза-2» народився 8 вересня 1977 р. у Тбілісі. Брав участь у бойових діях під час грузино-абхазького конфлікту – 1991 р. був у Легіоні

грузинських соколів. Служив у Національній гвардії Грузії, в якій загинув і його батько 1992 р. Закінчив розвідувальний факультет Військової академії у Тбілісі та факультет контррозвідки військової академії у Стамбулі. Захоплювався ножами, писав вірші. Учасник миротворчих місій у Афганістані та Іраку. З 2008 р. у лавах грузинської армії. Брав участь у боях з російськими окупаційними військами. З початком російської агресії на Донбасі у 2014 р. – доброволець 2-ї роти полку спецпризначення «Азов», командир розвідувальної групи. У квітні 2015 р. зазнав важкого поранення у боях за Широкине. Під час лікування зустрів свою майбутню дружину. У травні 2016 р. повернувся до війська – вступив на контрактну службу в Збройні сили України. Організував групу глибинної розвідки у 92-й окремій механізованій бригаді. Служив командиром розвідувального взводу 2-го механізованого батальйону. Восени 2017 р., коли 92-гу бригаду вивели з фронту на ротацию, перевівся до 42-го окремого мотопіхотного батальйону «Рух Опору», де був на посаді старшого навідника гранатометного відділення протитанкового взводу роти вогневої підтримки.

31 жовтня 2017 р. загинув у бойовому зіткненні поблизу селища Опитне на Донеччині. Похований у Запоріжжі на кладовищі Святого Миколая. Указом Президента України № 12/2018 від 22 січня 2018 р. посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

Давид Сіхарулідзе (1973–2017) народився 27 жовтня 1973 р. в селі Супса, на заході Грузії. Вперше взяв до рук зброю у 14 років. Захищав територіальну цілісність Грузії під час війни в Абхазії у 1992-1993 рр. та під час вторгнення російських військ у Грузію 2008 р. Закінчив Військову академію Грузії та військове училище Бундесверу в Німеччині. З 2010 по 2014 р. – інструктор у грузинському Національному тренувальному центрі «Крцанісі». 16 лютого 2014 р. звільнився в запас, і вирушив до України. Зголосився добровольцем до батальйону «Айдар». У 2015 р. вступив на військову службу за контрактом у Збройних силах України. Отримав звання молодшого сержанта, на посаді командира відділення 1-ї штурмової роти 24 окремого штурмового батальйону «Айдар». Воював у селі Новгородському, а також в районі Мар'їнки, на передових позиціях біля окупованого міста Докучаєвська. З квітня 2017 р. – на позиціях на Світлодарській дузі. Тут бійці «Айдару» тримали оборону селища Новолуганського. 11 травня 2017 р. Давид Сіхарулідзе загинув від осколкового поранення в живіт поблизу селища Новолуганське, Бахмутського району на Донеччині.

14 травня 2017 р. з воїном попрощались у Києві, наступного дня в Тбілісі віддати шану офіцерові прийшли міністр оборони Грузії Леван Ізорія та посол України в Грузії Ігор Долгов. Похований у рідному селі Супса. Указом Президента України № 42/2018 від 26 лютого 2018 р. посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня [7].

Яскравою ілюстрацією міцності українсько-грузинської дружби є доля Зази Нануашвілі. Він є колишнім офіцером спецпризначення МВС Грузії, захищає Україну з 2014 р. пліч-о-пліч із сином Ваном. Дружина Зази – українка Олена – волонтер. Він наголошує: «ось я говорив, що воюю за Грузію, але потім у мене народився маленький син, я створив сім'ю з україркою. Я полюбив Україну, як рідну. І тепер я можу від усього серця сказати, що я воюю і за Україну. За Грузію і за Україну.... Зараз у мене великий підрозділ, де воюють не лише грузини та українці, а й британці, американці, чилійці, перуанці, південноафриканці, поляки. Всі є, окрім «руських». «Хороші рускіє» - тільки в мішках» [24].

Грузин із села Бережниця Мераб Концелідзе, родом із містечка Кобулеті, що біля Батумі, відомий тим, що воював у складі добровольчого батальйону “Донбас” і був поранений під Іловайськом. Мераб має дружину і двоє дітей. Грузин спочатку відстоював честь країни на Майдані у Києві, а потім добровольцем пішов у військо. Його нагородили відзнакою «Брат за брата», що є волонтерською ініціативою УНА-УНСО і Благодійного американського фонду FRAC. Проект підтримав також цивільний корпус полку «Азов» [21].

У складі Української Армії воюють й представники українсько-грузинських родин. Один з них, грузин по батьківській лінії та українець – по матері, Отар наголошував наприкінці 2022 р.: «Я пишаюсь тим, що в моїх жилах тече кров двох волелюбних, нескорених та гордих народів – грузинів та українців. Любов до рідної землі, жага до справедливості, до Перемоги – ось такі риси, притаманні цим народам, передалися й мені. Ми обов'язково зберемося за щедрим сімейним столом і відсвяткуємо нашу Перемогу, там на неї чекають не менше, ніж ми» [20].

Отже, головним здобутком сучасної історіографії є концепт «скріплені кров'ю», що вдало відображає сутність військового співробітництва між українцями та грузинами, ба більше – бойового братства. Найбільш насиченим етапом українсько-грузинського співробітництва тривалий час залишався період 1917–1921 рр. В цей час увиразнився головний ворог українців та грузинів – росіяни. Увесь час советської окупації військова співпраця була унеможливлена і жевріла лише в еміграції. Під час Другої світової війни найбільша кількість грузинів та українців воювали у складі радянської армії, але значно важливішим для формування традицій національного військового співробітництва є участь грузинів у боротьбі УПА. Сучасна доба українсько-грузинського співробітництва нагадує про спіральність історії – знову маємо відбивати навалу російського ворога. На щастя, сьогодні обидва народи мають власну державність та більшу ступінь підтримки з боку міжнародної спільноти, хоч все ж таки недостатню. Один з головних уроків історії грузинського та українського народів можна висловити у влучному вислові: «Мир це не відсутність війни, це відсутність москви».

Джерела та література:

1. Документи російських архівів з історії України [Текст]. Т. 1 : Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / Упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. Львів, 1998. 442 с.
2. Дружба, скріплена кров'ю. УНСО і Грузія ред. В. Пальчик Markobook. 2023. 320 с.
3. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів, 1992. 713 с.
4. Котляр Н.Ф. Половцы в Грузии и Владимир Мономах. *Из истории украинско-грузинских связей*. Тбилиси: Мецниереба, 1968. С. 16–24.
5. Кравченко М. *Українська аргонавтика*. Мена: Домінант: Орієнтир, 2016. 115 с.
6. Кравченко М. *Українські добровольці Грузинської громадянської війни*. Київ: Домінант: Орієнтир, 2017. 46 с.
7. Кучерук О., Пастух Б., Манчура О. *Скріплені кров'ю*. К. : Пропала грамота, 2022. 152 с.
8. Монкевич Б. *Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим*. Нью-Йорк, 1956. 288 с.
9. Нова рада. 1917. 17 лютого.
10. Нова Рада. 1917. 5 травня.
11. Панфілов О. *Україна і Грузія – чому разом?* 2023. 157 с.
12. Піскун В. Українсько-грузинські взаємини в процесі розвитку Прометіївського руху 1920-1940-х років. *Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності*. До століття встановлення дипломатичних відносин: Збірка наукових праць / Упоряд. Ірина Матяш, Тамаз Путкарадзе. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 315 с.
13. Путкарідзе Т. Деякі питання культурно-історичних та військово-політичних відносин між Грузією і Україною (за документами Державного архіву Одеської області та архівного управління Аджарії). *Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності*. До століття встановлення дипломатичних відносин: Збірка наукових праць / Упоряд. Ірина Матяш, Тамаз Путкарадзе. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 283–294.
14. Романюк Н. Герасимчук М. Сучасні українсько-грузинські відносини. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2021. № 2(10). С. 115–135.
15. Стецишин О. *Бандерівський інтернаціонал. Грузини, росіяни, євреї та інші національності в боротьбі за незалежність України* / Центр Досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2015. 328 с.
16. Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)*. Кн. I. 2007. 536 с.
17. Целуйко В.О. Роль України в російсько-грузинській війні та її вплив на політику України у воєнній сфері. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». Харків, 2009. Вип. 14 (839). С. 229–233.
18. Шевченко Ф. *Грузини в Войске Запорожском. Из истории украинско-грузинских связей*. Тбилиси, 1968. С. 38–55.
19. Шемет С. Полковник Петро Болбочан (замітки до історії Запорожського Корпусу 1917–1919 рр.). *Хліборобська Україна* (Відень). Кн.4. 1922/23. С.200–236.
20. За походженням – грузин, за національністю – українець [Електронний ресурс]. URL: <https://mvs.gov.ua/news/za-rohodzennyam-gruzin-za-nacionalnistyu-ukrayines> (дата звернення: 01.12. 2024).
21. Грузин з Бережниць отримав медаль «Брат за брата» від УНА-УНСО і Благодійного американського фонду FRAC [Електронний ресурс]. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/ato/2017/03/06/68615/view> (дата звернення: 01.12. 2024).
22. «У полоні зрозумів, що в росіян нема моралі». Інтерв'ю з командиром Грузинського легіону Мамукою Мамулашвілі. [Електронний ресурс]. URL: <https://suspilne.media/chernivtsi/268959-u-poloni-zrozumiv-so-v-rosian-nema-morali-intervu-z-komandirom-gruzinskogo-legionu-mamukou-mamulasvili/> (дата звернення: 01.12. 2024).
23. Одна з перших і забутих миротворчих місій Збройних Сил України [Електронний ресурс]. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/30/misiya-zsu/> (дата звернення: 01.12. 2024).

24. «Скріплені кров'ю»: у Києві презентували фільм і книгу про грузинів, які захищають Україну [Електронний ресурс]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/11/skripleni-krovyu-u-kyievi-prezentuvaly-film-i-knygu-pro-gruzyniv-yaki-zahyshhayut-ukrayinu/> (дата звернення: 01.12. 2024).

References:

1. Dokumenty rosiiskyykh arkhiviv z istorii Ukrainy. T. 1 : Dokumenty do istorii zaporozkoho kozatstva 1613 - 1620 rr. / Uporiad. L. Voitovych, L. Zaborovskiy, Ya. Isaievych, F. Sysyn, A. Turylov, B. Floria. Lviv, 1998. 442 s. [in Ukrainian].
2. Druzhba, skriplena kroviu. UNSO i Hruziiia / ed. V. Palchyk Markobook. 2023. 320 s. [in Ukrainian].
3. Istoriiia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.). Lviv, 1992. 713 s. [in Ukrainian].
4. Kotliar, N.F. (1968) *Polovtsy v Hruzyy y Vladymyr Monomakh. Yz ystoryy ukraynsko-hruzynskyykh svyazei*. Tbylisy: Metsnyereba., S. 16–24 [in russian]
5. Kravchenko, M. (2016). *Ukrainska arhonavtyka*. Mena: Dominant: Oriientyr., 115 s. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, M. (2017) *Ukrainski dobrovoltsi Hruzynskoi hromadianskoi viiny*. Kyiv: Dominant: Oriientyr. 46 s. [in Ukrainian].
7. Kucheruk, O., Pastukh B., Manchura O. (2022). *Skripleni kroviu*. Kyiv. 152 s. [in Ukrainian].
8. Monkevych, B. (1956) *Slidamy novitnikh zaporozhtsiv: Pokhid Bolbochana na Krym*. New-York. 288 s. [in Ukrainian].
9. Nova rada. 1917. 17 liutoho [in Ukrainian].
10. Nova Rada. 1917. 5 travvnia [in Ukrainian].
11. Panfilov, O. (2023) *Ukraina i Hruziiia – chomu razom?* 157 s. [in Ukrainian].
12. Piskun, V. (2018). *Ukrainsko-hruzynski vzaiemyny v protsesi rozvytku Prometeivskoho rukhu 1920-1940-kh rokiv. Ukraina i Hruziiia u mizhnarodnykh vidnosynakh: istoriia ta spilni vyklyky suchasnosti*. Do stolittia vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn: Zbirka naukovykh prats / Uporiad. Iryna Matiash, Tamaz Putkaradze; Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 315 s. [in Ukrainian].
13. Putkaradze, T. (2018) *Deiaki pytannia kultumo-istorychnykh ta viiskovo-politychnykh vidnosyn mizh Hruziiieu i Ukrainoiu (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti ta arkhivnogo upravlinnia Adzharii). Ukraina i Hruziiia u mizhnarodnykh vidnosynakh: istoriia ta spilni vyklyky suchasnosti*. Do stolittia vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn: Zbirka naukovykh prats / Uporiad. Iryna Matiash, Tamaz Putkaradze; Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 283-294 [in Ukrainian].
14. Romaniuk, N., Herasymchuk M. (2021) *Suchasni ukrainsko-hruzynski vidnosyny. Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*. № 2(10). S. 115-135 [in Ukrainian].
15. Stetsyshyn, O. (2015) *Banderivskiy internatsional*. Hruzyny, rosiiany, yevrei ta inshi natsionalnosti v borotbi za nezalezhnist Ukrainy / Tsentri Doslidzhen vyzvolnoho rukhu. Lviv: Chasopys., 328 s. [in Ukrainian].
16. Tynchenko, Ya. (2007) *Ofiterskyy korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)*. Kn. I. 536 s. [in Ukrainian].
17. Tseluiko, V.O. (2009) *Rol Ukrainy v rosiisko-hruzynskii viini ta yii vplyv na polityku Ukrainy u voiennoi sferi. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. Seriia «Pytannia politolohii». Kharkiv. Vyp. 14 (839). S. 229–233 [in Ukrainian].
18. Shevchenko, F. (1968) *Hruzyny v Voiske Zvporozhskom. Yz ystoryy ukraynsko-hruzynskyykh svyazei*. Tbylisy. S. 38–55 [in russian].
19. Shemet, S. (1922/23) *Polkovnyk Petro Bolbochan (zamitky do istorii Zaporozhskoho Korpusu 1917–1919 rr.)*. *Khliborobska Ukraina* (Viden). Kn. 4. S. 200–236 [in Ukrainian].
20. *Za pokhodzhenniam – hruzyn, za natsionalnistiu – ukrainets*. URL: <https://mvs.gov.ua/news/za-pokhodzennyam-gruzin-za-natsionalnistyu-ukrayinec> (Accessed 01 Desember 2024) [in Ukrainian].
21. *Hruzyn z Berezhnytsi otrymav medal «Brat za brata» vid UNA-UNSO i Blahodiinoho amerykanskoho fondu FRAC*. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/ato/2017/03/06/68615/view> (Accessed 01 Desember 2024) [in Ukrainian].
22. *«U poloni zrozumiv, shcho v rosiian nema morali»*. Interviu z komandyrom Hruzynskoho lehionu Mamukoiu Mamulashvili. URL: <https://suspilne.media/chernivtsi/268959-u-poloni-zrozumiv-so-v-rosian-nema-morali-intervu-z-komandirom-gruzinskogo-legionu-mamukou-mamulasvili/> (Accessed 01 Desember 2024).
23. *Odna z pershykh i zabutykh myrotvorchykh misii Zbroinykh Syl Ukrainy*. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/30/misiya-zsu/> (Accessed 01 Desember 2024) [in Ukrainian].
24. *«Skripleni kroviu»: u Kyievi prezentuvaly film i knyhu pro hruzyniv, yaki zakhyshchaliut Ukrainu*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/11/skripleni-krovyu-u-kyievi-prezentuvaly-film-i-knygu-pro-gruzyniv-yaki-zahyshhayut-ukrayinu/> (Accessed 01 Desember 2024) [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317311>

УДК 94:355.1:316.35(560)«1857»

OTTOMAN COSSACKS IN ISTANBUL ACCORDING TO THE 1857 CENSUS DATA FROM THE BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVLERİ

Volodymyr PoltorakPhD (History), Associate Professor
Oriental Institute of the Czech Academy of Sciences
4 Pod Vodarenska veza, Praha, 18200,
Czech Republic

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Citation:

Poltorak, V. (2024) Ottoman cossacks in istanbul according to the 1857 census data from the Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 136–140.

Submitted: 10.12.2024

Abstract

During the Tanzimat period, the Ottoman Empire underwent reforms in various fields, and the modernisation of state institutions also affected the modernisation of social relations. The non-Muslim 'miles' of Ottoman society were given new rights and opportunities, including the little-known 'Cossack miles'.

Quite small in number throughout the empire – in Istanbul, for example, 163 representatives of this millet with their families were registered in 1857 – the Cossacks at the same time had another unique privilege: their served at the armed forces. The Cossack regiments were reintegrated into the Ottoman army in 1853 and existed until their reformation in 1877–1883.

An analysis of the 1857 register of taxed Cossacks from the Başbakanlık Osmanlı Arşivleri reveals the range of occupations, age categories and social ties of the Cossacks. The multi-ethnicity of the Cossacks is striking: not only representatives of Slavic peoples are listed, but also Greeks, Jews, Vlachs and others. Among the Cossacks, the craft trades typical of early modern Ottoman cities prevailed, demonstrating the economic adaptation of the military social group as a whole to urban conditions in peacetime, a kind of urbanisation of the Cossack population in various provinces of the Ottoman Empire.

Key words: Istanbul, Ottoman Cossacks, Mykhailo Chaikovskyi.

ОСМАНСЬКІ КОЗАКИ В СТАМБУЛІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСУ У 1857 РОКУ З ОСМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В СТАМБУЛІ (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVLERİ)

Володимир ПолторакКандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства Чеської Академії наук
Під Водаренською вежею, 4, Прага, 18200,
Чеська республіка

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz**Анотація**

В час Танзимату Османська імперія переживала реформи в різних галузях, модернізація державних інституцій торкнулась також і модернізації суспільних відносин. Немусульманські «мілети» османського сус-

Цитування:

Полторац В. Османські козаки в Стамбулі за матеріалами перепису у 1857 року з Османського Державного Архіву в Стамбулі (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri). *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 136–140.

Отримано: 10.12.2024
0,5 д.а.

пільства отримали нові права та можливості, і серед них можемо відзначити мало відомий «козацький мілет».

Достатньо малочислені в масштабах усієї імперії – в Стамбулі, наприклад, у 1857 р. було зареєстровано 163 представники цього мілету з родинами – козаки водночас мали ще один унікальний привілей – свої збройні сили. Козацькі полки були відновлені в складі османської армії у 1853 р. та проіснували до свого переформатування у 1877–1883 рр.

Аналіз віднайденого в Başbakanlık Osmanlı Arşivleri реєстру оподаткованих козаків за 1857 р. демонструє набір професій, якими вони займалися, вікові категорії та соціальні зв'язки козаків. Мультиетнічність козаків вражає – серед них вказані не лише представники слов'янських народів, але й греки, євреї, волохи тощо. Серед козаків переважали ремісничі професії, характерні для ранньомодерних османських міст, що демонструє економічну адаптацію на загал військової суспільної групи до міських умов в мирні періоди – своєрідну урбанізацію козацького населення різних провінцій Османської імперії.

Ключові слова: Стамбул, османські козаки, Михайло Чайковський.

В епоху Танзимату Османська імперія переживала реформи в різних галузях. Модернізація державних інституцій торкнулась також і модернізації суспільних відносин. Немусульманські «мілети» османського суспільства отримали нові права та можливості, і серед них можемо відзначити маловідомий «козацький мілет».

Достатньо малочислені в масштабах усієї імперії – в Стамбулі, наприклад, у 1857 р. було зареєстровано 163 представники цього «мілету» з родинами – козаки водночас мали ще один унікальний привілей – свої збройні сили. Козацькі полки були відновлені в складі османської армії у 1853 р. та проіснували до свого переформатування у 1877–1883 рр. Ці військові підрозділи декілька десятиліть перебували в підпорядкуванні Михайла Чайковського (Мехмеда Садик-паші). В складі османських козаків була група емігрантів, які розглядали можливість боротьби проти російського імперіалізму та визволення окремих слов'янських народів через союз із ліберально-реформованою Османською імперією. Це були понад 200 офіцерів. Водночас рядовий склад підрозділу формувався з волонтерів та мобілізованих представників «козацького мілету», про який більш детально можемо скласти уяву за віднайденим в Başbakanlık Osmanlı Arşivleri реєстром оподаткованих представників цієї соціально-релігійної групи.

Михайло Чайковський висунув ідею про «відновлення» османського козацтва восени 1853 року, в умовах розгортання Східної війни. 20 жовтня 1853 р. султан Абдул-Меджид видав указ про утворення «полку козаків оттоманських». Очолений М. Чайковським козацький корпус став унікальним для османської армії підрозділом, до якого влились представники слов'янського та кримськотатарського населення імперії. На думку турецького історика Д. Бандема, Порта не називала ці полки слов'янськими чи польськими, воліючи замість цього використовувати назву «козацькі» [1, с. 51]. Варто додати, що сам принцип, на якому базувалося Османське козацтво – принцип рівності між християнами і мусульманами – позитивно вплинув на міжнаціональні відносини на Балканському півострові та й безпосередньо в Стамбулі.

На даний момент нам відомі два джерела з переліком османських козаків у 1857 р., один з них опублікований «Список іменний корпусу козаків оттоманських» 1857 р. [3], перекладений та проаналізований автором у 2011 р. [4, с. 114]. «Корпус козаків

оттоманських» після завершення Кримської війни був дислокований в Бургасі, а згодом переведений до Фессалії, і саме в цей час було складено перелік офіцерів підрозділу. Цей «Список...» містить прізвища та імена 182 осіб, розписаних за головним штабом, двома полковими штабами та полками «козаків та драгунів оттоманських». Також подано інформацію про чини, посади та нагороди офіцерів. В розділах, які стосуються померлих, взятих в полон, переведених в інші підрозділи подається і інша важлива інформація.

Структура керівництва підрозділом виглядала наступним чином: три штаби (головний та два полкових) складались з генерала та 12 офіцерів, ще двоє офіцерів вибули до інших підрозділів. Отже, в штабах козацьких на 1857 р. перебували: 1 паша (генеральське звання), 1 полковник, 1 підполковник (1 вибув), 1 шеф головного штабу, 4 ад'ютанти (1 вибув), 1 диретор канцелярії, 1 секретар турецької канцелярії, 2 старших писаря, 1 молодший писар.

Медичне обслуговування особового складу та коней здійснювали вісім лікарів: 1 головний лікар, 2 хірурги, 2 аптекарі, 2 ветеринари, 1 штабс-лікар.

Окремо в 1-му полку козаків існував підрозділ тримбачів – а саме п'ятеро музикантів на чолі із штабс-тримбачем. Також окремо відзначені в списку офіцерів 1-го полку некрасовські козаки – 1 сердар (отаман) та 4 сотники. Протягом війни троє сотників-некрасовців загинули чи померли.

Список померлих та загиблих, оскільки містить інформацію про час, обставини та місце смерті офіцера, дає нам можливість простежити в головних рисах бойовий шлях корпусу. У 1853 р. не загинуло жодного офіцера, у 1854 місцями смерті зазначені Гропа-Чорба, Гірлиць, Максименіє, у 1855 р. – Журиловець, Топали, Айдимірзе, Тульча, у 1856 – Салманія, Варна, у 1857 р. – Стамбул, Теркас. Загалом цікавою виглядає статистика загиблих – 3 сотники (некрасовці), 1 українець (з бузьких уланів), 2 волинянина, 2 павлоградських гусара, 1 поляк (артилерист). Як бачимо з цього переліку, національний склад корпусу був строкатим, і до того ж систематизації приналежності офіцерів до тієї чи іншої національності не існувало. Тому дані по походженню офіцерів до тієї чи іншої національності (окрім вже зазначених загиблих офіцерів, навпроти яких ця національність зазначалась) відтворені нами за особливостями написання прізвищ.

Національний склад офіцерського корпусу був таким: 123 поляки, 59 інших (5 українців, 13 сербів та болгар, 4 італійці, 2 французи, 11 німців/євреїв, 5 угорців, 1 валах чи молдован (румун), а також 12 мусульман (4 в штабі головному, 5 у штабі 1-го полку, 1 у строю 1-го полку, 2 в штабі 2-го полку) та 10 некрасовців). Тобто дві третини офіцерів за прізвищами поляки, третина – інші національності (українці, болгары, серби, росіяни, турки, албанці, французи, угорці тощо). Звісно, це достатньо неточний спосіб визначення національності особи, наприклад, зазначений у списку керівник корпусу, мусульманин Садик-паша одночасно міг би бути записаним по батьку поляком, а по матері (як він сам зазначав у своїх мемуарах) – українцем. Взагалі умовність етнічної ідентичності яскраво виявилась в наступному документі, віднайденому автором навесні 2023 р. в *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri*.

Повна назва документу «Книга населення латинського, католицького та козацького мілетів в районах Галата та Ускюдар» від 20 квітня 1857 р. (1273 zilhicce 29. Galata ve Üsküdar kazalarında sakin Latin, Katolik ve Kazak milletinin nüfus defteri) [2], і в 2 томі містить окремий перелік «Козацького мілету». Це перелік носить назву «Книга обліку підданих Держави та присутніх у передмісті Стамбула осіб козацького мілету» (Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den Olup Bilâd-ı selâse'de Mevcûd Bulunan Kazak Taifesinin Mikdarını Mübeyyin Defteridir). В реєстрі зазначено 163 чоловіка з 123 родин.

Повний аналіз цього документу ще буде проведений, проте наразі очевидно, що козаки в Стамбулі реєструвались особливою категорією і перебували в юрисдикції окремо призначеного козак-паші. В реєстрі під номером один значиться «казакбаші Берто-дер-Давид (Pertotorod), син Георгія Белки, народжений в Асітане (Стамбулі) у 1807 р.».

В спогадах Садик-паші, написаних вже у 1870-х рр., дуже тенденційно згадується про події 1842 р., коли він познайомився з козак-пашею: «Треба сказати, що в Константинополі був представник козаків – козак-паша; його обирали всілякий зброд, які називали себе

козаками, але які склалися, по суті, з польських і українських євреїв і різних волоцюг, які стікалися до Константинополя з усього світу. Серед цих нібито козаків, було чоловік до двадцяти запорожців, які спилися повністю, залишків славного Запорозького Війська, що переселилося в Росію на береги Азовського моря. Козак-паша затверджувався Високою Портою, збирав з козаків податі і вносив їх до скарбниці, і за його посвідченням видавали паспорти. Не можна собі уявити щось більш огидне і ганебніше від цих стамбульських козаків. У козак-паші була своя козацька канцелярія з печаткою, свої ясакчі, десятники; словом, це була справжня козацька канцелярія, подібно до латинської канцелярії, не підпорядкована грецькому патріархові, що дбав винятково про православних. У той час, коли я приїхав до Стамбула з Бруси, козацьким пашею був Аристарх на прізвище Тооль, двоюрідний брат великого Логофета» [5].

Як бачимо, у 1857 р. як козак-паші згадується інша особа, знов уродженець Стамбула, але вже сербського походження. Впадає в вічі дуже негативне ставлення Садик-паші до тих козаків, які проживали в Стамбулі – по перше він не був задоволений їх подальшим залученням до сформованого ним козацького підрозділу, а по друге спогади він писав вже в той час, коли знаходився під значним впливом своїх панславістських кураторів з Санкт-Петербургу та Москви. Ось що Садик-паша зазначає далі про тих стамбульських козаків: «у молодості він (казак-паша Тооль) був відомим акробатом і черевомовцем і бавив турецьких сановників різним фіглярством, передражнявав вірменських і грецьких баб; одним словом, був блазнем у будинках турецьких сановників, і, можливо, цій обставині завдячував своїм місцем».

Далі в спогадах Садки-паші зустрічаємо перебільшену кількість козацького мілету: «У Стамбулі налічували тоді понад сім тисяч козаків, але серед них було лише 38 осіб православних, кілька циган і безліч жидів; було між ними й кілька католиків, але останні, з появою 1831 р. у Константинополі польських емігрантів, перейшли до латинської канцелярії, що перебувала під заступництвом католицького єпископа. Між козаками були також греки і вірмени, які купували козацькі паспорти, щоб приховати під вигаданим ім'ям сліди якогось злочину і надалі вчиняти такі безпечніше на очах поліції. Були між козаками і турки мусульмани; я бачив між ними навіть одного негра».

Подробиці особистого знайомства Садик-паші з цими козаками він змальовує далі так: «За діяльної участі якогось Янкеля, який служив за Наполеона I в уланах і якого всі називали польським консулом, я побував, переодягнувшись, в одній кав'ярні й навіть у корчмі, де збиралися ці козаки, у передмісті Галата, був у їхній канцелярії, був навіть на бесіді, під час якої двоє козаків побили кулаками козацького пашу Тооля, і їх самих було побито іншими козаками; усі кричали і билися, а Тооль побіг до конаку воеводи, звідки з'явилися заптії; козаки-євреї розбіглися, а козаків-неєвреїв посадили до в'язниці, і, згідно зі звичаєм, який існував у той час, їх побили за це по п'ятах. Це козацтво здалося мені до того огидним, що я тоді ж вирішив ніколи не мати з ними жодних справ. Козаки некрасовці й козаки, що жили в Добруджі, які належали до війська Ігната Некрасова, не мали майже жодного стосунку до цієї канцелярії; з іншими ж козаками Добруджі паша раз у раз мав справи й позови, виклопочував собі фірмани, їздив до Добруджі складати списки козаків, витискав із них якомога більше грошей, одержував ще більше стусанів і подавав на козаків скарги, що лишалися без наслідків».

Наступна відомість про козак-пашу датується листопадом 1853 р.: «Начальником козаків у Стамбулі був у той час грек Тоолі, брат Аристарха, великого Логофета. Я зажадав, щоб він виставив мені козаків-волонтерів, він обіцяв зробити це, але не стримав слова, тоді я велів посадити його під арешт, після чого він подав у відставку, а я призначив на його місце Берто-дер-Давида, колишнього сербського драгомана, людину вельми діяльну і здібну» [6]. Бачимо, що згаданий в аналізованому реєстрі козак-паша був призначений за протекції Садик-паші і підпорядковувався йому, як керівнику козацтва Османської імперії.

В результаті аналізу реєстру козаків, які проживали в Галаті у квітні 1857 р., вдалося визначити 163 імені та прізвища. З них 36 осіб були віком 16 років і молодше – фактично діти, які переважно позначені в родинних старших козаків і часто вказані як учні ремісників.

Осіб старше 50 років тільки 9 – і серед них найстарший у віці 64 років. Інші – у віці від 17 до 49 років – це голови сімей працездатного віку, з перевагою 30-літніх. Загалом голів сімей відзначено в переліку 123 особи.

Характерним є походження козаків – більшість з них народились у Тульчі (109 осіб), далі йдуть Стамбульці (39 осіб, переважно діти), на третьому місці – далеко позаду вихідці з Ісакчі (9). Ще 4 населених пункти згадані в якості місць народження лише по одному разу: Прізрен, Балчік, Добріч та Лоф. Таким чином переважна більшість стамбульських козаків походила з придунайської Тульчі і це в цілому спростовує тенденційну заяву Садик-паші про їх некозацьке походження.

Найцікавішою інформацією з перепису є безумовно вказані роди діяльності козаків. Нагадаємо, що козаки в Османській імперії несли військову повинність і з приписаних до Стамбулу османських козаків було сформовано одну сотню під час Східної війни. Тобто якраз даний перепис фіксує тих ветеранів, які повернулись з фронту до мирного життя. І ось, що ми бачимо згідно згаданих професій. Переважна більшість займались пошиттям одягу: шевців згадано 61, кравців – 22, також вказані кушніри (5) і фарбувальники (3). Важливим видом занять козаків в мирний час було приготування їжі, утримання їдалень та шинків, роздрібна торгівля: згадано 10 шинкарів, 9 рибалок, 16 торговців тощо. З інших професій згадані золотарі, ковалі, візники, виробник клею, моряки, а також 15 селян. Таке різноманіття професій в середовищі козацтва демонструє цікаву тенденцію періоду танзимату – урбанізацію за рахунок переїзду представників окремих категорій населення з регіонів до столиці імперії.

Отже, аналіз віднайденого в *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri* реєстру оподаткованих козаків за 1857 р. демонструє набір професій, якими вони займались, вікові категорії та соціальні зв'язки козаків. Мультиетнічність козаків дуже характерна – серед них вказані не лише представники слов'янських народів, але й греки, євреї, волохи тощо. Серед козаків переважали ремісничі професії, характерні для ранньомодерних османських міст, що демонструє економічну адаптацію на загал військової суспільної групи до міських умов в мирні періоди – своєрідну урбанізацію козацького населення різних провінцій Османської імперії. Козацький проект Михайла Чайковського заслуговує нашої уваги, адже він відіграв впливову роль у націєтворенні в межах Османської та Російської імперій та посилив європейський культурний вплив на народи Османської імперії.

Джерела і література:

1. Badem C. *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden-Boston, 2010. 432 p.
2. Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi. NFS.d_555. Sayfa 326-334.
3. [Czaykowski Michał] *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryż, 1857. 391 s.
4. Полторак В. “Список іменний корпусу козаків оттоманських” 1857 р. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 6. С. 114-128.
5. Записки Михаила Чайковского (Мехмед-Садык-паша). *Русская старина*, 1898. Вип.6. С. 673-674.
6. Записки Михаила Чайковского (Мехмед-Садык-паша). *Русская старина*, 1898. Вип.10. С. 176.

References:

1. Badem, C. (2010) *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden-Boston. 432 p. [in English].
2. Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi. NFS.d_555. Sayfa 326-334. [in Turkish].
3. [Czaykowski Michał] (1857) *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryż. 391 s. [in Polish].
4. Poltorak, V. (2011) “Spysok imennyi korpusu kozakiv ottomanskykh” 1857 r. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. pr.* Vyp. 6. S. 114-128. [in Ukrainian].
5. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Mekhmed-Sadyk-pashy) (1898) *Ruskaia staryna*. Vyp.6. S. 673-674. [in Russia].
6. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Mekhmed-Sadyk-pashy) (1898) *Ruskaia staryna*. Vyp.10. S. 176. [in Russia].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.318506>

УДК УДК 94:37(477.74-21)«18/19»(093)

DOCUMENTARY SOURCES FROM THE HISTORY OF THE ODESA REAL SCHOOL OF ST. PAUL

Natalia OmelchukPost-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0004-8188-0421>E-mail: spogadyvkorobkah@gmail.com

Citation:

Omelchuk, N. (2024) Documentary sources from the history of the Odesa real school of st. Paul, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 141–150.

Submitted: 11.12.2024

Among them is the Odesa Real School of St. Paul. This publication examines documentary sources on the history of the school, which are divided into narrative – in the form of memories of school graduates about classmates, teachers, the educational process, everyday life and archival sources. It was found that the latter are presented by a separate fund in the State Archives of the Odesa region, which contains more than 4.5 thousand cases. The materials of the fund “Odesa Real School of St. Paul” have documents on the history of the formation and reorganization of the school, the educational process, the composition of students and teachers, and auxiliary personnel who worked during the 1970s to 1920.

Key words: Odesa Real School of St. Paul, education, secondary education, Odesa, memories, sources, State Archives of the Odesa region.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА СВ. ПАВЛА

Наталія ОмельчукАспірантка
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, Одеса, 65082, Україна**Abstract**

Ukraine's integration into the European community has raised the question of the appropriate level of education and its reform, including in secondary school. This requires appropriate updates, qualitative changes in its structure, content, methods and means of teaching, new organizational and pedagogical approaches. New demands are arising for secondary education, they require not only knowledge and skills, but also the development of personal qualities, social and professional mobility of a person. Reforms in the educational sector of Ukraine, which are aimed at creating a national system of school education taking into account the best examples of world and domestic experience, require more active use of historical achievements and traditions of Ukrainian education.

One of the directions of such traditions is real education, which gave skills for professional activity, oriented students to acquire applied professions.

Анотація

Інтеграція України до європейської спільноти поставила питання про відповідний рівень освіти та її реформування, в тому числі в середній школі. Це потребує відповідних оновлень, якісних змін її структури, змісту, методів та засобів навчання, нових організаційно-педагогічних підходів.

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0004-8188-0421>

E-mail: spogadyvkorobkah@gmail.com

Цитування:

Омельчук Н. Документальні джерела з історії Одеського реального училища св. Павла. *Чорноморська минувшина*: зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 141–150.

Отримано: 11.12.2024

0,85 д.а.

Виникають нові запити до середньої освіти, вони вимагають не лише знань та вмінь, а й розвитку особистісних якостей, соціально-професійної мобільності людини. Реформи в освітній галузі України, які спрямовані на створення національної системи шкільної освіти з урахуванням найкращих зразків світового й вітчизняного досвіду, потребують більш активного використання історичних надбань і традицій української освіти.

Одним з напрямів таких традицій є реальна освіта, що давала навички для професійної діяльності, орієнтувала учнів на здобування прикладних професій. Серед них і Одеське реальне училище св. Павла.

В даній публікації досліджуються документальні джерела з історії училища, які поділяються на нарративні – у вигляді спогадів випускників училища про однокласників, вчителів, освітній процес, побут та архівні джерела. З'ясовано, що останні презентовані окремим фондом в Державному архіві Одеської області, що містить понад 4,5 тисяч справ. Матеріали фонду “Одеське реальне училище св. Павла” має документи з історії становлення та реорганізації училища, освітній процес, склад учнів та вчителів, допоміжний персонал, який працював протягом 70-х років XIX ст. по 1920 р.

Ключові слова: *Одеське реальне училище св. Павла, освіта, середня освіта, Одеса, спогади, джерела, Державний архів Одеської області.*

Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується оновленням, якісними змінами його структури, змісту, методів та засобів навчання, новими організаційно-педагогічними підходами. Розвиток освіти сприяє подоланню кризових явищ у суспільстві, поліпшенню рівня життя населення, забезпеченню національних інтересів, зміцненню авторитету держави. Вивчення історії формування середньої освіти в Україні становить науковий та практичний інтерес з огляду на її постійну реформацію та поступову інтеграцію у систему європейського освітнього співробітництва. Головна зміна, що впливає на сучасну ситуацію у сфері освіти, – прискорення темпів її розвитку. Як наслідок реформ виникають нові запити до освіти, що вимагають не лише знань та вмінь, а й розвитку особистісних якостей, соціально-професійної мобільності людини. В результаті школа має готувати учнів до постійних змін у їхньому житті, формуючи в них такі якості як мобільність, динамізм, конструктивність. У цьому зв'язку актуальність дослідження професійної – реальної освіти зумовлюється необхідністю відтворення історичного тла та з'ясування тенденцій і досвіду освітньої діяльності в минулому. Особливу увагу слід звернути на виховання та освіти, що надає фахові навички, які допомагають отримати професію. У XIX ст. такі заклади мали назву “реальні”, і надавали їх окремі училища. Приклади організації перших реальних “математично-механічних” шкіл були в Німеччині у XVIII ст. Розвиток науково-технічного прогресу та необхідність держав отримати кваліфіковані кадри змушували уряди переглядати відомий класичний освітній процес. Особливістю таких шкіл ставала відсутність або невелика кількість годин для класичних стародавніх мов, і збільшення предметів, що були пов'язані з природничими науками та технічними навичками. Таких шкіл в Німеччині на середину XIX ст. було відкрито 56, а на кінець століття вже 179. В Австрії також запроваджували реальну освіту і на початок XX ст. в Буковині та Галичині було вже близько 20 реальних шкіл та гімназій [10; 11]. В Російській імперії реальна освіта почала розвиватися з 30-х років XIX ст. Спочатку відкривались реальні класи, потім цілі відділення. Предметами викладання були практична хімія, практична механіка, малювання

та креслення. Такі відділення відкривались при гімназіях і мали 6 класів. В таких класах мали навчатися діти купців та міщан, по закінченню вони користувались привілеями комерційних училищ, звільнялись від тілесних покарань та рекрутської повинності (за певну оплату). На середину XIX ст. реальні гімназії та школи існували переважно в Москві, Петербурзі та Варшаві. Так званні Великі реформи 60-70-х років XIX ст. охопили і освітню галузь. Був прийнятий статут 1864 р. «Про реальні гімназії та прогімназії». Мета їх була підготувати учнів до вступу до вищих спеціальних навчальних закладів, поряд з класичними гімназіями. Вступати до реальних гімназій могли діти всіх станів та віросповідань. У 1871 р. реальні гімназії були перейменовані в реальні училища. За новим статутом 1872 р. метою реальних гімназій стало надання загальної освіти з пристосовану до «практичних потреб та до набуття технічних знань» [11, с. 408–413]. Курс навчання був як шість, так і сім класів. Випускники мали можливість вступати до вищих технічних, промислових, торгових, інженерних навчальних закладів, але не в університети, пізніше їм дозволили вступати на фізико-математичні та медичні факультети університетів. В 70-х роках XIX ст. реальних училищ було вже 67, а на 1914 р. – 284 [10; 11, с. 408-413]. Не виключенням були й українські землі. Зокрема, в Одесі реальна школа з'явилась вже в 20-х роках XIX ст. з появою німецьких колоністів. Однак реальні училища з шести або семи класними курсами з'являються лише в 1870-х роках. Всього в Україні на 1915 р. було 42 реальних училища – в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Луцьку та інших містах [1, с. 10; 3; 9; 12]. На півдні України таких училищ було всього близько 10 – в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Сімферополі, Катеринославі, Маріуполі, Мелітополі, Єлисаветграді [1, с. 10; 4; 5; 8; 14]. На сьогодні стан вивчення реальної освіти в Україні є досить загальний та фрагментарний, незважаючи на наявність архівних фондів і спогадів про окремі реальних гімназій та училища [1; 2; 3; 16]. Серед тих реальних училищ, що виникають або реорганізуються в 1870-х роках було Одеське реальне училище святого Павла. Вивчення його історії теж носить досить фрагментарний та описовий характер, і головним в процесі дослідження історії училища носять джерела. Отже, вищезазначене дозволяє сформулювати мету даної публікації – охарактеризувати документальні джерела з історії училища, а саме опубліковані спогади і матеріали фондів Державного архіву Одеської області [15].

Училище було відкрито в 1876 р. в Одесі через потребу в збільшенні подібних закладів освіти. Однак початки його функціонування слід віднести до початку XIX ст., коли в Одесі збільшилася кількість німецьких колоністів і виникла потреба у школі, що спочатку відкрили при церкві, а у 1857 р. перетворили на приватне училище. Відповідно після зазначеного вище Статуту 1872 р. реальні училища відкривались в найбільших містах України, і в Одесі в тому числі. До навчання могли допускатися учні всіх станів та віросповідань, як зазначалось вище. В училищі могли навчатися як хлопці, так і дівчата.

Так, кількість учнів з 1877 до 1894 рр. зроста майже у 2,5 разів з 163 до 351. Учні німецьких колоністів склали у 1890 р. 111 осіб, учні-протестанти склали: у 1877 р. – 33%, 1878 р. – 22%, 1879 р. – 22%, 1880 р. – 19%, 1890 р. – 28% [20, с. 315, 318-349]. Крім учнів німецького, в училищі навчались євреї, українці, росіяни та поляки. Як згадував пізніше своє навчання в училищі, відомий революціонер, учасник міжнародного та російського комуністичного руху, радянський партійний керівник Лев Троцький, справжнє ім'я та прізвище якого Лейба Бронштейн: «Склад учнів у реальному училищі був різноплемянний та різносповідний. Прямого національного цькування в училищі не було. Цьому перешкоджала до певної міри вже національна строкатість учнівського, й викладацького складу. Прихований шовінізм, проте, відчувався і час від часу проривався назовні. Історик Любимов допитував з особливою пристрасстю учня-поляка про переслідування православних поляками у Білорусії та Литві. Міцкевич, смаглявий і худорлявий хлопчик, стояв із прозеленню на щоках, стиснувши зуби і не кажучи жодного слова...». Троцький одинаково гостро відчував «причіпки історика до поляків, француза Бюрнанда до німців, а православного священика до юдеїв» [13, с. 108–109].

В програмі училища передбачалось викладання таких предметів, як Закон Божій, російська, французька та німецька мови, арифметика, геометрія, каліграфія, всесвітня та російська історія, географія, геометрія, креслення, музика. Більшість предметів викладалось російською мовою, хоча в гімназії, яка була попередницею училища викладання йшло німецькою мовою. В програмі зазначалось, що метою навчання є підготовка хлопців «до комерційної та ремесничої діяльності», а дівчат до «пізнання домашнього господарства» [15, ф. 52, оп. 4, спр. 1, арк 1–10; 13, с. 105–17]. Учні мали носити формений одяг. Училище утримувалось на кошти лютеранської парафії. Вже на межі століть училище відкрило будинок для сиріт та спортзал, найкращий в місті, значну бібліотеку, природничий кабінет [15, ф. 52, оп. 2, спр. 33, 37–40].

Директора та інспектора призначали церковною радою та затверджувались в Міністерстві народної освіти. Так, почесним піклувальником училища був доктор медицини був Вільгельм Вагнер, директором Християн фон Шванебах, в.о. інспектора фізик і математик Микола Камінський, в 1893 р. директором училища став М. Камінський, а інспектором викладач словесності Антін Крижанівський [7, с. 297]. Він раніше був директором Катеринославського реального училища, активним діячем Катеринославської ученої архівної комісії та Катеринославської «Просвіти». Один з відомих меценатів та громадських діячів Євген Чикаленко згадував, що Антін Крижанівський та, ймовірно, Петро Злотчанський входили до одеського громадського руху: крім Л. Смоленського, М. Комара та М. Климовича, їх було «душ до двадцяти п'яти, переважно гімназіяльні учителі, були люди ідейні, віддані щиро справі національного відродження українського народу. З них, крім згаданих, були: старий Михайло Боровський, Антін Крижановський, брати Олексій і Григорій Андрієвські, Кость Іващенко, Іван Руденко, Григорій Смирнов, Олексій Левицький, Петро Злотчанський, Антін Синявський, А. Погибка, Дмитро Сигаревич» [18, с. 205]. Найдовше директором училища став викладач іноземних мов статський радник Ернст Міттельштейнер, який працював членом піклувального товариства глухонімих, директором приватного комерційного училища Г. Файга, головою педагогічної ради приватної жіночої гімназії М. Маєвської, членом піклувальної ради жіночого комерційного училища південно-російського німецького товариства.

У училищі у 1890 р. працювали відомі педагоги: викладали математику Іван Юрченко та Петро Злотчанський, хімію – Григорій Смирнов, російську мову та літературу – Антон Крижанівський та Антон Гамов, німецьку мову – Микола Струве, французьку мову – Густав Бюрнанд та Йосип Кальсадо, географії – Валеріян Жуковський, історії – Іван Любімов, малювання – Олександр Швайкевич, чистописання – Людвиг Змигродський, креслення – Володимир Шмидт, гімнастики – Богуміл Новак, в підготовчих класах викладали – Іван Руденко та Петро Чапельський. Цікаво, що Закон Божій викладали пастори євангелічно-лютеранської церкви св. Павла, представники православного духовенства – Ігнатій Чемена та Семен Петровський, римсько-католицького – Димитрій Туманов та іудейського – Наум Цигельман [7, с. 297].

Училище закінчили багато майбутніх талановитих діячів, зокрема згаданий вище Лев Троцький; архітектор, меценат Владислав Городецький, якого називали “Київським Гауді” і який побудував в Києві багато знаменних речей, зокрема так званний “Будинок з хімерами” та Костьол Святого Миколая; український радянський інженер в галузі ракетно-космічної техніки Валентин Глушко, який створив перші в світі зразки електротермічного ракетного двигуна; спортсмен, льотчик-випробувач, пілот-авіатор Сергій Уточкін; український художник побутового напрямку та портретист Євген Буковецький; радянський поет Едуард Багрицький.

Один з випускників вищезгаданий Лев Троцький залишив спогади про своє навчання, які назвав «Моя життя: Опыт автобиографии». В них автор характеризував як навчання в училищі в цілому, так і конкретних викладачів, яких в більшості характеризував не дуже позитивно: «фізик Камінський винайшов власний прилад для доказу закону Бойль-Марнота

щодо пружності тіл. Після демонстрації приладу завжди було два-три учні, які добре розрахованим пошепком говорили один одному: «От як здорово!.... А хто винахідник цього приладу? Камінський відповідав недбало своїм застудженим фальцетом: «Я конструював» (тут напевно йдеться про закон Бойля –*Мариотта*, який є одним з основних про газові стани. – Н.О.). «Антон Васильович Крижанівський, вчитель словесности. Це був рижебородий хитрун, із семінаристів, великий любитель подарунків, з трохи ліберальним нальотом..... Математик Юрченко був кремезний флегматик, собі на умі, на прізвисько биндюжник, що на одеській говірці означає звощик-важковоз. Юрченко казав “ти” з першого класу до останнього – не соромився у виразах. Своєю врівноваженою грубуватістю він викликав до себе певного роду повагу, яка з часом, однак, розвіялася... Непоганий математик Злотчанський, проте, дивився кудись поверх учнів, поверх занять і навіть поверх самої математики... Історію викладав Любимов, міцний і осанистий чоловік, із золотими окулярами на невеликому носі та з мужньою молодою борідкою навколо повного обличчя. Під час уроків він іноді несподівано спалахував вогнем і зловтішно оглядався навколо, ловлячи шепіт, що ніби вимовляв образливі слова. Клас здивовано насторожувався... . Географа Жуковського боялися як вогню. Він різав школярів як автоматична м'ясорубка. Під час уроків Жуковський вимагав якоїсь нездійсненної тиші. Нерідко, обірвавши розповідь учня, він насторожувався з виглядом хижака... Усі знали, що це означає: треба не ворухитися і по можливості не дихати. ... Основним учителем німецької мови був Струве, міцний німець з великою головою та бородою, що доходила до пояса. На маленьких, майже дитячих ніжках цей чоловік перевалював своє важке тіло, яке здавалося *вміщенням* добродушності. Струве був чесною людиною, страждав через неуспіхи своїх учнів, хвилювався, просив, горісно переживав кожну поставлену їм двійку... . Струве був трошки смішною, але загалом симпатичною фігурою. Французьку мову викладав Густав Самойлович Бюрнанд – швейцарець, худорлявий чоловік, з плоским, наче з-під лещат профілем, з невеликою лисиною, з тонкими синіми і недобрими губами, гострим носом і з таємничим великим шрамом, у вигляді літери ікс, на лобі. Бюрнанда все до одного терпіти не могли, і було за що. Старшим швейцаром, який відігравав неабияку роль у нашому житті, був незворушний німець Антін, з дуже солідними бакенбардами. Щодо запізень, залишення без обіду, ув'язнення в карцер, Антін мав начебто лише технічну, але насправді значну владу, і з ним треба було зберігати дружні стосунки. Принаймні він для всіх нас був одним із стовпів реального училища св. Павла» [13, с. 66–72].

Спогади про вчителя російської мови та літератури Антіна Гамова залишили декілька його учнів. Зокрема Л. Троцький та відомий графік, художник книг та шрифтів, каліграф Вадим Лазуревський. Перший зауважував, що А.Гамов викладав у старших класах: «Це був молодий ще, пухкий, дуже короткозорий і хворобливий блондин без жодного вогника і без любові до предмету. Ми сумно шкутильгали за ним від розділу до розділу. На довершення Гамов був ще й неакуратний і затягував украй перегляд наших письмових робіт...» і хоча Гамов не повернув одного разу учням письмові роботи, найкращі з них він зберігав досить довго, серед них і письмові роботи самого Троцького [6, с. 17]. Про це згадував, син учителя, видатний вчений фізик Георгій Гамов. До речі згадати, що дружина викладача Гамова Олександра Арсеніївна Лебединцева викладала історію та географію в одній з жіночих гімназій Одеси. Вадим Лазурський навчився вже у 1922 р. в реорганізованій з реального училища профтехшколс «Металл-IV», де залишались вчителі училища: «уроки російської мови та літератури ... вів немолодий вже, дуже досвідчений та добрий педагог Антон Михайлович Гамов. Він був підсліпуватий... Але у незрячого Антона Михайловича був загострений слух. І часто, перервавши учня, що відповідав урок, він стукав по кафедрі і говорив: «Що це за балаканина? У самому центрі класу завелось якесь вогнище зарази, яке заважає вести урок!» [6, с. 17–18].

Враховуючи революційний час, в який існувала школа було б дивно, щоб вони не захопили учнів або вчителів. Однак за згадками того самого Л.Троцького: «Про революційні

питання у школі при мені ще не було й мови. Пошепки передавали, що в приватній гімнастичній залі у чеха Новака збиралися якісь гуртки, що були арешти, що саме за це Новак, який викладав у нас гімнастику, звільнений з училища та замінений офіцером» [13, с. 96].

Крім значних наративних джерел, основними джерелами інформації є документи у фондах Державного архіву Одеської області: «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» (ф. 1), «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2), «Одеська міська дума» (ф. 4), «Одеська міська управа» (ф. 16), «Канцелярія Попечителя Одеського навчального округу» (ф. 42), «Новоросійський університет» (ф. 45), «Одеське міське ремісничє училище» (ф. 49), «Одеське приватне чоловіче училище Г.Ф.Файга» (ф. 101), (ф. 115, 118, 119), «Вечірні загальноосвітні курси при 1-му Одеському реальному училищі» (ф. 128), «Одеський [міський] статистичний комітет» (ф. 274), «Одеське реальне училища В.А.Жуковського» (ф. 432), фонди інших Одеських гімназій та училищ (ф. 115, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 126) тощо. Однак основним фондом з історії училища св. Павла є фонд «Одеське реальне училище св.Павла» (ф. 52). Фонд має 4 839 одиниць зберігання, що охоплюють період з 1858 по 1920 рр. Документи фонду досить різноманітні та відображають як адміністративні діяльність керівництва училища, його освітній процес, так і окремі аспекти побутової історії. Документи можна поділити на декілька груп: перша група – матеріали про відкриття училища, його організацію, листування між міністерством народної освіти та Одеським навчальним округом, загальні для всіх середніх закладів, в тому числі реальних училищ, статuti та правила; друга група – документи, що відображають роботу педагогічного колективу щодо організації навчального процесу в училищі св. Павла; третя група – особові справи учнів училища; четверта група – особові справи викладачів та персоналу училища.

Перша група – матеріали про необхідність відкриття реального училища, реорганізацію відповідної гімназії та постановка мети, завдань та принципів реальної освіти. В цій групі варто відзначити справи про загальні для всіх закладів освіти, і в тому числі реальних училищ статuti та положення, а також наприклад правила поведінки для учениць на 1896 р., яким серед іншого було заборонено брати участь у продажі лотерейних білетів та відвідувати міську публічну бібліотеку [15, ф. 52, оп.1, спр. 6403, арк. 1–2]. Загальний характер мають і протоколи комісій 1894-1895 рр., створених для обговорення питань та відповідей для 2-го з'їзда діячів з технічної та професійної освіти в Росії [15, ф. 52, оп. 2, спр. 46], за 10 років до цього це питання теж розглядалась, як варіант реорганізації програм сумісних з реальними училищами та політехнічними, технологічними та інженерними закладами [15, ф. 52, оп. 2, спр. 4, арк. 77].

Друга, третя та четверта групи документів, стосуються безпосередньої функціонування реального училища св. Павла протягом 1876–1920 рр. Серед документів наявні звіти, листування, статuti, господарська частина діяльності тощо. Відзначимо декілька найбільш характерних і цікавих. Так, лист директора училища до Піклувальника Одеським навчальним округом Х. П. Сольському надає інформацію про історію реорганізацій училища, зокрема про створення з 1825 р. при євангелістсько-лютеранській церкві св. Павла училище, яке було реформовано у 1841 р. в загальноосвітній заклад, а у 1857 р. в приватне реальне училище, у 1869 р. в прогіназію і врешті-решт у листопаді 1876 р. внаслідок клопотання церковної ради у шестикласне реальне училище [15, ф. 52, оп. 2, спр. 56, арк. 100–101]. Звітня документація насичена статистичними даними і дає можливість порівняльного аналізу. Наведемо деякі дані. Так, у 1877 р. було 163 учня, з них у 1 класі – 55, у 2 класі – 49, у 3 класі – 40, у 4 класі – 19, найбільш цікавим у справі є розподіл по віросповіданню, що опосередковано може свідчити і про етнічну належність. Так, зокрема, православних учнів було 46 – 28,2%, лютеранського – 55 учнів – 33,7%, римокатолицького – 15 учнів - 9,3%, арміяно-григоріанського – 1 учень, 0,6%, караїмського – 2, 1,2%, єврейського (іудейського) – 44 учня, 27%. За станами розподіл відбувався наступним чином: учнів з дворян та чиновників – 34, з “міського стану” – 82, з “сільського стану” – 19, іноземців – 28. У 1878 р. кількість учнів збільшилась на 59, тобто стало 222, цікавим є при цьому зміни в

розподілі за віросповіданнями та станами. Отже за віросповіданням: православного учнів було 62 – 27,9%, лютеранського – 61 учнів – 27,5%, римо-католицького – 24 учнів – 10,8%, арміяно-григоріанського – 4 учнів, 1,8%, караїмського – 1, 0,5%, іудейського – 70 учнів, 31,5%. За станами: учнів з дворян та чиновників – 46, з “духовного стану” – 1, з “міського стану” – 111, з “сільського стану” – 26, іноземців – 38. Набагато збільшилась кількість православних та іудеїв, а також учнів з міщан, купців тощо. На 1914 р. учнів було вже 516, але тенденція дещо змінюється в кількості учнів за віросповіданням: православних учнів було 241 – 46,78%, лютеран і реформатів – 61 учнів – 27,5%, католиків – 138 учнів – 26,78%, іудеїв – 81 учнів, 15,78%, інших – 7, 1,48%. Досить серйозно і детально змінився розподіл за станами: учнів з спадкових дворян – 34, з особистих дворян та чиновників – 89, з почесних громадян і купців – 54, з міщан – 182, з козаків – 6, селян – 92, іноземців – 59 [15, ф. 52, оп. 3, спр. 3, арк. 12–13; оп. 2, спр. 45, арк. 3–4]. На 1905 р. середня загальна успішність в училищі складала 85,4%, в шостому класі – 84,6%, в сьомому класі – 91,7% [15, ф. 52, оп. 2, спр. 56, арк. 195].

Завершальний етап існування училища представлений досить оригінальними та своєрідними документами. Серед них статут училища, яке тепер складалось з трьох: німецька реальна гімназія св. Павла з підготовчими класами, німецький жіночий лицей (гімназія) св. Павла з торговими класами, німецька народна школа св. Павла. Випускники гімназій мали такі самі права, як і ті, що закінчили українські та німецькі гімназії. Зазначалось, що навчатися в цих закладах могли діти як німецькопідданих та колоністів, так і діти українського підданства. Окремо зазначалось, що учениці, які завершили повний курс жіночої гімназії користувались правами класних дам та викладачок українських середніх навчальних закладів з правом вступати до вищих навчальних закладів. Всі три школи знаходились у підпорядкуванні українського міністерства народної освіти та німецького міністерства закордонних справ. Німецький консул в Одесі (за посадою) мав бути головою піклувальної ради і до ради входили як німецькопіддані, так і особи з церкви св. Павла не німецького підданства. Українські викладачі шкіл зберігали за собою право на пенсію України, німецькі викладачі або вчителі союзних держав – пенсію Німеччині. Німецька школа мала давати підготовку для практичної діяльності в галузі торгівлі та промисловості, а серед навчальних предметів замість латинської мови учні могли обирати англійську [15, ф. 52, оп. 1, спр. 6401, арк. 3–7]. Отже, період 1918 р. під час значних реформ в Українській державі гетьмана П. Скоропадського відбився і на функціонуванні училища св. Павла.

Складний для української історії 1919 р. позначився і на справах училища. З одного боку документи свідчать про його стабільне функціонування, що показують вибори в квітні 1919 р. делегаток до педагогічної ради з кола учениць, були обрані: від першого класу Ельза Вельфле, другого – Гольду Фіхтнер, третього – Катерину Шац [15, ф. 52, оп. 1 спр. 6406, арк. 1–2]. З іншого боку в цьому ж квітні-травні Німецька комуністична група, яка була в Одесі вважала необхідним зайняти приміщення училища під штаб [15, ф. 52, оп. 2, спр. 45, арк. 8–9], а через декілька місяців у липні Ревком УРСР в Одесі не дозволив мати в училищі колекцію холодної зброї, яку використовували як наочність для уроків історії та яка зберігалась у природньо-історичному музеї училища. та постановила вилучити колекцію за відповідним ретельним описом [15, ф. 52, оп. 2, спр. 38, арк. 3–6, див. додаток до публікації].

Одна з найбільших складових матеріалів фонду це особові справи учнів та викладачів училища. В них міститься значна інформація про соціальне походження, матеріальне становище, учениць, заяви батьків, оцінки з залікових предметів тощо. Окремі справи дозволяють висвітлити позашкільне життя учнів та умови їх побуту. Особливого значення набувають візуальні матеріали – це особисті фото учнів, їхні атестати, учнівські білети, свідоцтва, відомості успішності тощо. На жаль, значна частина справ не зберіглася. Наприклад, з опису відомо про особисту справу майбутнього архітектора Кишинєва Євгена Олександровича Бернардацці, з родини відомих архітекторів Одеси [оп. 1, спр. 370]. Специфічним зокрема виявилось те, що четверо дітей директора Ернеста Міттельштейнера теж навчались в училищі [15, ф. 52, оп. 1, спр. 3289–3292].

У матеріалах фонду наявні особові справи викладачів, документи їхньої атестації, матеріали до викладання окремих предметів, пропозиції щодо вдосконалення роботи. Особові справи таких викладачів і директорів про яких йшлося вище у спогадах Л. Троцького і не лише їх, розкривають біографічні дані, професійні досягнення, доповнюють уявлення про їх повсякденне життя. Серед них особові справи викладачів М. Базилевича, П. Злотчавського, М. Камінського, М. Крижанівського, Е. Міттельштейнера М. Струве, І. Юрченко, Р. Бауєра, викладачки Л. Безсмерної та інших. В одній справі викладача А. Стемпковського зазначено, що він відкрито заявив у 1919 р. про те, що є прихильником радянської влади [15, ф. 52, оп. 2, спр. 216].

Отже, історія Одеського реального училища св. Павла має представницьке коло джерел. Вони презентовані як спогадами учнів і випускників училища, найбільш яскравими з яких є спогади революційного радянського діяча Л. Троцького, а також справами у фондах Державного архіву Одеської області. Документи характеризують створення та реорганізації училища, освітній процес, учнівський та викладацький склад протягом 70-х років XIX ст. по 1920 р.

Документи:

Документ 1. Заява директора Одеського реального училища св. Павла до коменданта міста Одеси з проханням залишити колекцію холодної зброї в училищі для наочних занять з історії. Квітень 1919 р. (Оригінал, машинопис, рос. мова. Переклад – авторки публікації).

Заява

Маю честь довести до відома коменданта м. Одеса, що при історичному музеї Реального училища св. Павла за час війни було складено невелику колекцію Х О Л О Д Н О Ї зброї, як наочний посібник для уроків викладання історії, колекція складається з пожег [експонатів] колишніми вихованцями вищезазначеного училища.

Прилагаємо при цьому список предметів колекції, маю честь просити Вашого розпорядження щодо залишення колекції в стінах училища, в приміщенні природничо-історичному музею, виключно як наочний посібник для вивчення історії.

Директор А. [.....]

Вчитель історії [.....]

Адреса: Одеса, Лютеранський пров., будинок 2, Реальне уч. Св. Павла.

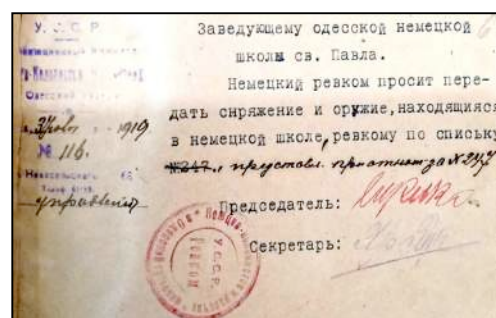
Документ 2. Лист голови Німецького ревкому директору Одеського реального училища св. Павла про необхідність передати колекцію зброї до ревкому. Липень 1919 р. (Оригінал, машинопис, рос. мова. Переклад – авторки публікації).

Завідувачу Одеської німецької школи св. Павла

Німецький ревком просить передати спорядження та зброю, що знаходиться в німецькій школі, ревкому за списком, наданим при відн. за № 247.

Голова [.....]

Секретар [.....]

Державний архів Одеської області, ф. 52. оп. 2, спр. 38, арк. 4, б.

Джерела та література:

1. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій півдня України у XIX – на початку XX століть: автореферат дис... канд. пед. наук., спец. 13.00.01. Київ, 1998. 21 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/20116/100310037.pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.10.2024).

2. Дмитренко Т.О. Професійно-технічна освіта. Реальні училища. *Педагогічна Харківщина*: Довідник. Харків, 1997. С. 118–119.

3. Козоріз В. Від реального училища до Університету [Електронний ресурс]. URL: <https://khntusg.com.ua/vid-realnogo-uchilishha-do-universitetu/> (дата звернення: 29. 09. 2024).
4. Колечків П. Історія Єлисаветградського реального земського училища. 2013 р. URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2013-r4.php> (дата звернення: 29. 09. 2024).
5. Кременчуцьке Олександрівське реальне училище [Електронний ресурс]. URL: <https://okrain.net.ua/article/read/istoriya-kremenchugskogo-aleksandrovskogo-realnogo-uchilisha.html> (дата звернення: 09. 10. 2024).
6. Лазурский В. В. Путь к книге: Воспоминания художника. М.: Книга, 1985. 288 с. URL: https://imwerden.de/pdf/lazursky_put_k_knige_vospominaniya_khudozhnika_1985__ocr.pdf (дата звернення: 09. 10. 2024).
7. Новороссийский календар на 1891 г. Одеса: “Экономическая” тип., 1890. 320 с.
8. Степанова О. Єлисаветградське реальне училище — «розсадник» українства і науки [Електронний ресурс]. URL: <https://dozor.kr.ua/post/elisavetgradske-realne-uchilische--rozsadnik-ukrainstva-i-nauki-4562.html> (дата звернення: 29. 09. 2024).
9. Полтавське реальне училище. *Полтавщина: енциклопедичний довідник* / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 748. <https://archive.org/details/p0ltavshina/page/n785/mode/2up> (дата звернення: 29. 09. 2024).
10. Реальна освіта, реальне училище. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина (ЕУ-II). Париж, Нью-Йорк, 1973. Т. 7. С. 2473-2488. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii187.htm> (дата звернення: 29. 09. 2024).
11. Рудаков В. Е. Реальные училища. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1899. Т. XXVI. С. 408-413.
12. Рудницька Н.В. Система освіти у Волинській губернії на початку ХХ ст. *Житомирщина: минуле, сьогодні, поступ у майбутнє* / ред. П. Ю. Саух, О. М. Швидак, І. І. Ярмошик. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка. Т. 1. С. 51–57. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/9628/1/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%92%D0%BE%D0%BB.%D0%B3%D1%83%D0%B1.pdf> (дата звернення: 29. 09. 2024).
13. Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии. М., 1990. Т. 1. 327 с.
14. У Катеринославі відкрили перше реальне училище. URL: <https://midnipro.museum/events/10-zhovtnia-1875-r-u-katerynoslavi-vidkryly-pershe-realne-uchylyshche/> (дата звернення: 29. 09. 2024).
15. Фонд «Одеське реальне училище св. Павла» (ф. 52). 1876 – 1920 рр. Державний архів Одеської області. URL: https://archive.od.gov.ua/wp-content/old-files/EL_ARH/F/daoo_doradanskiefondi_pajavni.pdf (дата звернення: 10.10.2024).
16. Фонд «Київське перше реальне училище» (ф. 95). 1873 –1920 рр. Державний архів міста Києва. URL: <https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/602-25-10-2021> (дата звернення: 10.10.2024).
17. Чернявська О. Комерційне училище Г. Файга в Одесі як приватний середній спеціальний навчальний заклад на Півдні України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 3. с. 137–142. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/hystory/2016_1_3.pdf (дата звернення: 29. 09. 2024).
18. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). [Електронний ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/pamyatniki-evrejskoj-kultury?id=12067> (дата звернення: 09. 10. 2024).
19. Парамонов Ю. Лютеранський квартал [Електронний ресурс]. URL: http://obodesse.at.ua/publ/ljuteranskij_kvartal/1-1-0-96 (дата звернення: 09. 10. 2024).
20. Bienemann F. Werden und Wachsen : einer deutschen Kolonie in Süd-Russland : Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa. Odessa, 1893. 460 с. URL: <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/20322/edition/71142/content> (дата звернення: 09. 10. 2024).

References:

1. Bobrov V.V. Stanovlennia ta rozvytok litseiv i himnazii pivdnia Ukrainy u XIX – na pochatku XX stolit: avtoreferat dys... kand. ped. nauk., spets. 13.00.01. Kyiv, 1998. 21 s. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/20116/100310037.pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.10.2024). [in Ukrainian].
2. Dmytrenko T.O. Profesiino-tekhnicna osvita. Realni uchylyshcha. Pedahohicna Kharkivshchyna : Dovidnyk. Kharkiv, 1997. S. 118–119. [in Ukrainian].

3. Kozoriz V. Vid realnoho uchylshcha do Universytetu [Elektronnyi resurs]. URL: <https://khntusg.com.ua/vid-realnogo-uchilishha-do-universitetu/> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
4. Koliechkiv P. Istoriiia Yelysavethradskeho realnoho zemskoho uchylshcha. 2013 r. URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2013-r4.php> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
5. Kremenchutske Oleksandrivske realne uchylshche [Elektronnyi resurs]. URL: <https://okrain.net.ua/article/read/istoriya-kremenchugskogo-aleksandrovskogo-realnogo-uchilisha.html> (data zvernennia: 09. 10. 2024). [in Ukrainian].
6. Lazurskyi V. V. Put k knyhe: Vospomynaniia khudozhnyka. M.: Knyha, 1985. 288 s. URL: https://imwerden.de/pdf/lazursky_put_k_knye_vospominaniya_khudozhnika_1985__ocr.pdf (data zvernennia: 09. 10. 2024). [in Russian].
7. Novorossyiskyi kalendar na 1891 h. Odesa: "Экономыческаиа" typ., 1890. 320 s. [in Russian].
8. Stepanova O. Yelysavethradske realne uchylshche — «rozsadnyk» ukrainstva i nauky [Elektronnyi resurs]. URL: <https://dozor.kr.ua/post/elisavetgradske-realne-uchilische--rozsadnik-ukrainstva-i-nauki-4562.html> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
9. Poltavske realne uchylshche. Poltavshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk / za red. A. V. Kudrytskoho. Kyiv: UE, 1992. S. 748. <https://archive.org/details/poltavshina/page/n785/mode/2up> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
10. Realna osvita, realne uchylshche. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. Slovnykova chastyna (EU-II). Paryzh, Niu-York, 1973. T. 7. S. 2473-2488. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii187.htm> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
11. Rudakov V. E. Realnye uchylshcha. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : v 86 t. (82 t. y 4 dop.). SPb., 1899. T. XXVI. S. 408-413. [in Russian].
12. Rudnytska N.V. Systema osvity u Volynskii hubernii na pochatku KhKh st. Zhytomyrshchyna: mynule, sohodennia, postup u maibutnie / red. P. Yu. Saukh, O. M. Shvydak, I. I. Yarmoshyk. Zhytomyr : ZhDU im. I. Franka. T. 1. S. 51–57. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/9628/1/%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%92%D0%BE%D0%BB.%D0%B3%D1%83%D0%B1.pdf> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
13. Trotskyi L. Moia zhyzn: Opyt avtobyohrafiy. M., 1990. T.1. 327 s. [in Russian].
14. U Katerynoslavi vidkryly pershe realne uchylshche. URL: <https://midnipro.museum/events/10-zhovtnia-1875-r-u-katerynoslavi-vidkryly-pershe-realne-uchylshche/> (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
15. Fond «Odeske realne uchylshche sv. Pavla» (f. 52). 1876 – 1920 rr. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. URL: https://archive.od.gov.ua/wp-content/old-files/EL_ARH/F/daoo_doradanskie-fondi_najavni.pdf (data zvernennia: 10.10.2024). [in Russian].
16. Fond «Kyivske pershe realne uchylshche» (f. 95). 1873 –1920 rr. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. URL: <https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/602-25-10-2021> (data zvernennia: 10.10.2024). [in Ukrainian].
17. Cherniavska O. Komertsiine uchylshche H. Faiga v Odesi yak pryvatnyi serednii spetsialnyi navchalnyi zaklad na Pivdni Ukrainy. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istoriiia / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2016. Vyp. 1. Ch. 3. s. 137–142. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/hystory/2016_1_3.pdf (data zvernennia: 29. 09. 2024). [in Ukrainian].
18. Chykalenko Ye. Spohady (1861-1907). [Elektronnyi resurs]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/pamyatniki-evrejskoj-kultury?id=12067> (data zvernennia: 09. 10. 2024). [in Ukrainian].
19. Paramonov Yu. "Liuteranskyi kvartal" [Elektronnyi resurs]. URL: http://obodesse.at.ua/publ/ljuteranskij_kvartal/1-1-0-96 (data zvernennia: 09. 10. 2024). [in Ukrainian].
20. Bienemann F. Werden und Wachsen : einer deutschen Kolonie in Süd-Russland : Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa. Odessa, 1893. 460 s. URL: <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/20322/edition/71142/content> (data zvernennia: 09. 10. 2024). [in German].

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317312>

УДК 94(477) “Комаров”

**UKRAINIAN SCIENTIFIC
CONFERENCE “UKRAINIAN
HEART OF ODESA:
MYKHAYLO KOMAROV (KOMAR) –
PUBLIC ACTIVIST, EDUCATOR,
BIBLIOGRAPHER”.**
JANUARY 23, 2024, Odesa

Taras Honcharuk

DSc (History), Professor
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Citation:

Honcharuk, T. (2024) Ukrainian scientific conference “Ukrainian heart of Odesa: Mykhaylo Komarov (Komar) – public activist, educator, bibliographer”. January 23, 2024, Odesa, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 151–152.

Submitted: 12.12.2024

**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА
КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКЕ
СЕРЦЕ ОДЕСИ:
МИХАЙЛО КОМАРОВ (КОМАР)
– ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ,
ПРОСВІТЯНІН, БІБЛІОГРАФ”.**
23 СІЧНЯ 2024 Р., ОДЕСА

Taras Honcharuk

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Цитування:

Гончарук Т. Всеукраїнська наукова конференція “Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф”. 23 січня 2024 р., Одеса. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 151–152.

Отримано: 12.12.2024

0,15 д.а.

23 січня 2024 р. в досить зручній залі Музею української книги Комунальної установи «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського» та в онлайн-режимі відбулася всеукраїнська наукова конференція «Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф». Конференція відбулася в день, коли визначному українському бібліографу, письменнику, історичному, публіцисту, громадському та політичному діячу, провіднику одеської «Громади» та «Просвіти» Михайлу Комарову (1844–1913 рр.) виповнилося 180 років.

Окрім вищезазначеної бібліотеки організаторами конференції виступила ціла низка установ: Департамент культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації; Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; Одеська національна наукова бібліотека;

факультет української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка та кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

УКРАЇНСЬКЕ СЕРЦЕ ОДЕСИ:

Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Первісно захід планувався, як науковий круглий стіл. Однак через значну кількість бажаючих взяти в ньому участь, круглий стіл був було вирішено трансформувати у повноцінну всеукраїнську наукову конференцію. На ній було прослухано 23 доповіді учасників з Одеси, Києва, Львову, Харкова, Умані, Дніпра. Окрім пленарного засідання, робота конференції проходила за двома секціями. Перша секція: «Михайло Комаров: просопографічний портрет», друга секція: «Соратники та однодумці Михайла Комарова».

Багатогранність та масштабність постаті М. Комарова зумовила не лише широку географію учасників конференції, але й розмаїття їхнього професійного складу. З доповідями виступили, як викладачі вишів, так і працівники бібліотек, наукових центрів та музеїв, аспіранти, вчителі.

Серед доповідей, що викликали значний інтерес в першій секції: «Михайло Комаров та його доба в історії Харківського університету» Ольги Вовк; «Михайло Федорович Комаров – уманський період життя 1883–1887 рр.» Дарії Ольховецької; «Михайло Комаров і львівська газета «Діло» Мар'яни Комариці»; «Бібліотека Михайла Комарова: історична доля, особливості складу та історико-культурне значення» Надії Яцун; «Богдан Комаров – український бібліограф, публіцист, природознавець, організатор української освіти на Одещині в 1917–1918 рр.» Людмили Саєнко та Олени Ліненко; «Родина Комарових у матеріалах Одеського літературного музею» Дар'ї Гармидер та ін. По другій секції: «Теми спілкування двох лідерів «Просвіт» Наддніпрянщини – листи М. Комарова до Б. Грінченка» Ігоря Стамбола (одного з ініціаторів проведення конференції); «Михайло Комаров і Трохим Зіньківський: зустрічі й творча співпраця адвоката й офіцера, двох оборонців українського слова» Сидора Кіраля; «До питання щодо можливості типологізації модерних українських «Просвіт» та визначення типу одеського товариства» Людмили Новікової; «Під знаком української ідеї: Іван Франко й Михайло Комаров на перехрестях епох і доль» Богдана Тихолоза; «Михайло Комаров та Іван і Юрій Липи» Світлани Кучеренко та ін.

Слід відзначити досить високу організацію роботи конференції працівниками Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М.С. Грушевського. Зокрема, забезпечення безперебійної роботи електрики для презентацій та онлайн зв'язку (що за умов повномасштабного вторгнення є досить важливим). Чимало доповідей викликали жваві обговорення та дискусії. Також були висловлені рекомендації щодо увічнення пам'яті та популяризації життя і творчості Михайла Комарова. Дякуючи нашим Захисникам, в день проведення конференції не було повітряних тривог, що дозволило учасникам плідно попрацювати. Матеріали конференції увійшли до електронної збірки, яку розміщено на сайті вищезгаданої бібліотеки.

УДК 94(477)

**THE SEA WILL PROPOSE A DECISION
[Review on: Kalinichenko O.O.,
Akinina T.L., Simonenko O.O.
Prospects for the introduction of
naval underwater weapons: a
collection of scientific temporary
volunteer interdepartmental group.
Odesa, 2024. 112 p.]**

Olena Bachynska

DSc (History), Professor
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Citation:

Bachynska, O. (2024) The sea will propose a decision [Review on: Kalinichenko O.O., Akinina T.L., Simonenko O.O. Prospects for the introduction of naval underwater weapons: a collection of scientific temporary volunteer interdepartmental group. Odesa, 2024. 112 p.], *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 153–155.

Submitted: 12.12.2024

**МОРЕ ПІДКАЖЕ РІШЕННЯ
[рец. на: Калініченко О. О., Акініна Т. Л.,
Сімоненко О. О. Перспективи
впровадження морської підводної зброї:
збірник наукових праць тимчасової
волонтерської міжвідомчої групи. Одеса,
2024. 112 с.]**

Олена Бачинська

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082,
Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Цитування:

Бачинська О. Море підкаже рішення [рец. на: Калініченко О. О., Акініна Т. Л., Сімоненко О. О. Перспективи впровадження морської підводної зброї: зб. наук. пр. тимчасов. волонтер. міжвідом. групи. Одеса, 2024. 112 с.]. *Чорноморська минувшина*: зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 153–155.

Отримано: 12.12.2024
0,2 д.а.

Освоєння моря, як і космосу досить тривалий та складний для людини процес. Цей процес розпочався з палеоліту і сягає сьогодні. Багато рішень в освоєнні та конструкції морських суден підказало само море та його “мешканці”. Від часу виникнення та модернізації, морські судна стали не тільки важливими засобами в транспортуванні людей та вантажів, у торгівлі або мандрівках, але й сучасними збройними осередками, що активно використовуються супротивниками у бойових діях. В той самий час, акваторії стали геополітичними об’єктами, і боротьба за них стала стратегічно важливою для панування в тому чи іншому регіоні. Не виключенням стала сучасна російсько-українська війна 2014–2024 рр., в якій Крим став стратегічно важливою територією панування в Чорному морі, що було однією з причин анексії півострова, і подальша боротьба розгорнулася безпосередньо в самому морі. Об’єктами атак стають акваторії портів, рейдів, морських шляхів, не враховуючи самі морські військові бази та судна. Новими засобами полювання за об’єктами ворожої морської сили та в той самий час, гарантом певної морської безпеки України стали

морські безпілотні апарати, що тепер можуть складати цілу флотилію. Дрони та торпеди можуть бути надводного та підводного принципу дії. Останнім присвячений збірник наукових праць, що має єдину змістовну направленість “Перспективи впровадження морської підводної зброї” капітана 1 рангу у відставці Олександра Калініченка, капітана 2 рангу Тетяни Акініної та майора Олени Сімоненко.

Автори послідовно розглядають перспективи застосування безпілотних апаратів, як підводної зброї у сучасній російсько-українській війні, аналізують можливості та пропонують рішення впровадження.

Збірник є за своїм змістом републікацією раніше оприлюднених матеріалів. Він розділений на три розділи за принципом наукові статті, тези доповідей конференцій та частини колективної монографії. Перший розділ, представлений двома публікаціями авторів у різних наукових фахових журналах України: “Наука і техніка сьогодні” (вип. 13, 2023) та “Актуальні питання у сучасній науці” (вип. 12, 2023). В цих двох публікаціях – “Не використані можливості торпеди СЕТ-65Ш як роботизованої біспілотної дронавої платформи в сенсі морської безпеки України” та “Морська безпека України: торпедний аспект в сенсі можливостей бойового використання СЕТ-72” автори простежують історію розвитку торпедної зброї, піднімають проблему

модернізації важкої самонавідної протичовнової електричної торпеди в українських реаліях, зокрема пропонують модернізації торпеди СЕТ-65Ш як “патрулюючої торпеди” та безпілотного підводного апарату. Досліджувальна торпеда мала бути використана на фрегаті “Гетьман Сагайдачний”, у зв’язку з його трагічною долею, торпеди СЕТ-65Ш можуть бути використані в інших завданнях, які поставила військова ситуація. Саме тому, автори публікації провели відповідні розрахунки та аналіз і запропонували технічні параметри модернізації, які допоможуть використовувати модернізовану торпеду СЕТ-65Ш як «ненаселеного підводного апарату» для забезпечення «висвітлення підводної обстановки шляхом патрулювання заданих ділянок як своєї національної акваторії, так і акваторії ворога» та «як носія різної зброї проти підводно-диверсійних сил та засобів» (с. 22), а також як ударного патрулюючого боєприпасу (подібно до барражуючого боєприпасу у повітрі). Інша публікація характеризує можливості модернізації та бойового використання торпеди СЕТ-72. Так само автори публікації розпочинають дослідження з історії розробок малогабаритних торпедних апаратів та їхнього застосування, акцентуючи увагу читача щодо їх засобу самооборони на ракетних ядерних підводних човнах першого покоління, порівнюють можливості нових технологій, вже застосованих турецькими та італійськими фахівцями щодо «легких» торпед, який можна застосувати у випадку модернізації торпеди СЕТ-72, зазначаючи її «солідний модернізаційний потенціал, що може збільшити корисне навантаження, а саме – вибухову речовину» (с. 34), а також необхідність її впровадження на штатних і нештатних носіях ВМС ЗС України (с. 38).

Розділ другий збірника складається з чотирьох публікацій О. Калініченка, Т. Акініної та О. Сімоненко. Публікації тез доповідей, присвячені не лише можливостям використання корабельних торпед, але й морських дронів у сучасних умовах російсько-української війни: “Не використані можливості корабельних торпед ВМС ЗС України в російсько-українській війні”, “Бридке каченя” флотилії морських дронів України”, “Роль командира у сфері морської безпеки в історичному вимірі на двох прикладах у війнах ХХ та ХХІ ст.”, “Ударні морські підводні дрони багаторазового використання з кавітаційною надшвидкісною морською підводною зброєю – вимога часу”. Особливістю розділу є звісно аналіз та

рекомендації щодо застосування надводних дронів-камікадзе “Sea Baby” та морських підводних дронів багаторазового використання. Важливим, якщо не головним, на думку авторів є необхідність надання морським дронам такої властивості як “прихованість”. Для цього автори пропонують, відповідно, найбільше використовувати підводні дрони-камікадзе, які мають таку властивість (с. 44). У одній з публікацій зазначається, що «надводні дрони вже втратили тактичний ефект несподіванки», на це впливає як захищені пункти базування ворога, його відповідні заходи безпеки, а також кількість темної та світлої частини доби, погодні умови тощо (с. 51–52). Власне всі ці аспекти перешкод могли б обійти підводні дрони-камікадзе багаторазового використання, які є сьогодні надактуальні у бойових діях. Це також дало можливість показати значний технологічний та інтелектуальний потенціал українських розробників морської зброї. На думку авторів, важливим значенням у веденні бойових морських операцій є швидкість координації дій операторів морських дронів та можливості багатоваріантності їх завдань (с. 48).

Третій розділ збірника автори присвятили перспективній кавітаційній швидкісній морській підводній зброї на базі ВА-111 «Шквал» М-5 через розгляд однієї з версій загибелі АПРК К-14 «Курськ» (с. 53-98). На наш погляд, наявність цього розділу дещо дисонує з іншими публікаціями, як за розмірами, так і за змістом, його наявність вносить необхідність додаткових обґрунтувань в критерії структури рецензованого збірника.

В цілому автори збірника «Перспективи впровадження морської підводної зброї» О. Калініченка, Т. Акініної та О. Сімоненко, вдало об’єднали свої опубліковані раніше статті та тези, що засвідчило їх тривалу працю, зацікавленість і апробацію даної проблематики, провели значний і важливий аналіз по можливості модернізації української морської зброї, запропонували нові технології в розробці підводних морських безпілотних апаратів.

ЗМІСТ
СТАТТІ

Ковалевська Ольга

Традиції створення та побутування «вікових» портретів XVII–XVIII ст.: кейс Софії Дараган-Хованської...3

Чирук Святослав

Структура та типологічний поділ родин в паланковому місті Новий Кодак на 1764 р.....9

Комарницький Олег, Серета Олександр

Політичні амбіції «Грецького проекту» і його практична реалізація на прикладі імперського втручання у топонімію Південної України.....18

Діанова Наталія

Динаміка чисельності населення Одеси в XIX ст.....30

Новікова Людмила

Польська проблематика в регіонально-історичних працях в Україні у модерну добу: спроба визначення локальної специфіки.....37

Уварова Олена

Крок у розвитку жіночої освіти: організація Одеських вищих жіночих медичних курсів у 1908-1910 р.....45

Бачинська Олена, Филипенко Артем

Море, як чинник державотворення України в працях діячів українського національного руху кінця XIX – першої половини XX ст.....55

Кучеренко Світлана

Від Георгія Геращенка до Гео Чорноморця: одеське десятиліття Юрія Липи.....65

Клепак Аліна

Журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво» як платформа для формування козацької національної ідентичності та політичного спротиву: історія заснування, редакційна діяльність та тематичні напрямки..74

Віницький Тарас

Історія футболу в Україні: попередні результати та перспективи дослідження.....81

Полторак Володимир, Фраценюк Юрій

Кам'яні надмогильні пам'ятки сільських цвинтарів долини Тилігулу.....93

Юраш Євгеній

Роль національних символів у брендингу українських товарів: історичний аспект.....102

Петрова Наталія

До питання визначення ідентичностей в історичній ретроспективі.....108

Російсько-українська війна

Курдюк Сергій, Галаган Сергій, Филипенко Артем

Застосування морських безекіпажних апаратів (комплексів, систем) на морі під час російсько-української війни.....117

Музичко Олександр

Українсько-грузинське військово-співробітництво: козацькі традиції та тенденції доби російсько-української війни.....126

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Полторак Володимир

Османські козаки в Стамбулі за матеріалами перепису у 1857 року з Османського Державного Архіву в Стамбулі (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri).....136

Омельчук Наталя

Документальні джерела з історії Одеського реального училища Св. Павла141

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Гончарук Тарас

Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф. Всеукраїнська наукова конференція “Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) – громадський діяч, просвітянин, бібліограф”. 23 січня 2024 р., Одеса.....151

Бачинська Олена

Море підкаже рішення [рец. на: Калініченко О.О., Акініна Т.Л., Сімоненко О.О. Перспективи впровадження морської підводної зброї: зб. наук. пр. тимчасов. волонтер. міжвідом. групи. Одеса, 2024.112 с.].....153

CONTENTS

ARTICLES

Kovalevska Olga

Traditions of creation and use of “age” portraits of the XVII-XVIII centuries: the case of Sophia Daragan-Hovanska.....3

Sviatoslav Chyruk

Structure and typology of family in the palanka’s town Novyi Kodak in 1764 year.....9

Komarnytskyi Oleg, Sereda Oleksandr

Political ambitions of the "Greek Project" and its practical implementation on example of imperial intervention into the toponymy of Southern Ukraine.....18

Dianova Nataliia

Population dynamics of Odesa in the XIX century.....30

Novikova Liudmyla

Polish problematics in regional historical works in Ukraine in the Modern period: an attempt to determine local specifics.....37

Uvarova Olena

A step in the development of women's education: the organization of the Odesa higher Women's Medical Courses in 1908-1910.....45

Bachynska Olena, Fylypenko Artem

Sea as a state building factor of Ukraine in the works of the leaders of the Ukrainian national movement at the end of the 19th - first half of the 20th century.....55

Kucherenko Svitlana

From Georgii Herashchenko to Geo Chornomorets: the Odesa decade by Yurii Lypa.....65

Klepak Alina

Journal «Volnoe Kazachestvo – Vilne Kozatstvo» as a Platform for Forming Cossack National Identity and Political Resistance: Founding History, Editorial Activities, and Thematic Directions.....74

Vintskovskiy Taras

History of football in Ukraine: preliminary results and research prospects.....81

Poltorak Volodymyr, Fratseniuk Yurii

The stone funeral monuments of the tilihul walley village cemeteries.....93

Yurash Yevhenii

The role of national symbols in the branding of ukrainian goods: a historical aspect.....102

Petrova Nataliia

On the issue of defining identities in historical retrospect.....108

Russian-Ukrainian war***Kurdiuk, Serhii, Halahan Serhii & Fylypenko Artem***

Using of unmanned surface vehicles (complexes, systems) during the Russian-Ukrainian war.....117

Muzychko Oleksandr

Ukrainian-Georgian military cooperation: cossack traditions and trends of the era of the Russian-Ukrainian war.....126

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES***Poltorak Volodymyr***

Ottoman cossacks in istanbul according to the 1857 census data from the Başbakanlık Osmanlı Arşivleri....136

Omelchuk Natalia

Documentary sources from the history of the Odesa real school of st. Paul.....141

REFERENCES, CHRONICLE***Honcharuk Taras***

Ukrainian scientific conference “Ukrainian heart of Odesa: Mykhaylo Komarov (Komar) – public activist, educator, bibliographer”. January 23, 2024, Odesa.....151

Bachynska Olena

The sea will propose a decision [Review on: Kalinichenko O. O., Akinina T. L., Simonenko O. O. Prospects for the introduction of naval underwater weapons: a collection of scientific temporary volunteer interdepartmental group. Odesa, 2024.112 p.].....153

Наукове видання

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

Збірка наукових праць

Випуск 19

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Підписано до друку 27.12.2024
Обсяг 9,2 друк. арк. Формат 60x88/16. Зам. № 1664/24
Наклад 70 прим.

Надруковано у ФОП Бондаренко М. О.
м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
т. +38 0482 35 79 76
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.
